

Գ. Ա. ԲԻԼԻԱՋՅԱՆ

ԹՈՒՐԲ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1908-1914 թ.թ.

9/56
2-53

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Գ. Ս. ԲԻԼԻՄՉՅԱՆ

ԹՈՒՐԹ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1908—1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

2625

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1988

Խ մ բ ա գ ի ռ՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ. **Ն. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ**,
Գ Ր ա խ ո ս՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ. **Վ. Ա. ԲԱՅԲՈՒՐՅԱՆ**

Քիլիմջյան Գ. Ս.

Բ534 Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908—1914 թվականներին / (Խմբ.՝ Ն. Գ. Ինճիկյան), Երևանի պետ. համալս.— Եր.: Երևանի համալս հրատ., 1988, 208 էջ.

Վերնախորագր.՝ Երևանի պետ. համալս.:

Գրքում քննարկվում են թուրք-հունական հարաբերությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ կապված Կրետե կղզու, թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հունական մարզերի, Էգեյան ծովի կղզիների, ինչպես նաև բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի հետ: Զգայի տեղ է հատկացված Բալկաններում և արևելյան միջերկրածովյան շրջանում իմպերիալիստական տերությունների, հատկապես Օսմանյան կայսրության վարած նվաճողական քաղաքականության բացահայտմանը:

0500000000
Բ $\frac{0500000000}{704 (02) - 88}$ 61—88

ԳՄԴ 63.3(0)53:

КИЛИМДЖЯН ГЕВОРК СТЕПАНОВИЧ
ТУРЕЦКО-ГРЕЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В
1908—1914 гг.

(на армянском языке)
Издательство Ереванского университета
Ереван—1988

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Օսմանյան կայսրությունը 20-րդ դար թևակոխեց սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամով: Առանձնապես ծանր էր նրա ներքաղաքական վիճակը: Ֆեոդալամիապետական, բռնակալական այս կայսրության փլուզման ընթացքն հատկապես արագացավ 19-րդ դ. 70-ական թվականներին՝ թուրքական գերիշխանության տակ հեծող բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի և 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով, երբ թուրքական տիրապետությունը իրավական և փաստական առումով տապալվեց Բալկանյան թերակղզու մի շարք երկրներում: Ռուսական զենքի հաղթանակների շնորհիվ Թուրքիան հարկադրվեց ճանաչել նախկին վասալական իշխանություններ Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Ռումինիայի, որպես ազգային ինքնուրույն պետությունների, քաղաքական անկախությունը: Բալկանյան լեռնաշղթայից հյուսիս կազմավորվեց բուլղարական ինքնավար իշխանությունը, որի հետ 1885 թ. միավորվեց Արևելյան Ռումելին: 1881 թ. մայիսի 24-ին Վ. Պոլսում կնքված կոնվենցիայով Հունաստանին անցավ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հունական հողերից Թեսալիայի սոսկ մի մասը և Էպիրոսի Արտայի շրջանը՝ 13,2 հազար քառ. կմ. ընդհանուր տարածությամբ և 300 հազար բնակչությամբ: Այդպիսով, 19-րդ դ. 70—80-ական թթ. հարավ-արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների հետևանքով թուլացավ թուրքական գերիշխանությունը: 20-րդ դարի սկզբին, 1905—1907 թթ. ռուսական հեղափոխության անմիջական ազդեցությամբ, ազգային-ազատագրական, հեղափոխական պայքարը աննախընթաց վերելք ապրեց դեռևս թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Ալբանիայում, Էպիրոսում, Թեսալիայում, Կրետեում,

Էգեյան ծովի մի շարք կղզիներում և առանձնապես՝ Մակեդոնիայում, որտեղ դասակարգային ճնշումը կրում էր ազգային ու կրոնական բնույթ. «Մակեդոնիայում կալվածատերերը թուրքեր և մահմեդականներ են, — գրում է Վ. Ի. Լենինը, — իսկ գյուղացիները — սլավոններ ու քրիստոնյաներ: Այդ պատճառով էլ դասակարգային հակասությունները սրվում են կրոնական ու ազգային հակասություններով»¹:

Կայսրության հետագա անկումը և քայքայումը կասեցնելու նպատակով երիտասարդ թուրքերը, որոնք արտահայտում էին լիբերալ հողատերերի և նոր զարգացող թուրքական ազգային բուրժուազիայի շահերը, հենվելով բանակային ուժերի վրա, 1908 թ. հուլիսին սուլթան Աբդուլ Համիդին ստիպեցին վերականգնել 1876 թ. սահմանադրությունը: Այս իրադարձությունը, որ հայտնի է երիտթուրքական հեղափոխություն անունով, կոչված էր բեկում մտցնելու կայսրության ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության մեջ: Սակայն այդ հեղափոխությունը Վ. Ի. Լենինի բնութագրմամբ կես հաղթություն էր կամ նույնիսկ հաղթության մի փոքր մասն էր²: Վերլուծելով XX դարի հեղափոխությունները՝ Վ. Ի. Լենինը ընդգծում է, որ ո՛չ պորտուգալական և ո՛չ էլ թուրքական հեղափոխությունները «ժողովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելիորեն հանդես չի գալիս այդ հեղափոխություններից և ոչ մեկի մեջ»³: 1908 թ. թուրքական «հեղափոխության» խնդիրները խիստ սահմանափակ էին և դուրս չէին գալիս 1876 թ. օսմանյան հակադեմոկրատական սահմանադրության վերականգնման և մի շարք այլ քաղաքական չափավոր միջոցառումների շրջանակներից:

Երիտթուրքերի քաղաքական գործունեության դասակարգային սահմանափակվածությունը և նրանց բարեփոխումների խիստ չափավոր բնույթը հետևանք էր թուրքական ազգային բուրժուազիայի քաղաքական ու տնտեսական հետամնացության և թուլության: Անցնելով իշխանության գլուխ՝ երիտթուրքերը չլուծեցին ոչ միայն բուրժուադեմոկրատական բնույ-

թի, այլև՝ հակաֆեոդալական ու հակաիմպերիալիստական պայքարի խնդիրները: Ընդհակառակը, արտահայտելով նաև թուրքական բոլոր շահագործող ու տիրապետող դասակարգերի և արտոնյալ դասերի շահերն ու ձգտումները, երիտթուրքերը փոխհամաձայնության եկան միապետական, ֆեոդալակերական տարրերի հետ՝ համայն կայսրության մեջ ուժեղացնելով դասակարգային ճնշումը, դաժանորեն հետապնդելով համադեմոկրատական ու ազգային-ազատագրական շարժումները:

Կայսրության նոր ղեկավարների քաղաքական սահմանափակությունը արտահայտող ամենաարտաոց փաստերից է այն, որ օսմանյան համակայսերական պառլամենտի հնգամսյա նստաշրջանում (17. 12. 1908—13. 4. 1909) «հեղափոխական» երիտթուրքական կուսակցությունը չլուծեց պետության ներքին կյանքում կուտակված բազմաթիվ պրոբլեմներից և ոչ մեկը, չընդունեց համապետական բնույթի ոչ մի օրենք⁴: Բուլղարիայի «Պրավդան» վերլուծելով երիտթուրքերի հակաժողովրդական, հակահեղափոխական էությունը, նշում է, որ նրանք դրսևորեցին լիբերալ բուրժուազիայի բոլոր արատներն ու թուլությունները և, մյուս կողմից, իշխանության գլուխ գտնվող ռազմասպայական կաստայի ամբողջ բռնապետությունը⁵:

Հաստատելով իրենց բռնապետությունը՝ երիտթուրքերը բոլոր հիմնական հարցերում շարունակեցին Աբդուլ Համիդ II-ի քաղաքականությունը և նույնիսկ գերազանցեցին ոճրագործ՝ բռնապետին, գործի դնելով նրա մեթոդները, նրա մարդկանց և հին չինովնիկական ապարատը⁶:

Երիտթուրքերը գերակշիռ մեծամասնությամբ համիդյան դարաշրջանի օսմանիզմի և պանիսլամիզմի հետադիմական, շովինիստական գաղափարախոսությունների մուլեռանդ կողմնակիցներ էին: Օսմանիզմի տեսությամբ երիտթուրքերը հետապնդում էին կայսրության կազմի մեջ մտնող բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի թուրքացման, նրանց ազգային զարգացումը կասեցնելու և խեղդելու շովինիստական նպատակներ:

⁴ См. В. И. Шнилькова, Младотурецкая революция 1908—1909 гг., М., 1977, էջ 206:

⁵ См. «Правда», 27 июля 1912 г., № 76:

⁶ См. О. Г. Инджикян, К оценке младотурецкого движения, «Արևելագիտության ժողովածու», հ. 2, Երևան, 1964, էջ 228:

¹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 22, էջ 226:

² См. Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 17, էջ 211:

³ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 33, էջ 49—50:

Պանիսլամիզմը նախատեսում էր Թուրքիայի գերիշխանությամբ Օսմանյան կայսրության մեջ միավորել Արևելքի իսլամական երկրները, ճնշել ոչ թուրք մահմեդական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները: Պանիսլամիզմը, որոշակի առումով, երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության մեջ կրում էր նաև շեշտված հակառուսական ուղղվածություն՝ դրրսևորելով ագրեսիվ զավթողական նպատակներ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող մահմեդական երկրների նկատմամբ:

Օսմանիզմը և պանիսլամիզմը, որպես երիտթուրքերի պաշտոնական գաղափարախոսություններ, գոյատևեցին մինչև 1911—1912 թթ. իտալա-թուրքական և բալկանյան պատերազմները, որոնք լիովին ապացուցեցին այդ ուսմունքների անանկությունը և հակապատմական, հետադիմական էությունը:

Լիակատար պարտություն կրելով այդ գաղափարախոսությունների իրականացման ճանապարհին՝ 1912 թ. սկսած թուրքական ազգայնական բուրժուազիան առաջ քաշեց թուրքիզմի, պանթուրքիզմի, պանթուրանիզմի և մասամբ պանիսլամիզմի նույնքան շովինիստական հետադիմական ուսմունքները՝ հետապնդելով Թուրքիայի գերիշխանությամբ բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին քաղաքականապես միավորելու նպատակը:

Երիտթուրքերի դավանած օսմանիզմի և պանիսլամիզմի հետադիմական, շովինիստական գաղափարախոսությամբ է բացատրվում կայսրության մեջ բնակվող տեղաբնիկ ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ դաժան հալածանքները, ջարդերը, զանգվածային բռնագաղթերն ու արտաքսումները և արևմուտահայության ցեղասպանության ոճրածին քաղաքականությունը: Բուլղարիայի «Պրավդան» երիտթուրքերին բնութագրում է որպես «ամենաթունդ սևհարյուրակային ազգայնամուլությամբ և գթազուրկ բուրժուական էսասիրությամբ» ներժմված գործիչների⁷: Օսմանյան կայսրության մեջ սլավոնների, հայերի, հրեաների, հույների և այլոց թուրքացնելու նրանց ձգտումը, — գրում է «Պրավդան», — ընդունեց ավելի կոպիտ ու համառ բնույթ, քան՝ Աբդուլ Համիդի ժամանակ⁸:

Երիտթուրքերի հետադիմական, ազգայնական գաղափարախոսությունները խորապես բացահայտված ու վերլուծված են

⁷ «Правда», 27 июля 1912 г., № 76.

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

սովետական պատմաբաններ Ռ. Հ. Սիմոնյանի⁹, Է. Յու. Հասանովայի¹⁰, Յու. Ա. Պետրոսյանի¹¹, Հ. Զ. Ալիևի¹², Վ. Ի. Ծպիլկովայի¹³, Ա. Ա. Կոլեսնիկովի¹⁴, Ի. Լ. Ֆադեևայի¹⁵, Ռ. Ա. Սաֆրաստյանի¹⁶ և այլ ուսումնասիրողների արժեքավոր աշխատություններում, որոնք լայն հնարավորություններ են ընձեռում ըստ ամենայնի հասկանալու և պարզաբանելու նրանց ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության ամբողջ համակարգը, մասնավորապես՝ կայսրության նախկին տարածքային ամբողջականությունը վերականգնելու և ամրապնդելու՝ երիտթուրքերի ամենահիմնական ձգտումներից մեկը, որը պանիսլամիզմի գործնական կիրառումն էր արտաքին քաղաքականության մեջ: Նրանց արտաքին քաղաքականության զավթողական նպատակներն ու ծրագրերը ներքին հետադիմական քաղաքականության անմիջական ու տրամաբանական հետևանքն ու շարունակությունն էին: Այդ ծրագրերի իրականացման համար նրանք կողմնորոշվեցին դեպի կալվերական Գերմանիան, որի համաշխարհային իմպերիալիստական նպատակները համընկնում էին երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրներին ու շահերին:

Երիտթուրքական կառավարության վարած արտաքին քաղաքականության հարցերը սովետական պատմագրության մեջ ուսումնասիրված են բավականին հանգամանորեն: Սակայն հե-

⁹ Տե՛ս Սիմոնյան Հ. Ռ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986:

¹⁰ Տե՛ս Զ. Ю. Гасанова, Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908—1914), Баку, 1966:

¹¹ Տե՛ս Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение (вторая половина XIX—начало XX в.), М., 1971:

¹² Տե՛ս Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), М., 1972:

¹³ Տե՛ս В. И. Шпилькова, Младотурецкая революция 1908—1909 гг., М., 1977:

¹⁴ Տե՛ս А. А. Колесников, Народные дома в общественно-политической и культурной жизни турецкой республики, М., 1984:

¹⁵ Տե՛ս И. Л. Фадеева, Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм) XIX—начало XX в., М., 1985:

¹⁶ Տե՛ս Р. А. Сафрасян, Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50—70 гг. XIX в.), Ереван, 1985:

տագոտողների ուշադրությունից համարյա դուրս է մնացել թուրք-հունական հարաբերությունների բնագավառը, որը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Հունաստանի և Օսմանյան կայսրության միջպետական հարաբերությունների, ինչպես նաև իմպերիալիստական տերությունների մերձավորարևելյան քաղաքականության կարևոր բնագավառներից մեկն է: Հետևաբար, սույն թեմայի լուսաբանումը կարող է ունենալ որոշակի գիտական հետաքրքրություն:

Միաժամանակ փորձ է արվում ցույց տալ երիտթուրքերի վարած արտաքին քաղաքականության որոշակիորեն ինքնուրույն, անկախ բնույթը, կայսրության նախկին ամբողջականությունը վերականգնելու և պանթուրքական կայսրություն ստեղծելու նրանց նվաճողական քաղաքականությունը, բացահայտել իմպերիալիստական տերությունների վարած քաղաքականությունը Արևելյան Միջերկրականում, նրանց ազդեցությունը փոքր և թույլ զարգացած պետությունների արտաքին քաղաքականության վրա, ազդեցություն, որն, անշուշտ, որոշակի դեր էր խաղում տվյալ երկրի պատմական զարգացման ընթացքում:

1908—1914 թվականների թուրք-հունական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը հրատապ է ու արդիական նաև այն առումով, որ ժամանակակից Թուրքիայի կառավարող շրջանները, հենվելով իրենց անցյալի նվաճողական ավանդույթների և իմպերիալիստական տերությունների աջակցության վրա, հավակնություններ են ներկայացնում էգեյան թովի մի շարք կղզիների նկատմամբ և զավթել են Կիպրոսի հանրապետության գգալի մասը:

Բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը թուրքական լծի դեմ ժամանակին ամենալայն ուշադրության է արժանացել Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի կողմից: Նրանք մեծ ուշադրությամբ են հետևել Մերձավոր Արևելքում տերությունների քաղաքական հակասություններին, Օսմանյան կայսրությունը բաժանելու, նեղուցներում և Բալկաններում հաստատվելու համար նրանց միջև կատաղի պայքարին: Այսպես կոչված «Արևելյան հարցի» համակողմանի լուսաբանմանն են նվիրված Մարքսի ու Էնգելսի բազմաթիվ հոդվածները: Էնգելսի «Իրական վիճելի կետ Թուրքիայում»¹⁷, «Թուրքական

հարցը»¹⁸, «Ի՞նչ է սպասում Եվրոպական Թուրքիային»¹⁹ և այլ հոդվածներում վերլուծված է Մերձավոր Արևելքում և Բալկաններում պատմականորեն ստեղծված իրավիճակը, բացահայտված են Եվրոպական տերությունների միջև սրված պայքարի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական պատճառները՝ դրանք սերտորեն առնչելով բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների հետ: Խնդրո առարկա հարցին մոտենալով հեղափոխության շահերի դիրքերից՝ Մարքսն ու Էնգելսը ողջունում էին օսմանյան լծի տակ տառապող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը՝ հանդես գալով որպես անկախ պետությունների կազմավորման ամենաչեղձ կողմնակիցներ:

Բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի խնդիրներին մեծ ուշադրություն է դարձրել Վ. Ի. Լենինը: «Համաշխարհային պատմության նոր գլուխը»²⁰, «Սերբ-բուղարական հաղթանակների սոցիալական նշանակությունը»²¹, «Բալկանյան պատերազմը և բուրժուական շովինիզմը»²² և այլ հոդվածներում նա խորապես բացահայտել է բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի սոցիալտնտեսական ու քաղաքական պատճառները, ցույց տվել նրանց հաղթանակների համաշխարհային-պատմական նշանակությունը:

Թուրք-հունական հարաբերությունները սովետական պատմագրության մեջ սովորաբար քննարկվել են 1912—13 թթ. բալկանյան պատերազմների ռազմաքաղաքական իրադարձությունների և Եվրոպական տերությունների դիվանագիտության ընդհանուր ֆոնի վրա²³: Ուստի համեմատաբար նեղ շրջա-

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20—26:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31—36:

²⁰ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԾ, հ. 22, էջ 188—189:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 225—227:

²² Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԾ, հ. 23, էջ 44—45:

²³ Տե՛ս А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян, На путях к мировой войне 1914—1918 гг., Л., 1940, И. С. Галкин, Образование балканского союза 1912 г. и политика европейских держав, «Вестник МГУ», сер. общ. наук, № 4, М., 1956, В. А. Жебокрицкий, Болгария накануне балканских войн, 1912—1913 гг., Киев, 1960, В. А. Жебокрицкий, Болгария во время балканских войн 1912—1913 гг., Киев, 1961.

¹⁷ Տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, էջ 11—15:

նակերում են քննարկված այն հարցերը, որոնք ընդհանրապես վերաբերում են Օսմանյան կայսրության և Հունաստանի նախապատերազմյան տարիների փոխհարաբերությունների ամբողջ համակարգին:

XX դ. սկզբի Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը սովետական պատմաբանները ընդհանուր առմամբ քննարկել են Օսմանյան կայսրության և եվրոպական տերությունների ռազմաքաղաքական ու տնտեսական հարաբերությունների առընչությամբ²⁴:

Առանձին ուսումնասիրություններ միայն նվիրված են երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության կոնկրետ որևէ հարցի կամ բնագավառի հետազոտմանը²⁵: Երիտթուրքերի բալկանյան քաղաքականության ուսումնասիրման գործում նըշանակալի ավանդ ունի սովետական ականավոր պատմաբան պրոֆ. Ի. Ս. Գալկինը՝ 1908—1912 թթ. հույն-թուրքական հարաբերություններին անդրադառնալով Կրետե կղզում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի և իմպերիալիս-

История дипломатии, т. II, гл. XX. Автор тома В. М. Хвостов, М., 1963, П. В. Жогов, Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая Балканская война 1912—1913 гг., М., 1969, М. В. Кирсенко, Роль Греции в образовании балканского союза 1912 г., «Советское славяноведение», № 3, М., 1973, Ю. А. Писарев, Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны, М., 1985:

²⁴ *Տե՛ս* Փ. И. Нотович, Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, т. I, М.-Л., 1947, Ю. А. Боев, Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток, Киев, 1964, А. С. Аветян, Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса, М., 1966, Е. Ф. Лудшувейт, Турция в годы первой мировой войны, 1914—1918 гг., М., 1966, З. П. Яхимович, Итало-Турецкая война 1911—1912. М., 1967, А. С. Силин, Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке накануне первой мировой войны (1908—1914), М., 1976:

²⁵ Վ. Ա. Բայրուրյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900—1914 թ.թ.), Երևան, 1974, Ե. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, 1914—1918, Երևան, 1964, Ա. Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908—1914 թ.թ.), Եր., 1979, Զ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ.—1914 թ.), Գիրք առաջին, Եր., 1982:

տական տերությունների քաղաքականության առընչությամբ²⁶: Աշխատությունը հիմնականում գրված է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվային չհրատարակված փաստաթղթերի հիման վրա, որի հետևանքով խորապես պարզաբանված է կրետական հարցի շուրջ երիտթուրքերի և իմպերիալիստական տերությունների վարած քաղաքականությունը, բացահայտված են նրանց ռազմաքաղաքական շահերն ու հակասությունները: Գալկինը ցույց է տվել, որ Արևելյան Միջերկրականում՝ կրետական հարցի շուրջ իմպերիալիստական տերությունների պայքարը սերտորեն կապված էր Սերժավոր Արևելքում նրանց վարած զավթողական քաղաքականության հետ:

Թուրքական պատմագրության մեջ 1908—1914 թթ. թուրք-հունական հարաբերությունները լուսաբանված են խիստ մակերեսորեն: Միայն ժամանակակից թուրք պատմաբան Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուրի «Թուրքական հեղափոխության պատմությունը»²⁷ ծավալուն աշխատության մեջ են տվյալ ժամանակաշրջանի առավել կարևոր հանգամանքներն ու պատմությունը շարադրված հանգամանորեն: Ուսումնասիրությունը հետաքրքրական է այն առումով, որ նա օգտագործել է Թուրքիայի պետական արխիվում պահպանվող և չհրատարակված մեծ թվով փաստաթղթեր, ինչպես նաև՝ քննարկվող շրջանի թուրք պետական ու հասարակական գործիչների հուշերը:

Օգտագործել ենք նաև այլ պատմաբանների աշխատություններ²⁸, որոնցում նրանք բալկանյան երկրների, այդ թը-

²⁶ *Տե՛ս* И. С. Галкин, Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905—1912 гг., М., 1960:

²⁷ *Տե՛ս* Y. H. Bayur, Türk inkılabı tarihi, cilt 1—2 (kısmı 1—3), İstanbul—Ankara, 1940—1951:

²⁸ *Տե՛ս* Hâmit ve Muhsin, Türkiye tarihi, İstanbul, 1930, М. Bağır, İttihad ve Terakki tarihinde esrar perdesi, İstanbul, 1934, Y. Nabi, Balkanlar ve türklük, Ankara, 1936, М. К. Inal, Osmanlı devrinde son sadrîâzamlar, İstanbul, cilt XII, 1951, А. В. Kuran, Inkılâp tarihimiiz ve “Jön Türkler”. İstanbul, 1945, А. В. Kuran, Osmanlı imparatorluğunda inkılâp hareketleri ve milli mücadele, İstanbul, 1956, Т. Ünal, 1700-den 1958-e kadar türk siyasi tarihi, Ankara, 1958, I. H. Danismend, İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, cilt 4, İstanbul, 1961, Yılmaz Öztuna, Türkiye tarihi, cilt 12, İstanbul, 1967:

վում նաև Հունաստանի հանդեպ երիտթուրքերի վարած քաղաքականության վերաբերյալ հանդես են բերում սուրբեկտիվ մոտեցում: Քննադատելով երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության տակտիկան թուրք-հունական և ընդհանրապես բալկանյան երկրների հանդեպ՝ թուրք պատմաբանները պաշտպանում են ու արդարացնում նվաճված ժողովուրդներին Օսմանյան կայսրության կազմում պահելու ու կեղեքելու երիտթուրքերի ռեակցիոն-շովինիստական տեսակետը: Այսպիսով, ազգային հարցում նրանց ըմբռնումը չի տարբերվում երիտթուրքերի մոլի ազգայնական տեսակետից: Վերջիններս քննադատվում են լոկ այնքանով, որքանով նրանք չկարողացան պահպանել այն հսկայական բազմազգ կայսրությունը, որը ժառանգել էին Արդու Համիդից:

Երկրորդ բալկանյան պատերազմի և նրան հաջորդած շրջանի թուրք-հունական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն 1913—1916 թթ. Օսմանյան կայսրության Աթենքի դեսպանորդ Գալիբ Զեմալի բեյի «Հուշերը»²⁹: Դրանցում հրապարակված են մեծ լծով փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրության հետ դեսպանի գաղտնի դիվանագիտական գրագրությանը: Հարցի լուսաբանման կարևոր սկզբնաղբյուրներից են երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներից մեկի՝ «Տոպալտուրք» անդամ Զեմալ փաշայի «Հուշերը»³⁰: Չնայած դրանք կրում են խիստ միտումնավոր բնույթ և նենգափոխում են պատմական իրականությունը, սակայն բացահայտում են առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Հունաստանի, Էգեյան ծովի կղզիների և թուրքահայատակ հույների հանդեպ կիրառած երիտթուրքերի քաղաքականությունը: Իբրև սկզբնաղբյուր, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում երիտթուրքական ռազմական ու դիվանագիտական գործիչներից մեկի՝ գեներալ Մահմուդ Մուխթար փաշայի «Թուրքիան, Գերմանիան ու Եվրոպան»³¹ աշխատությունը:

²⁹ *Տե՛ս* Galib Kemal bey (Söylemezoğlu), Hatıraları, Atina sefa-
râtı (1913—1916), İstanbul, 1946:

³⁰ *Տե՛ս* Джемаль паша, Записки, 1913—1919, Тифлис, 1923:

³¹ *Տե՛ս* Général M. Moukhtar Pacha, La Turquie, l'Allemagne et

Պրոբլեմի հանգամանակից ուսումնասիրման առումով գիտական կարևոր նշանակություն ունեն հույն պատմաբաններ Գեորգիոս Վենտիրիսի «Հունաստանը 1910—1920 թթ.»³² և մարքսիստ պատմաբան Յանիս Կորդատոսի «Հունաստանի պատմությունը»³³ աշխատությունները, որոնք, գրված լինելով արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա, լայն պատկերացում են տալիս ուսումնասիրվող շրջանի հունական պետության ներքին ու արտաքին կացության, թուրք-հունական հարաբերություններում հունական կառավարության քաղաքականության մասին: Օգտվել ենք այդ շրջանի հույն դիվանագետ Ա. Ֆ. Ֆրանզուլիսի աշխատությունից, որն իր պարունակած փաստական հարուստ նյութով խիստ արժեքավոր է Հունաստանի արտաքին քաղաքականության պատմության ուսումնասիրության համար³⁴: Այն հնարավորություն է ընձեռում գաղափար կազմելու մասնավորապես Էգեյան ծովի կղզիների հարցի շուրջը կատարված հույն-գերմանական բանակցությունների, ինչպես նաև՝ գերմանա-թուրքական նախապատերազմյան շրջանի հարաբերությունների վերաբերյալ:

Հունաստանի արտաքին քաղաքականության մի շարք կարևոր հարցերի ուսումնասիրման համար որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում վարչապետ Է. Վենիզելուսի ելույթները հունական պառլամենտում³⁵:

Էգեյան ծովի կղզիների և Փոքր Ասիայի հունական բնակչության վերաբերյալ իրավական ու վիճակագրական նյութեր են պարունակում Ժ. Ստեֆանոպոլիի³⁶ և Լ. Մաքասի³⁷ աշխատությունները:

Կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Ս. Կերոֆիլասի՝ այդ շրջա-

l'Europe. Depuis le traité de Berlin jusqu'à la Guerre Mondiale, P., 1924:

³² *Տե՛ս* Γ. Βενζέρης, Η Ελλάδα τὸς 1910—1920, τ. 1, Ἀθήναι, 1970:

³³ *Տե՛ս* Γ. Κ. Κορδάτου, Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος (1900—1924), τ. 13, Ἀθήνα, 1958:

³⁴ *Տե՛ս* A. F. Frangulis, La Grèce et la crise mondiale, t. 1, P., 1926:

³⁵ *Տե՛ս* E. Vénizélos, Cinq ans d'histoire Grecque, 1912—1917. Discours prononcés à la chambre des députés en août 1917, P., 1917:

³⁶ *Տե՛ս* J. Z. Stephanopoli, Les îles de l'Égée. Leurs privilèges. Avec documents et notes statistiques, Athènes, 1912:

³⁷ *Տե՛ս* L. Maccas, L'Hellénisme de l'Asie-Mineure. Son histoire, sa puissance, son sort, P., 1919:

նի Հունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսի քաղաքական գործունեությանը նվիրված կենսագրական գիրքը³⁸ և Վ. Վենիզելոսի համհարզ, շտաբսկապիտան Յ. Մետաքսայի «Հուշերը»³⁹:

Հույն-թուրքական հարաբերություններին առնչվող մի շարք հարցեր է լուսաբանել «Օրիան» թերթի դիրեկտոր Ն. Նիկոլայդեսը⁴⁰, հատուկ ուշադրություն դարձնելով հույն-թուրքական մերձեցման քաղաքական հիմքերին:

Հույն-բուլղարական հարաբերությունները և թուրք-բուլղարական դիվանագիտական կոմբինացիաների ներքին ծալքերը բավականին հանգամանորեն են լուսաբանված այդ շրջանի Բելգրադի բուլղարական դեսպանորդ Ա. Տոշևի կողմից⁴¹:

Հույն-թուրքական հարաբերությունների ուսումնասիրման գործում նշանակալի ավանդ ունեն ֆրանսիական բուրժուական պատմաբանները: Ականավոր պատմաբան Էդուարդ Դրիոն հիշյալ հարաբերություններին հանգամանորեն անդրադարձել է Հունաստանի դիվանագիտության պատմությանը նվիրված իր ծավալուն և արժեքավոր աշխատության 5-րդ հատորում⁴²: Դիվանագիտական հարուստ փաստաթղթերի, ինչպես նաև Աթենքի արխիվային նյութերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ նա բացահայտել է եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը կրետական հարցում, ցույց տվել նրանց միջև եղած հակասությունները: Սակայն կրետական և ընդհանրապես հույն-թուրքական հարաբերությունները քննելիս, Դրիոն գերազնահատում է Ֆրանսիայի քաղաքական դերը՝ իր երկիրը ներկայացնելով որպես Հունաստանի վաղեմի ու անշահախնդիր հովանավոր:

³⁸ Տե՛ս Կ. Kérofilas, Un homme d'Etat. E. Venizélos. Sa vie, son oeuvre. P., 1915:

³⁹ Տե՛ս Օ. Դ. Μεταξάς Το προσωπικό του ήμερολόγιού, τ. 2, 1910—1920 Αθήνας, 1956:

⁴⁰ Տե՛ս Ն. Nicolaïdes, Les Grecs et la Turquie, Bruxelles, 1910:

⁴¹ Տե՛ս Ա. Тoшев, Балканските войни, тт. 1—2, София, Пловдив, 1929—1931:

⁴² Տե՛ս Էդ. Driault, Histoire diplomatique de la Grèce, t. V (1908—1921), P., 1926:

Երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության բացահայտման գործում Դրիոյի դերը նշանակալից է: Նա համոզիչ կերպով ցույց է տվել, որ նրանք ի սկզբանե վարել են ագրեսիվ, շովինիստական քաղաքականություն՝ հետապնդելով «անհնազանդ» կամ «ապստամբ» ժողովուրդներին բնաջնջելու և Օսմանյան կայսրության նախկին սահմանները վերականգնելու նպատակ:

1908—1914 թթ. թուրք-հունական հարաբերություններին անդրադարձել է Դը-Լա ժոնքիերը՝ Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված իր մեծածավալ աշխատության մեջ⁴³: Մենք օգտվել ենք, մասնավորապես, 1912—1914 թթ. հույն-թուրքական հարաբերություններին վերաբերող նյութերից, հատկապես՝ թուրքական մամուլից կատարած նրա ընդարձակ քաղվածքներից:

Ուշագրավ են կրետական հարցին նվիրված Է. Մարկի⁴⁴, Ա. Ռեյնակի⁴⁵, Պ. Է. Բորդոյի⁴⁶, Ժ. Ստ. Դուտկովսկու⁴⁷ աշխատությունները, որոնցում հիմնականում քննարկված են եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը կրետե կղզու նկատմամբ:

Կրետական իրադարձությունների ժամանակ գրված Մ. Չինգիզի⁴⁸ հոդվածը ներթմված է մոլի ազգայնականության ոգով. հեղինակը պաշտպանում է կղզում սուլթանի գերիշխանությունը պահպանելու երիտթուրքերի քաղաքականությունը:

Երիտթուրքերի ներքին ու արտաքին քաղաքականության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ հրատարակվել են Է.

⁴³ Տե՛ս La Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman, t. II, P., 1914:

⁴⁴ Տե՛ս E. Marc, La question crétoise. "Nouvelle Revue" v 10, P., 1911:

⁴⁵ Տե՛ս A. Reinach, La question Crétoise, P., 1912:

⁴⁶ Տե՛ս Gen. P. E. Bordeaux, La fin de l'affaire Crète (1908—1913). "Revue des Etudes historiques", № 1—3, P., 1934:

⁴⁷ Տե՛ս J. St. Dutkowski, Une expérience d'administration internationale d'un territoire. L'occupation de la Crète (1897—1909), P., 1952:

⁴⁸ Տե՛ս M. Djinguiz, L'islam en Crète. "Revue du Monde Musulman", № 1—2, P., 1909:

Վերների⁴⁹, Ռ. Պինոյի⁵⁰, Շ. Վուդի⁵¹, Վ. Բերարի⁵² աշխատությունները:

Երիտթուրքական դիվանագիտության որոշ ներքին ծայրեր են արտացոլված Վ. Պոլսում ամերիկյան⁵³ և ֆրանսիական⁵⁴ դեսպանների աշխատություններում:

Հույների և հայերի դեմ երիտթուրքերի կազմակերպած դաժան հալածանքների ու կոտորածների մասին գրած ականատեսների աշխատություններից ուշագրավ են ֆրանսիացիներ, հնագետ Ֆ. Սարթիոյի⁵⁵, կապիտան Հ. Սելյորոսքի⁵⁶ և գերմանական «Զյոլնիշշե ցայտունգ» թերթի թղթակից Հ. Շտուրմերի⁵⁷ գրքերը:

Ներկա ուսումնասիրության համար խիստ արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են դիվանագիտական արխիվային փաստաթղթերի սովետական⁵⁸ և ֆրանսիական հրատարակությունները⁵⁹, որոնք ամփոփում են Ռուսական կայսրության և Ֆրան-

⁴⁹ Տե՛ս է. Վերներ, Թուրքիան Եոյակ միության և Աստանոյ միջև 1914 թվականին: Պատրանքներ և իրականություն Բոսֆորի ափերին: «Էրաբեր հասարակական գիտությունների», 7 (326), Երևան, 1970:

⁵⁰ Տե՛ս R. Pinon, L'Europe et la Jeune Turquie, P., 1911:

⁵¹ Տե՛ս H. Charles Woods, La Turquie et ses voisins, P., 1911:

⁵² Տե՛ս V. Bérard, La mort de Stambul, P., 1913:

⁵³ Տե՛ս H. Morgenthau, Mémoires, P., 1919:

⁵⁴ Տե՛ս M. Bompard, L'entrée en guerre de la Turquie. "Revue de Paris", № 13, P., 1921:

⁵⁵ Տե՛ս F. Sartiaux. Le sac de Phocée et l'expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en juin 1914. "Revue des Deux Mondes", t. 24, P., 1914:

⁵⁶ Տե՛ս Capitaine H. Seignobosc, Turcs et Turquie, P., 1920:

⁵⁷ Տե՛ս H. Stuermer, Deux ans de guerre à Constantinople, P., 1917:

⁵⁸ Տե՛ս «Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг.», М., 1922 г., «Красный Архив», т. 3, М., 1923, т. I(8), М., 1925 г., т. 2(15), М., 1926 г., «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878—1917», серия II, 1900—1913, тт. XVIII—XX, ч. I—II, Л., 1938—1940, серия III, 1914—1917, т. I—IV, М., 1931—1935:

⁵⁹ Տե՛ս Documents diplomatiques Français relatifs aux origines de la guerre Mondiale (1871—1914). 2-ème série (1901—1911), t. XI—XII, 3-ème série (1911—1914), t. I—IX, Paris, Ministère des affaires étrangères, 1929—1936:

սիական հանրապետության արտաքին գործերի մինիստրությունների՝ Հունաստանին և Օսմանյան կայսրությանը վերաբերող դիվանագիտական հարուստ նյութերը, նաև՝ այդ երկրների նկատմամբ մեծ տերությունների քաղաքականությունը բացահայտող բազմաթիվ փաստաթղթեր:

Կարևոր արժեք ունեն Բալկանյան պատերազմների վերաբերյալ հրապարակված ռուսական⁶⁰ և գերմանական⁶¹ դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուները:

Դիվանագիտական կարևոր փաստաթղթերի ժողովածու է հրապարակված նաև Հունաստանի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ⁶²:

Հետազոտվող թեմայի համար անհրաժեշտ ու արժեքավոր են Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության (АВПР), Պետական կենտրոնական ռազմապատմական (ЦГВИА) և Ռազմածովային նավատորմի կենտրոնական պետական (ЦГАВМФ) արխիվներում պահպանվող փաստաթղթերը: Հիշյալ արխիվների համապատասխան ֆոնդերում են պահվում նաև Թուրքիայում Ռուսաստանի դիվանագիտական և ռազմական ներկայացուցիչների զեկուցագրերը, գործակալական հաղորդումներն ու տվյալները և այլ նյութեր:

Անգնահատելի արժեք է ներկայացնում մամուլը: Բոլշևիկյան «Պրավդան» հիմնականում հիմք է ծառայել ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանը մարքսիստական տեսանկյունով մեկնաբանելու համար: Օգտվել ենք նաև ֆրանսիական սոցիալիստների օրգան «Յումանիտեից»:

XX դ. սկզբի Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրման գործում առանձնահատուկ նշանակություն ունի արևմտահայ մամուլը: Պատմական դեպքերի բերումով հրատարակվելով Վ. Պոլսում, հայկական թերթերը, մասնավորապես «Ազատամարտը» և «Բյուզանդիոնը», լավատեղյակ են եղել կայսրության ներքին ու արտաքին անցուղարձին և նրանց հաղորդած

⁶⁰ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов касающихся событий на Балканском полуострове. Август 1912—июль 1913», С., Пет., 1914:

⁶¹ Տե՛ս Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. 1871—1914. 35 Band. Der Dritte Balkankrieg 1913. Berlin, 1927:

⁶² Տե՛ս St. Strupp, La situation internationale de la Grèce (1821—1917), Zürich, 1918.

տեղեկությունները այժմ սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն։ Ռրանց էջերում հատկապես շատ են Թուրքիայի, տվյալ դեպքում՝ երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ նյութերը, օսմանյան պառլամենտում թուրք պետական գործիչների արտասանած ճառերի հրապարակումները։ Արևմըտահայ մամուլում թարգմանաբար արտատպվում էին թուրքական պաշտոնական ու կիսապաշտոնական թերթերի խմբագրականները, արտաքին հարցերի վերաբերյալ արտահայտված պաշտոնական տեսակետներն ու կարծիքները, կառավարական նոտաներն ու դիվանագիտական բնույթի այլ փաստաթղթեր, մի հանգամանք, որը առաջնակարգ սկզբնաղբյուր է դարձնում հայկական մամուլը։

Լայնորեն օգտագործված է ռուսական մամուլը, որի էջերում կան ուսումնասիրվող հարցի վերաբերյալ ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական բնույթի բազմաթիվ տեղեկություններ։ Խիստ կարևոր է այն հանգամանքը, որ ռուսական մամուլում թարգմանաբար տպագրվել են թուրքական, հունական, իտալական, անգլիական, գերմանական, ֆրանսիական թերթերից քաղված ամենաբազմազան նյութեր։

ԳՐՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ

ԿՐԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 1908—1912 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1669 թվականից գտնվելով օսմանյան տիրապետության տակ՝ Կրետե կղզու հույն բնակչությունը երկարատև ու հերոսական պայքար էր մղում հանուն իր ազատագրության։ Հունական անկախ պետության վերածնունդը նոր խթան հանդիսացավ կղզու ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի համար։ Հունաստանի հետ միավորվելու նշանաբանով ընթացող ապստամբությունները հաջորդում էին իրար և, հակառակ արյունոտ ու անհաջող վախճանին, չէին հուսալքում կղզու անկույն բնակիչներին։ 1894 թ. բռնկված նոր ապստամբությունն ընդգրկեց ամբողջ կղզին, և 1897 թ. փետրվարին ապստամբները հռչակեցին Կրետեի քաղաքական միությունը Հունաստանի հետ ու ռազմական աջակցություն ստացան նրանից։

Միաժամանակ, 1897 թ. ապրիլին, Թուրքիան պատերազմ հայտարարեց Հունաստանին և պարտության մատնեց։ Սակայն, հակառակ դրան, Թուրքիան Կրետե կղզում կորցրեց իր փաստական իշխանությունը։ Միությունն արգելելու նպատակով մեծ տերությունները հռչակեցին կղզու «ինքնավարությունը», որը պետք է գտնվեր այսպես կոչված «պաշտպան տերությունների»՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի հովանավորության ներքո։ Հիշյալ տերությունների զորամասերը գրավեցին կղզին և այն բաժանեցին 4 օկուպացիոն մասերի։ Սուլթան Աբդուլ Համիդը հարկադրվեց ընդունել Կրետեի համար եվրոպական տերությունների մշակած միջազգային կանոնադրությունը, որի համաձայն 1898 թվականից կղզում հաստատվեց «ինքնավար» վարչություն։ Սուլթանը կղզում պահպանեց իր «սյուզերեն իրավունքները», որոնք կրթում էին միանգամայն առերևույթ ու ձևական բնույթ։ Որպես սուլթանի «սյուզերեն» իրավունքների խորհրդանիշ, կղզու Սուդա նավահանգստի մուտքի մոտ գտնվող ժայռոտ մի կղզի-

յակում թողնվեց թուրքական դրոշը: Թուրքական գանձարան էին հոսում կրետական փարոսներից և հեռագրատուրքերից ստացված հարկերը: Թեև Կրետեում ձևավորված վարչաքաղաքական կարգը իրականում պաշտպան տերությունների կողմից կղզում հաստատած օկուպացիոն վարչակարգ էր, այնուամենայնիվ մեծ էր կրետական ազատագրական պայքարի պատմական նշանակությունը, որի քաղաքական հետևանքը թուրքական միջնադարյան տիրապետության փաստական վերացումն էր:

Ստեղծված նոր քաղաքական իրադրության պայմաններում Կրետե կղզում ազատագրական, հեղափոխական պայքարը շարունակվեց Հունաստանի հետ միավորվելու նշանաբանով և անմիջականորեն ուղղված էր իմպերիալիստական տերությունների օկուպացիոն վարչակարգի վերացման նպատակին: Հունաստանի հետ միավորվելու շարժումը արտացոլում էր պատմականորեն ձևավորված տնտեսական, քաղաքական և մշակութային քնդհանրությունը, որ խախտված էր հունական պետության այդ հնամենի մասի թուրքական գրավմամբ¹: Ազգային-ազատագրական շարժման հետևանքով մինչև 1908 թ. կղզում կատարվեցին վարչական բնույթի մի շարք վերափոխումներ, որոնք գրեթե նախապատրաստեցին նրա միավորումը Հունաստանի հետ²: Այսպիսով, Կրետեն փաստորեն դուրս եկավ թուրքական տիրապետությունից և, Օսմանյան կայսրության մի շարք նախկին նահանգների նման, քաղաքական կախում չունեց Կ. Պոլսից: Նույնիսկ թուրք պատմաբան Բայուրն է նշում, որ Կրետե կղզում եվրոպական տերությունների վերահսկողությամբ ստեղծված քաղաքական նոր վարչակարգի պայմաններում կրետական հարցը Թուրքիայի համար այլևս ընդունում էր ոչ թե իրավական, այլ միջազգային բնույթ³:

Սակայն երիտթուրքերը չէին հաշտվում կղզու կորստյան փաստի հետ և ուժերի հսկայական լարումով փորձում էին վե-

րականգնել թուրքական տիրապետությունը ոչ միայն Կրետեում, այլև կայսրության բոլոր նախկին նահանգներում ու տերիտորիաներում: Երիտթուրքական պրոպագանդան պնդում էր, որ 1876 թ. սահմանադրության վերականգնմամբ «օսմանյան ժողովուրդը, ազատվելով համիդյան ինքնակալությունից ու բռնակալությունից, հաստատեց իր իշխանությունը»⁴: Սահմանադրության շնորհիվ, բարձրագույն հայտարարում էին նոր իշխանության ներկայացուցիչները, մոտ ժամանակներում Թուրքիան վերածվելու է ժամանակակից եվրոպական տերության, իրավահավասարության և եղբայրության սկզբունքներով առաջնորդվող սահմանադրությամբ ու օրենքներով: Ուրեմն, եզրակացնում էին նրանք, քանի որ սահմանադրության շնորհիվ հավասարություն և ազատություն է հաստատվել, օսմանյան նախկին նահանգները պետք է վերադարձվեն թուրքական իշխանությանը: Երիտթուրքերի համոզմամբ, ստեղծված քաղաքական նոր պայմաններում կայսրության նախկին տերիտորիաների վերադարձը Թուրքիային միանգամայն օրինական պահանջ էր⁵: Համաձայն այդ դրույթի Բոսնիան և Հերցեգովինան, Արևելյան Ռումելին, Կրետե կղզին, Կիպրոսը, Թունիսը, Մարոկկոն, Եգիպտոսը, Ալժիրը, որոնք փաստական ոչ մի կախում չունեին Կ. Պոլսից, պետք է վերադարձվեին Թուրքիային:

Առաջնորդվելով «օսմանիզմի» գաղափարներով, երիտթուրքերը միաժամանակ հանդես էին գալիս նաև իրենց ազգային անկախությունը արյունով նվաճած Բալկանյան թերակղզու պետությունները թուրքական գերիշխանության տակ վերադարձնելու ցնորամիտ ծրագրերով: Այսպես, 1908 թ. նոյեմբերի 21-ին երիտթուրքական «Շուրաի Ումմեթ» պաշտոնաթերթը գրում էր. եթե բալկանյան պետությունները ցանկանան հրաժարվել իրենց «մեծ գաղափարներից», ապա Թուրքիան պատրաստ է նրանց իր շուրջը համախմբելու և նրանց դաշնակիցը դառնալու⁶: Փաստորեն երիտթուրքերը բալկանյան երկրներին «խորհուրդ» էին տալիս հրաժարվել իրենց ինք-

¹ См. И. С. Галкин, Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905—1912 гг., М., 1960:

² См. I. St. Dutkowskii, Une expérience d'administration internationale d'un territoire. L'occupation de la Crète (1897—1909), P., 1952:

³ См. Y. H. Bayur, Türk inkılabı tarihi, cilt I, s. 294, İstanbul, 1940:

⁴ Yılmaz Öztuna, Türkiye tarihi, cilt 12, s. 189, İstanbul, 1967:

⁵ См. Yılmaz Öztuna, նշվ. աշխ., էջ 189, Tahsin Ünal, նշվ. աշխ., էջ 192:

⁶ См. M. Hauser, Histoire diplomatique de l'Europe (1871—1914), P., 1929, p. 213.

Նուրույն պետականությունից և դեռևս թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ազգային տերիտորիաների ազատագրումից և կամովին ենթարկվել թուրքական գերիշխանությանը: Երիտթուրքական մամուլում բացահայտորեն արտահայտվում էին ունանքի ստական, զավթողական նպատակներ՝ ուղղված հարևան պետությունների դեմ: Կայսրության նախկին տերիտորիալ ամբողջականությունը վերականգնելու և ընդարձակելու, երբեմնի հզորությունը հասնելու հետևանքով, գրում էր թուրքական «Ստամբուլ» թերթը, «կիրականանան մեր ամենանվիրական, մեր ամենաօրինական հույսերը՝ դառնալ մի մեծ տերություն և առաջնակարգ դեր խաղալ աշխարհում»⁷: Դրան հասնելու նախնական պայմանը, հրատապ խնդիրը, թուրքերի համոզմամբ, Կրետե կղզին Թուրքիային վերադարձնելն էր:

Երիտթուրքական հեղափոխությունից մի քանի օր անց, հուլիսի 29-ին, «Աերվեթի ֆյունուս» թերթը նշեց, որ սահմանադրության հռչակմամբ լուծվեց նաև կրետական հարցը: Այն հույս էր հայտնում, որ Հունաստանը, հաշվի առնելով այդ քաղաքական իրողությունը, այլևս կհրաժարվի Կրետեն միացնելու գաղափարից և, ելնելով կայսրությունում բնակվող հույների շահերից, նույնիսկ գործնականորեն կաջակցի Թուրքիային: Մյուս կողմից՝ ակնկալվում էր, որ մեծ տերությունները պետք է նպաստեին կղզին Թուրքիային վերադարձնելուն⁸: Նման տրամադրությունների հրապարակային դրսևորումը արտակարգ վրդովմունք է առաջացնում Հունաստանում, որտեղ Կրետե կղզու քաղաքական ապագայի վերաբերյալ միանգամայն այլ կարծիք էր տիրում:

Շատ շուտով երիտթուրքերը գործնականում կրեցին առաջին լուրջ քաղաքական պարտությունը՝ կայսրության նախկին տերիտորիալ ամբողջականությունը վերականգնելու արկածախնդրական ծրագրերի և օսմանիզմի գաղափարախոսության իրականացման ճանապարհին: 1908 թ. հոկտեմբերի 5-ին Բուլղարիան հռչակեց իր քաղաքական լիակատար անկախությունը՝ այդպիսով վերջին հարվածը հասցնելով Թուրքիայից իր վասալական կախվածության կապին: Մի քանի օր անց, հոկ-

⁷ *Տե՛ս* N. Nicolaïdes, Les Grecs et la Turquie, Bruxelles, 1910, p. 26:

⁸ *Տե՛ս* Ed. Driault, Histoire diplomatique de la Grèce, t. V (1908—1921), P., 1926, էջ 3:

տեմբերի 12-ին, Կրետական Ազգային ժողովը հռչակում է կղզու քաղաքական անկախությունը և միությունը Հունաստանի հետ:

Կրետական Ազգային ժողովի իրոք այդ հեղափոխական գործողությունը, որը հենված էր կղզում ծավալվող ազգային-ազատագրական պայքարի վրա, վերջնականապես խորտակում է ոչ միայն թուրքական սուլթանի «սյուզերենությունը», այլև լրջորեն սպառնում իմպերիալիստական տերությունների օկուպացիոն վարչակարգին:

1908 թ. հոկտեմբերին Կրետե կղզում ծավալված քաղաքական իրադարձությունները լրջորեն անհանգստացրին իմպերիալիստական տերություններին, մասնավորապես՝ անգլիական կառավարող շրջաններին: Ռազմաստրատեգիական խոշոր նշանակություն ներկայացնող Կրետե կղզին իր վրա էր բնեղել Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի ուշադրությունը, որոնք որոշակի շահագրգռություն էին դրսևորում միջերկրականի այդ կարևոր հենակետում հաստատվելու համար: Առանձնապես մեծ եռանդ էին ցուցաբերում անգլիացիները, որոնց հետաքրքրում էին կրետական Սուդա նավահանգիստը և նրա բնական հիանալի ծովածոցը: Օգտագործելով հույն-թուրքական վեճը և կղզում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժումը՝ անգլիական կառավարողները ցանկանում էին հավերժացնել կղզու զավթումը և այն վերածել բրիտանական ռազմածովային ուժերի կարևոր հենակետի: Անդրադառնալով այդ հավակնություններին՝ գերմանական «Բեռլիներ թագերլաթ» թերթը գրում էր. «Անգլիան ենթադրում է, որ եթե իր ջանքերի շնորհիվ Թուրքիան պահի կղզին, ապա դրանով նա իր համար կապահովի Սուդայի ծոցը և դրա միջոցով՝ կղզու վերահսկողությունը: Անգլիան փափայում է այն միտքը, որ իրեն կհաջողվի այդ կայանը վերածել յուրահատուկ արևելյան Ջիբրալթարի՝ պաշտպանելու համար Հնդկաստան տանող ծովային ուղին»⁹:

Կրետեն միջերկրածովյան ռազմածովային ուժեղ հենակետի վերածելու անգլիական իմպերիալիստների ձգտումը լուրջ անհանգստություն էր պատճառում ֆրանսիական կառավարող շրջաններին: Չնայած 1904 թ. կնքված անգլո-ֆրանսիական

⁹ «С. Петербургские ведомости», 30.VII(12.VIII), 1909 г.

համաձայնությանը՝ համաշխարհային մասշտաբով տեղի ունեցող նրանց մրցակցությունը և պայքարը ազդեցության ուղիտների համար շարունակվում էր նախկին ուժով: Այդ քաղաքականության դրսևորումներից մեկը պայքարն էր հանուն Արևելյան Միջերկրականում ազդեցության ամրապնդման և, մասնավորապես, Կրետե կղզու համար¹⁰:

Հունական թագավորությունում ունենալով քաղաքական որոշակի ազդեցություն և տնտեսական ամուր դիրքեր՝ Ֆրանսիական կառավարությունը կողմնակից էր Ճանաչելու Կրետեի քաղաքական միությունը Հունաստանի հետ: Ծարունակվում էր Ֆրանսիական ավանդական ազդեցության ուժեղացումը Բալկանյան թերակղզու հարավում գտնվող այդ փոքրիկ երկրում: Սակայն Ֆրանսիական դիվանագիտությունը խուսափում էր բացահայտորեն հակադրվել Անգլիային:

Անգլիական հավակնությունները զսպելիս Ֆրանսիական դիվանագիտությունը անուղղակիորեն աջակցություն էր ստանում մյուս իմպերիալիստական երկրներից, որոնց ևս ձեռնտու չէր անգլիական ազդեցության ուժեղացումը Արևելյան Միջերկրականում, հետևաբար՝ Մերձավոր Արևելքում:

Կրետե կղզու ռազմաստրատեգիական նշանակությունը շատ բարձր էին գնահատում նաև Բեռլինում: Աշխարհի վերաբաժանմանը տենդորեն նախապատրաստվող գերմանական իմպերիալիզմի համար Կրետեն Արևելյան Միջերկրականում չափազանց կարևոր ստրատեգիական հենակետ կարող էր դառնալ անգլո-ֆրանսիական ռազմածովային ուժերի դեմ մղվելիք գոտեմարտերում: Ուստի կայգերական կառավարությունը չէր թաքցնում ռազմական նավատորմի համար Կրետեում հենակետ ստանալու իր մտադրությունը: Դեռևս 1908 թ. հոկտեմբերի 25-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը հաղորդում է, որ գերմանական կառավարությունը բանակցություններ է սկսել Աթենքի հետ՝ Կրետեում ռազմակայան ձեռք բերելու համար: Դրա փոխարեն Բեռլինը կրետական հարցում Հունաստանին խոստանում էր իր դիվանագիտական աջակցությունը¹¹: Միաժամանակ, Գերմանիան դիմեց Թուրքիային՝ համոզելով նրան

¹⁰ S. G. Hanotaux, La politique de l'équilibre, 1907—1911, P., 1912, էջ 203:

¹¹ Տե՛ս Архив внешней политики России (АВПР), ф. Канцелярия, 1908 г., д. 36, л. 320:

Կրետեում ստեղծել թուրքական նավատորմի բազա և գերմանական նավերին տրամադրել նավակայան¹²:

Գործելով եվրոպական տերությունների թիկունքում՝ գերմանական կառավարությունը ձևականորեն հայտարարում էր, որ ինքը կրետական հարցում չի ցուցաբերի ոչ մի նախաձեռնություն: Սրան համապատասխան, 1909 թ. մայիսի 29-ին կիսապաշտոնական «Լոկալ անցայգեր» թերթը հաղորդեց, որ գերմանական կառավարությունը շարունակում է աներկբայորեն հետևել չմիջամտելու քաղաքականությանը և որ «վերջին ժամանակներս Գերմանիայի կողմից ոչինչ չի ձեռնարկված, որը կարողանար ազդել առավել շահագրգռված շրջանների որոշմանը»¹³: Մի շաբաթ անց կանցելի Բյուլվոլը հրահանգեց Աթենքի իր դեսպանին. «Կրետական հարցի առնչությամբ տարվող գրույցներում լինել զուսպ և սահմանափակվել սուկ սառնասիրտ դիտողի դերով, որն առավել չափով համապատասխանում է Գերմանիայի քաղաքական շահերին»¹⁴:

Նմանօրինակ քաղաքականություն էր վարում նաև Գերմանիայի դաշնակից ավստրո-հունգարական կառավարությունը: Այդ շրջանում կրետական հարցին միջամտելը նպատակահարմար չէր Կենտրոնական տերություններին: Ինչպես նրջել է Աթենքի ավստրիական ռազմական կցորդը, Հունաստանի օգտին կատարված ավստրո-գերմանական միջամտությունը կարող էր ծառայություն մատուցել սուկ իրենց հակառակորդներին և ընդմիջտ ոչնչացնել Եռյակ դաշինքի հույսերը Թուրքիայի նկատմամբ¹⁵:

Այսպիսով, Կրետե կղզում ռազմաստրատեգիական հենակետ ձեռք բերելու պայքարը, որ մղվում էր իմպերիալիստական հզոր տերությունների միջև՝ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ռազմաքաղաքական ու տնտեսական գերիշխանության համար, դարձավ կրետական հարցի վերջնական լուծման արգելքներից մեկը:

Պաշտպան տերությունների միջև կայացած երկարատև բանակցություններից հետո թուրքական կառավարության

¹² Տե՛ս Центральный государственный архив военно-морского флота (ЦГАВМФ), ф. 898, оп. I, д. № 6, л. 27:

¹³ И. С. Галкин, Уд. աշխ., էջ 41:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

պնդամբ, որն աջակցություն գտավ Անգլիայի կողմից, որոշվեց կրետական հարցի լուծումը թողնել ապագային: Այդ ոգով կազմված՝ հոկտեմբերի 28-ի հայտարարությամբ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Իտալիան նշում էին, որ «Կրետեի միությունը Հունաստանի հետ առկախ է այն տերությունների համաձայնությունից, որոնք պարտավորություններ են ստորագրել Թուրքիայի հետ: Այսուհանդերձ, — հավաստիացնում էին տերությունները, — իրենք չեն հապաղի այդ հարցը Թուրքիայի հետ բարյացակամորեն քննարկելուց, եթե կզգում պահպանվի կարգը և երաշխավորվի մահմեդական բնակչության անվտանգությունը»¹⁶:

Տերությունների հայտարարությունը բարենպաստ տպավորություն թողեց Կրետեում և Հունաստանում: Հունական մամուլը եզրակացնում էր, որ պաշտպան տերությունների նոտան իր հիմքում պարունակում է միությունը ճանաչելու խոստում: «Կրետացիների դարավոր ցանկությունները, — գրեց պաշտոնական «Պատրիս» թերթը, — վերջապես, հրավիրեցին տերությունների ուշադրությունը, որոնք չեն հապաղի հավանության արժանացնել Կրետեի միացումը Հունաստանին»¹⁷:

Հունական կառավարությունը երկար ժամանակ չէր արձագանքում կրետական իրադարձություններին, որը, բնականաբար, ծայրահեղ դժգոհություն էր առաջացնում երկրի ներսում և Կրետեում: Գտնվելով ռազմաքաղաքական ու տնտեսական ծանր պայմաններում՝ Հունաստանը չէր կարող վճռականություն ցուցաբերել և ընդհարվել Թուրքիայի հետ: Ռուսիի հունական կառավարությունը հանդես եկավ Թուրքիայի հետ մերձենալու միտումով, հույս ունենալով, որ դիվանագիտական ճանապարհով կարող է հասնել դրական արդյունքի: Այդ նպատակի իրականացման համար որոշեց օգտագործել թուրքբուլղարական լարվածությունը, որն առաջացել էր Բուլղարիայի անկախության հռչակման կապակցությամբ: Աշխատելով օգտվել Բուլղարիայի դեմ Թուրքիայում առաջացած թշնամական մթնոլորտից և ձգտելով նվազեցնել կրետական Ազգային ժողովի որոշման տպավորությունը՝ հունական կառավարությունը պատրաստակամություն արտահայտեց թուրքբուլ-

ղարական պատերազմի դեպքում թուրքական կառավարությանը տրամադրել ռազմական օգնություն¹⁸: Այնուհետև կատարվեցին մի շարք գործնական քայլեր: 1908 թ. հոկտեմբերի 20-ին Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստրը Կ. Պոլսի իր դեսպանին հրահանգեց վարկավորել թուրքական հեղինակավոր մի թերթ, որը ղեկավարվեր «երկու ժողովուրդների և երկու պետությունների միջև համաձայնություն ամրապնդելու» սկզբունքով¹⁹: Հույն-թուրքական հարաբերությունների բարելավման պրոպագանդայով էր զբաղված Հունաստանի նախկին մինիստր-պրեզիդենտ Րալլին, որն այցելելով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք և եվրոպական նահանգները, արտահայտում էր երկու ժողովուրդների մերձեցման փափագ, ժողովուրդներ, որոնք, նրա արտահայտությամբ, ունեին «ընդհանուր ցանկություններ և ընդհանուր թշնամիներ»²⁰: Թուրքական «Սաբահ» թերթը, անդրադառնալով Թուրքիայի հետ հարաբերությունները բարելավելու հունական կառավարության ջանքերին՝ նշեց. «Հույները միջոցներ են փնտրում ուղղելու այն բացասական տպավորությունը, որ ստեղծվել է Հունաստանի կողմից Կրետեն միացնելու հետևանքով»²¹:

Սակայն թուրքական կառավարությունը մերժեց Հունաստանի հետ դաշնակցելու առաջարկությունը և հրաժարվեց Կրետեն Հունաստանին միանալու քաղաքական փաստը ճանաչելուց: Նա չէր ցանկանում համագործակցել Հունաստանի հետ, որովհետև վերիջնս միաժամանակ ազգային արտոնություններ էր պահանջում Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույների համար²²: Իսկ թուրքական կառավարությունը, իր սասանված հեղինակությունը երկրի ներսում ամրապնդելու համար, որոշեց չզիջել կրետական հարցում, մանավանդ՝ Ավստրո-Հունգարիայի կողմից Բոսնիայի ու Հերցեգովինայի բռնագրավումից և Բուլղարիայի անկախության հռչակումից հետո: Երիտթուրքերը այդպիսով հույս ունեին շեղել հասարակական կարծիքը ու կայսրության ժողովուրդների ուշադրու-

¹⁶ *ՏԿ՝ս* Центральный государственный исторический архив (ЦГВИА), ф. 2000, оп. 1, д. № 6856, л. 239:

¹⁷ *ՏԿ՝ս* Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 8:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 8, ЦГВИА ф. 2000, оп. 1, д. № 6851, лл. 70, 72:

²¹ *ՏԿ՝ս* "Journal de St.-Petersbourg", 4(17), X, 1908:

²² *ՏԿ՝ս* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 6952, л. 41:

¹⁶ Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁷ *ՏԿ՝ս* "L'Humanité", 30. X, 1908:

թյունը բոլորին հուզող հիմնական ներքին խնդիրներից և կրետական հարցը ծառայեցնել իրենց պրոպագանդիստական նպատակներին²³: Հարցի նման լուծման միջոցով երիտթուրքերը հույս ունեին ճնշել հույների ազգային շարժումները նաև Էգեյան ծովի կղզիներում և, մասնավորապես, Սամոսում, որտեղ նույնպես ուժեղ էր Հունաստանի հետ միավորվելու ձրգտումը:

Զգտելով վերահաստատվել Կրետեում՝ երիտթուրքերը ցանկանում էին վերականգնել Թուրքիայի, որպես միջերկրածովյան տերության, նշանակությունը և անմիջական կապ հաստատել աֆրիկյան նահանգների հետ: Իսկ եվրոպական տերությունների հետ միջպետական հարաբերություններում նրանք կրետական հարցը դարձրին քաղաքական կապիտալ շահելու կարևոր միջոցներից մեկը: Կրետական հարցի սրումը ձեռնտու էր Թուրքիային, մանավանդ որ տերությունների հակասությունները խուսանավելու լայն հնարավորություններ էին ստեղծում երիտթուրքերի համար: Իսկ Թուրքիայի առջև կանգնած էր մի թույլ երկիր, որը դեռևս չէր ապաքինվել 1897 թվականի պատերազմից և շատ հեռու էր կրետական հարցում վճռական քաղաքականություն վարելուց:

1909 թվականի հունվարի 9-ին, երիտթուրքերի նախաձեռնությամբ, Կ. Պոլսի Սուլթան Ահմեդ հրապարակում կայացավ Կրետեի միացման դեմ ուղղված բազմահազարանոց միտինգ²⁴, որը սկիզբ դարձավ զանգվածային ցույցերի և ազգայնական զրգոյից ելույթների: Միտինգում որոշվեց «արյան գնով» պաշտպանել Թուրքիայի «իրավունքները» Կրետե կղզու նկատմամբ: Երիտասարդ թուրքերը օգտագործում էին ամեն միջոց հրահրելու թուրք մասսային՝ դրանով աշխատելով գործին տալ համաժողովրդական և համազգային բնույթ:

Հակահունական կամպանիայի ամենակարևոր միջոցառումներից էր հեղին և թուրքահպատակ հույների դեմ ուղղված տնտեսական քաղաքականությունը: Բոլկոսի էին ենթակա կայսրության նավահանգիստները ժամանող հեղինական առևտրանավերը, Հունաստանից ներմուծվող ապրանքները և Թուրքիայում գործող հունական առևտրատնտեսական աշխարհի

ներկայացուցիչները: Արդեն 1909 թ. հունվարին Զմյուռնիայում կազմակերպված միտինգում որոշում կայացվեց սկսել հակահունական տնտեսական բոլկոս²⁵: Այսպիսով, երիտթուրքական հեղաշրջումից կարճ ժամանակ անց կրետական հարցը թուրք-հունական հարաբերություններում դարձավ առանցքային: Երիտթուրքերի դիրքը Հունաստանի հանդեպ ընդունեց խիստ սպառնալի բնույթ և հղի էր ագրեսիվ պատերազմի վտանգով:

Դեռևս 1908 թ. աշնանը, թուրքական կառավարությունը տենդորեն համալրում և սպառազինում էր եվրոպական Թուրքիայում և, մասնավորապես, Մակեդոնիայում տեղաբաշխված զորքերը: Կ. Պոլսի ռուսական ռազմական կցորդի 1908 թ. սեպտեմբերի 28-ի հաղորդման համաձայն, թուրքական կառավարությունը ամեն օր 30 վագոն հրետանային մարտկոցներ, գեներ ու զինամթերք էր առաքում եվրոպական Թուրքիայում տեղակայված իր բանակին²⁶: Հոկտեմբերի 18-ի տրվյալներով, թուրքական զորքերի թիվը 2-րդ բանակային կորպուսում հասնում էր 82 հազարի, իսկ 3-րդում՝ 95—105 հազարի²⁷: Այս ահռելի ուժերը նախատեսված էին Մակեդոնիայում ծավալվող ազատագրական շարժումները և բալկանյան պետությունների ազգային անկախությունը ճնշելու համար:

Կրետական հարցը երիտթուրքերին հնարավորություն էր ընձեռում Հունաստանի դեմ ագրեսիվ պատերազմ սկսելու: Սակայն անբարենպաստ միջազգային կացությունը, ներքին սուր պրոբլեմները և, մասնավորապես, 1909 թ. մարտի վերջին բռնկված ներքաղաքական սուր ճգնաժամը երիտթուրքերին ստիպեցին զբաղվել երկրի ներսում իրենց քաղաքական իշխանության ամրապնդման հարցերով: Ուստի Հունաստանի վրա հարձակվելու նրանց մտադրությունը չիրականացավ²⁸:

Դեռևս 1908 թ. մայիսին պաշտպան տերությունների որոշմամբ օկուպացիոն ջոկատների դուրս բերումը Կրետեից կատարվելու էր աստիճանաբար, 12 ամսվա ընթացքում²⁹:

²³ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 324:

²⁴ Տե՛ս АВПР, ф. Канцелярия, 1909 г., д. № 38, л. 545:

²⁵ Տե՛ս "Journal de St. Piersbourg", 17(30), 1. 1903:

²⁶ Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6868, л. 24:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 62:

²⁸ Տե՛ս F. Korđátou, նշվ. աշխ., էջ 77:

²⁹ Տե՛ս J. St. Dutkowski, նշվ. աշխ., էջ 118:

Այդ ջոկատների առաջին էջերը Կրետեից դուրս բերվեց 1908 թ. հուլիսի 24-ին: Երկրորդ և վերջին էջերը կղզուց էվակուացվելու էր ուղիղ մեկ տարի հետո՝ 1909 թ. հուլիսի 24-ին³⁰: Կղզուց օկուպացիոն զորամասերի վերջնական դուրս բերման որոշումը չափազանց մեծ դժգոհություն առաջացրեց թուրքական պետական և հասարակական շրջաններում: Թուրքական կառավարությունը տեսնում էր, որ միության վերաբերյալ կրետացիների որոշումը թեև չընդունվեց պաշտպան տերությունների կողմից, բայց կղզում կատարված վարչաքաղաքական ներքին փոփոխությունները տանում էին դեպի միության փաստական ամրապնդում: Նրանց համոզմամբ դեպքերի հետագա զարգացման հետևանքով չէր հապաղելու նաև Կրետեն Հունաստանին միանալու քաղաքական փաստի ճանաչումը³¹: Բացի այդ, երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխները լավ էին հասկանում, որ Կրետեի վերջնական կորուստը անխուսափելիորեն նպաստելու էր նաև թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Էգեյան բազմաթիվ կղզիների ազատագրական պայքարի հաղթանակին³²: «Եթե մենք զիջենք կրետական հարցում, — 1909 թ. մայիսի 25-ին հայտարարեց Փարիզի թուրքական դեսպան Նաում փաշան Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Պիշոնին, — ապա մենք ստիպված կլինենք կատարել այլ զիջումներ ևս»³³:

Համառորեն հետապնդելով իրենց քաղաքական տիրապետությունը կղզում վերականգնելու նպատակ՝ երիտթուրքերը հանդես էին գալիս սուլթանի գերիշխանության ներքո հարցը «ինքնավարության» սահմաններում լուծելու ծրագրով³⁴: Նրանք պահանջում էին կղզու Սուդա Ժոցը վերածել թուրքական ռազմաժողովին հենակետի՝ ստանալով նաև կղզու ներքաղաքական իրադարձություններին ռազմականորեն միջամտելու իրա-

³⁰ St'a Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 21:

³¹ St'a DDF, 2—XII, № 278, էջ 407: Բոմպարը՝ Պիշոնին, 9—10 օգոստոսի 1909 թ.:

³² St'a H. Charles Woods, La Turquie et ses voisins, P., 1911, էջ 262:

³³ DDF, 2—XII, № 201, էջ 266: Պիշոնը՝ դեսպաններին, 25 մայիսի 1909 թ.:

³⁴ St'a DDF, 2—XI, № 594, էջ 1012, Note du Directeur Politique. Entretien avec l'Ambassadeur de la Turquie au sujet de la Crète, 2 janvier, 1909:

վունք: Առաջ էին քաշում ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարներին կղզուց հեռացնելու և Կրետեի նախկին մահմեդական բնակիչներին վերադարձնելու ու վերաբնակեցնելու պահանջը: Նրանց մյուս պայմանները նույնպես վերաբերում էին Կրետեում թուրքական ազդեցության ուժեղացմանը³⁵: Փաստորեն, կղզում «ինքնավարություն» շնորհելու խոստման տակ թաքնված էր Կրետեն թուրքական սովորական նահանգ դարձնելու երիտթուրքերի միտումը: Սուդա նավահանգիստը թուրքական ռազմաժողովին բազայի վերածելու և «կղզում կարգը վերահաստատելու համար թուրքական ծովային հետևակի միջամտության իրավունքը» արդեն հնարավորություն էր տալիս երիտթուրքերին արյունալի հաշվեհարդար տեսնել կղզում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցների հետ և այնտեղ վերահաստատել իրենց լիակատար իշխանությունը:

Միաժամանակ, երիտթուրքերը շարունակում էին ճնշումը Հունաստանի վրա՝ ահաբեկելով թուրքական նոր հաղթական արշավանքով: Արդեն 1909 թ. գարնանը թուրքական կառավարությունը ռազմական պատրաստություններ էր տեսնում հունական սահմանազխում: Վերակառուցվում էին Էլասոնը թիկունքի հետ կապող ճանապարհները, առաքվում էր մեծ քանակությամբ ռազմանյութ: Էլասոն և Յանինա էին տեղափոխվում զինվորական ստորաբաժանումներ, իսկ թուրքական 3-րդ բանակը բերվում էր մոբիլիզացիոն վիճակի³⁶: Հայտարարվում է նաև մասնակի զորակոչ: Գերմանական լավատեղյակ «Թագերբլաթ» թերթը հաղորդում է, որ հուլիսի վերջերին ըսպասվում է թուրքական զորքերի ներխուժում Թեսալիա³⁷:

Անգլիական մամուլը ոգևորում էր թուրքերին: «Թայմզ» թերթը սպառնում էր, որ հույները այս անգամ մեն-մենակ են թողնվելու թուրքերի դիմաց: «Վերածնված Թուրքիան պետք է այսուհետև ունենա իր ռազմական հաջողություններից օգտվելու իրավունքը, ինչպես այն ունեն մյուս տերությունները»³⁸ — գրում էր այն:

³⁵ St'a АВПР, ф. Канцелярия, 1910 г., д. № 33, л. 275, «С. Петербургские ведомости», 3 (16).VI.1909 г.:

³⁶ St'a ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6870, л. 1:

³⁷ St'a «С. Петербургские ведомости», 16(29).VI.1909 г.:

³⁸ Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 26:

Հունաստանի սահմանագծում թուրքական զորքերի կենտրոնացումները տազնապ առաջացրին երկրում: Խուսափելով պատերազմի անմիջական առիթ տալուց՝ հունական կառավարությունը, այնուամենայնիվ, պատրաստվեց դիմադրավելու թուրքական զորքերի հարձակմանը: Սահման ուղարկվեցին զինվորական համալրումներ, զորակոչվեցին մի քանի տարիքի երիտասարդներ: Կորնթոսում և Լարիսալում որոշ զորամասեր կատարեցին զորաշարժեր³⁹: Թեսալիայում օր ու գիշեր կառուցվում էին ռազմաստրատեգիական ճանապարհներ և ռազմական բնույթի այլ կառույցներ: Հունական ռազմական գործարանները աշխատում էին ամբողջ ծանրաբեռնվածությամբ: Իտալիայում, Գերմանիայում ռազմական պատվերներ էին կատարվում հունական բանակի համար⁴⁰:

Աթենքի կառավարության անմիջական ղեկավարությամբ Մակեդոնիայի և հունական այլ մարզերի բնակչության մեջ սկսվեց տեղագին աշխատանք՝ թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբություն նախապատրաստելու համար: Հունական բանակի սպաները այդ մարզերում կազմակերպում էին ապրստամբական ջոկատներ:

Նրանց զինելու համար հունական կառավարությունը զենք և զինամթերք էր առաքում Մակեդոնիա և Էպիրոս⁴¹: Հունաստանից ռազմական մատակարարումներ էին ստանում նաև Կրետեի հույները: Աթենքի «Բրիոնի» թերթը Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույներին կոչ էր անում զենք վերցնել և մասնակցել թուրքերի դեմ մղվելիք պատերազմին⁴²:

Հունաստանի դեմ ռազմական նախապատրաստություններ կատարելուն զուգահեռ, թուրքական կառավարությունը շարունակում էր տերություններին համոզել, որ նրանք համաձայնվեն մինչև օկուպացիոն ջոկատների դուրս բերումը սուլթանի գերիշխանությամբ Կրետեում ստեղծել «ինքնավար» վարչություն և այդպիսով «ապահովել մահմեդական բնակչության անվտանգությունը»⁴³: Երիտասարդ թուրքերը մեծ աղմուկ էին

բարձրացրել կղզում թուրքական բնակչության դեմ իբր կատարվող հունական «բռնությունների և հալածանքների» շուրջ: Նրանց նպատակն էր ցույց տալ, որ Կրետեին անկախություն շնորհելու կամ Հունաստանին միացնելու դեպքում լրջորեն կվտանգվի մահմեդականների կյանքի ապահովությունը: «Մահմեդականների ընդհանուր կացությունն այնպիսին է,— գրում էր թուրք լրագրողներից մեկը,— որ նրանք առ այսօր գերադասում են նորից ապրել Թուրքիայի նախկին ինքնակալական վարչակարգի պայմաններում, քան գտնվել այդպիսի իրավիճակում»⁴⁴:

Կրետեի մահմեդականների հանդեպ կիրառված հունական «բռնությունները» չէին համապատասխանում իրականությանը: Հունաստանի հետ Կրետեի միությունը հռչակելուց հետո, կղզու կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցների հետևանքով կղզու ներքին խաղաղությունը չի խանգարվել, և մահմեդական ընտանիքները որևէ կերպ չեն անհանգստացվել: Ամբողջ կղզում չի եղել ոչ հալածանք և ոչ որևէ հուզում⁴⁵: Կրետական Ազգային ժողովում իրենց պատգամավորական լիազորություններով էին ներկայացված կղզու թուրքական բնակչության ներկայացուցիչները, թուրքերեն լեզվով անարգել հրատարակվում էին «Ումիդ», «Խստիկբայ», «Իկդամ», «Հուրրիեթ» թերթերը, գործում էին մի շարք թուրքական ակումբներ և այլն: Այսուհանդերձ, թուրքական կառավարությունը, պառլամենտը, մամուլը չէին դադարում հունական «հալածանքների» մասին ահազանգելուց: Սա մի լուրջ երևույթ էր, որ չէր կարող անուշադրության մատնվել եվրոպական մամուլի կողմից: «Յումանիտեն» թուրքական մամուլի հրապարակած այդ լուրերն ու հաղորդումները անհրակապ ու ստահող էր համարում⁴⁶:

Երկարատև վիճաբանություններից հետո պաշտպան տերությունները մշակեցին համատեղ հայտարարություն, որը 1909 թ. հուլիսի 13-ին միաժամանակ հղեցին թուրքական, հունական և կրետական կառավարություններին: Այդ հայտա-

³⁹ Տե՛ս «С. Петербургские ведомости», 1(14).VII.1909 г.:

⁴⁰ Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. № 7714, л. 127:

⁴¹ Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. № 6870, л. 1:

⁴² Տե՛ս «Ազատամարտ», 18.VI (1. VII.), 1909 թ.:

⁴³ DDF, 2—XII, № 228, էջ 316—317. Communication de l'Ambassade de Turquie à Paris, 20 juin, 1909:

⁴⁴ M. Djinguiz, L'Islam en Crète. "Revue du Monde Musulman", № 1—2, P., 1909, էջ 101:

⁴⁵ Տե՛ս Gén. P. E. Bordeaux, La fin de l'affaire Crète (1908—1913). "Revue des études historiques", № 1—3, P., 1934, էջ 62:

⁴⁶ Տե՛ս "L'Humanité", 30.X.1908, 3.XI.1908:

րարությունը չէր նախատեսում Կրետեի քաղաքական ստատուտի որևէ փոփոխություն: Գործնական միջոցառումը, որ ցանկանում էին նրանք իրականացնել, միջազգային ջոկատների վերջնական դուրս բերումն էր կղզուց:

Կրետեի գործադիր կոմիտեին ուղղված հայտարարության մեջ նշված էր, որ գործերը դուրս բերելու՝ պաշտպան տերությունների որոշումը հիմնված է այն համոզման վրա, որ կրետական իշխանությունները ի վիճակի կլինեն ապահովելու կարգը կղզում: Խոստանալով ապագայում ևս բարյացակամորեն վերաբերվել կրետական շահերին՝ տերությունները միաժամանակ ընդգծեցին, որ իրենց իրավունք են վերապահում անհրաժեշտության դեպքում «վերականգնել կղզու կարգն ու կանոնը»:

Թուրքական կառավարությանը հղված հայտարարության մեջ նշված էր, որ միջազգային ջոկատների դուրս բերումից հետո թուրքական և պաշտպան տերությունների դրոշների պահպանության համար Սուդայի ծոց պետք է ուղարկվեն յուրաքանչյուր տերության մեկական ռազմանավ: Դրանց առկայությունը վկայելու էր «Կրետեի նկատմամբ սուլթանի ունեցած գերագույն իրավունքները և տերությունների հովանավորությունը»⁴⁷: Միաժամանակ, տերությունները նշում էին, որ հետագայում իրենք թուրքական կառավարության հետ վերջնականորեն կորոշեն Կրետեի ապագա քաղաքական ուժերը: Կրետեից այդ ջոկատների դուրս բերման որոշումը սխալ չըմբռնելու համար տերությունները խորհուրդ տվեցին հունական կառավարությանը չկատարել այնպիսի քայլեր, որոնք կարող էին Թուրքիայի կողմից ընդունվել իբրև մարտահրավեր և Կրետեի ու Հունաստանի համար ստեղծել նվազ բարենպաստ վիճակ, քան այն, որ գոյություն ուներ գործերի էվակուացիայի շրջանում:

Տերությունների հայտարարությունը գոհացուցիչ տպավորություն թողեց հունական կառավարության վրա: Արտաքին գործերի մինիստրը արտահայտեց իր շնորհակալությունը կրետացիների և հույների ազգային ձգտումների նկատմամբ տերությունների ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքի առթիվ: Հունական կառավարությունը բավարարված էր նրանով, որ հայտարարությունները միաժամանակ կատարվեցին Կ. Պոլ-

⁴⁷ АВПР, ф. Канцелярия, 1909 г., д. № 35, л. 281.

սում, Աթենքում ու Կանեայում, և որ տերությունները, վերջապես, անմիջականորեն դիմեցին կրետական կառավարությանը ու դրանով իսկ փաստորեն ճանաչեցին նրան: Սակայն Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ռիաֆաթ փաշան հայտարարեց, որ իրենք տերությունների հայտարարությունը ընդունում են ցավով: Թուրք կառավարողները հասկանում էին, որ կղզուց օկուպացիոն ջոկատների դուրս բերումը նշանակում էր Կրետեի անկախության փաստի ճանաչում: Ճգնելով որևէ կերպ պահպանել Կրետեի վրա ունեցած «իշխանությունը»՝ մեծ վեզիրը դիմեց անգլիական դեսպանին՝ խնդրելով պաշտպան տերությունների չորս պահականավերին միացնել զոնե մեկ թուրքական ռազմանավ⁴⁸: Բայց այդ դիմումը ոչ մի ուշադրության չարժանացավ:

Կրետեից միջազգային գործերի դուրս բերումը կատարվեց հուլիսի 27-ին: Նախքան այդ Սուդա ժամանեցին պաշտպան չորս տերությունների պահականավերը: Նրանց հեռանալուց անմիջապես հետո բոլոր պահակատեղերը գրավվեցին կրետական ժանդարմերիայի և միլիցիայի կողմից: Կրետացիները Սուդայի ծոցի կղզյակի դրոշակաձողից հանեցին թուրքական դրոշը, որը թափանցում էր չորս տերությունների դրոշների հետ և բարձրացրին հունականը: Այդ իրադարձությունները և թուրքական դրոշի հետ կապված միջադեպը ավելի բորբոքեցին հակահունական մթնոլորտը: Պատկամենալով թուրք պատգամավորները սկսեցին արտասանել ռազմատենչ ճառեր՝ պահանջելով արյան գնով Կրետեի պահել կայսրության կազմում⁴⁹: Մեծ վեզիր Հիլմի փաշան սպառնաց, որ Թուրքիան կանգ չի առնի իր նավատորմը գործողության մեջ դնելու առջև՝ չվախենալով անգամ նոր Նավարինի հեռանկարից⁵⁰: Ելնելով ստեղծված իրադրությունից՝ պաշտպան տերությունները օգոստոսի 4-ին կրետական կառավարությունից պահանջեցին իջեցնել հունական դրոշը, բայց հանդիպեցին մերժման:

Իրենց հերթին երիտասարդ թուրքերը Կ. Պոլսում և Սալոնիկում ցույցեր կազմակերպեցին կրետական կառավարության այդ քայլի դեմ և առաջ քաշեցին Կրետեի թուրքական

⁴⁸ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 249, p. 347:

⁴⁹ Տե՛ս «Ազատամարտ», 17/30/. VII, 1909 թ.:

⁵⁰ Տե՛ս АВПР, ф. Канцелярия, 1909 г., д. № 38, л. 448:

գորքերով զավթելու պլանը⁵¹: Կատարվեց մասնակի գորահավաք, և թուրքական նավատորմը Ջմյունկիայից շարժվեց Կրետեից 40 մղոն հեռավորության վրա գտնվող Կարպատոս կղզին:

Ստեղծված պայմաններում Աթենքում Օսմանյան կայսրության դեսպան Գալիբ Բեմալի բեյը օգոստոսի 6-ին հունական կառավարությանը հանձնաժամ վերջնագրով պահանջեց հայտարարել, որ վերջինս հավանություն չի տալիս դրոշակի հետ կապված Կանեայի միջադեպին և շահագրգռված չէ Կրետեն միացնելու գործում⁵²: Վերջնագիրը խիստ ծանր դրության մեջ դրեց հունական թագավորությանը: «Եթե տերությունները մերձակա օրերում որևէ ելք չգտնեն, — նշեց «Բեռլինեթ թագերլաթ» թերթը, — ապա շատ շուտով պետք է սպասել պատերազմի պայթմանը»⁵³:

Լրջորեն անհանգստացած Թուրքիայի սպառնալից վերաբերմունքից՝ հունական կառավարությունը պաշտպանություն է խնդրում Պետերբուրգից և Փարիզից: Ռուսական կայսրության արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը, օգոստոսի 7-ին ընդունելով Օսմանյան կայսրության դեսպան Թուրխան փաշային, խստորեն նախազգուշացնում է նրան՝ Հունաստանի նրկատմամբ նրա կառավարության վարած քաղաքականության վերաբերյալ⁵⁴: Սազոնովը պահանջում է դադարեցնել կայսրության մեջ հույների նկատմամբ իրագործվող հալածանքները և վերջ տալ կրետական հարցում Հունաստանի վրա ուղղված չարդարացվող հարձակման մշտական առիթ փնտրելուց⁵⁵: Նույն օրը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Չարիկովին հղած հեռագրում հրահանգվեց թուրքական կառավարության ուշադրությունը լրջորեն հրավիրել այն վտանգների վրա, որ սպառնում են Թուրքիային՝ Կրետեի, Հունաստանի և ընդհանրապես հույների նկատմամբ բռնած գրգռիչ ու անհաշտելի դիրքի պատճառով⁵⁶:

⁵¹ Տե՛ս Y. H. Bayar, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 310:

⁵² Տե՛ս DDF, 2—XII, № 274, էջ 403, Պանաֆինո՝ Պիշոնին, 7 օգոստոսի, 1909 թ.:

⁵³ «С. Петербургские ведомости», 29.VII(II.VIII), 1909 г.

⁵⁴ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 274, էջ 403, Պանաֆինո՝ Պիշոնին, 7 օգոստոսի, 1909 թ.:

⁵⁵ Տե՛ս АВПР, ф. Канцелярия, 1909 г., д. № 37, л. 35:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Ֆրանսիական կառավարությունը իր հերթին նշեց, որ Թուրքիան կրետական հարցում պետք է դիմի միայն կղզու պաշտպան տերություններին և զգուշացրեց, որ իրերի ներկա դրությամբ նա չի կարող ռազմածովային էսկադրա ուղարկել կրետական ջրերը⁵⁷: Օգոստոսի 13-ին տերությունները համանման նոտա հղեցին թուրքական կառավարությանը⁵⁸:

Այնուամենայնիվ, կրետական հարցում չունենալով տերությունների լուրջ պաշտպանությունը՝ Հունաստանը տեղի տրվեց: Օգոստոսի 10-ին հունական կառավարությունը հայտարարեց Թուրքիային, որ ինքը բացարձակապես մասնակից չէ միացման համար շարժմանը և ապագայում նույնպես կշարունակի պահպանել վերապահ դիրք⁵⁹: Նույն օրը կրետական կառավարությունը հայտարարեց նաև, որ հունական դրոշի բարձրացման խնդրում ենթարկվելու է տերությունների որոշմանը⁶⁰: Օգոստոսի 14-ին հունական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց չորս տերություններին կրետական գործերում Հունաստանի չեզոքության մասին⁶¹:

Հունաստանին սպառնացող թուրքական հարձակումը կանցնելու և ընդհանրապես թուրք-հունական հարաբերությունների լարվածությունը թուլացնելու համար պաշտպան տերությունները օգոստոսի 18-ին դիմեցին թուրքական կառավարությանը՝ նշելով, որ կրետական հարցի առնչությամբ նա իրավունք չունի անմիջականորեն դիմելու Հունաստանին⁶²: Նույն օրը տերությունների 250 նավաստիներ ժամանեցին Կրետե կղզու Կանեա նավահանգիստը և իջեցրին հունական դրոշը: Որա կրկին բարձրացումը կանխելու նպատակով միջազգային այդ գորախմբի 22 նավաստիների հանձնարարվեց տեղում պահակություն կատարել:

Որոշ ժամանակ անց, նոյեմբերի 3-ին, թուրքական կառավարությունը դիմեց պաշտպան տերություններին՝ վերջնականապես լուծելու կրետական հարցը: Սակայն այդ հարցի

⁵⁷ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 276, էջ 405—406:

⁵⁸ Տե՛ս АВПР, ф. Канцелярия, 1909 г., д. № 35, л. 354, 531:

⁵⁹ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 279, էջ 409:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, № 280, էջ 410:

⁶¹ Տե՛ս Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁶² Տե՛ս DDF, № 291, էջ 422, Բոմպարը՝ Պիշոնին, 19 օգոստոսի, 1909 թ.:

վերջնական լուծումը ձգձգվում էր իմպերիալիստական տերությունների պատճառով: Մասնավորապես Անգլիան ցանկանում էր կղզու ներքաղաքական իրադարձությունների այնպիսի զարգացում, որն իրեն հնարավորություն ընձեռեր իր վրա վերցնելու «կարգի պահպանումը»: Զորքեր մտցնելով Կրետե, անգլիացիները վերջնականապես կիրականացնեին Սուդայի ծոցը բրիտանական ռազմածովային ուժերի միջերկրածովյան կարևոր հենակետի վերածելու նպատակը: Միաժամանակ, անգլիական կառավարող շրջանները ելնելով Օսմանյան կայսրությունում իրենց քաղաքական ազդեցությունը պահպանելու նրկատառումից, կղզում անձեռնմխելի էին թողնելու սուլթանի այսպես կոչված «գերագույն իրավունքները»⁶³: Բրիտանական կառավարությունը համոզված էր, որ կրետական հարցը առավել դյուրությամբ հնարավոր էր լուծել կղզու «ինքնավարությունը» թուրքական սյուզերենությանը ենթարկելու պայմանով⁶⁴: Լոնդոնում հասկանում էին, որ եթե Կրետեն միանա Հունաստանին, ապա ռազմաստրատեգիական բացառիկ նշանակություն ունեցող Սուդայի ծոցը կորած է բրիտանական շահերի համար, ուստի չէին շտապում կրետական հարցը լուծելու: Նրանց բավարարում էր Կրետեի շուրջ ստեղծված քաղաքական վիճակը, որի հետևանքով Սուդայի ծոցում տնօրինություն էին անում բրիտանական ռազմածովային ուժերը⁶⁵:

Թուրք-հունական հարաբերությունների ծայրագույն լարվածության այդ շրջանում խիստ կերպով վատթարացավ Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող հույների կացությունը: Տևտեսական ճնշումից բացի հույները ենթարկվում էին կատաղի և դաժան հալածանքների: Չերբակալվում էին բազմաթիվ հույներ, թուրքական զորքերը պատժիչ գործողություններ էին կատարում հունական գյուղերում: Փոքր Ասիայի առափնյա շրջաններում, որտեղ գերակշռում էր հունական բնակչությունը, հալածանքները հետզհետե ընդունում էին վայրագ բընույթ: Հույները ենթարկվում էին ամեն տեսակի բռնությունների, ջարդերի, բանտարկության, հանձնվում էին ռազմական ատյաններին: Անդրադառնալով այդ իրադարձություններ-

⁶³ *ՏԿ՝ ՍԳԱՅՄՓ*, ֆ. 418, օպ. I, ձ. № 4196, լ. III:

⁶⁴ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 307, էջ 451, Պիշոնը՝ դեսպաններին, 10 սեպտեմբերի, 1909 թ.:

⁶⁵ Տե՛ս *И. С. Галкин*, նշվ. աշխ., էջ 42:

րին՝ Պետերբուրգի հեղինակավոր թերթերից մեկը «Երիտասարդ թուրքերի գազանությունները և մոլեգնությունը ուղղափառ հույների նկատմամբ» հոդվածում գրեց. «Ուղղափառ հույներին ենթարկվում են զանազան տանջանքների և նույնիսկ մահվան, դրանով հիշեցնելով պատմության ամենամոռայլ ժամանակաշրջանները: Թուրքական տիրապետության ամբողջ մթնոլորտը այժմ լցված է հասարակ, դժբախտ մարդկանց ողբ ու հառաչով, որոնց վիճակված է... մեռնել մտրակի ու խզակոթի հարվածների տակ»⁶⁶:

Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույն ժողովրդի հանդեպ իրականացվող միջնադարյան հալածանքները բխում էին երիտթուրքերի օսմանիստական, հետադիմական, շովինիստական քաղաքականությունից: Թուրքական ազգայնականությունը զարգանում էր ազգային ճնշման և թուրքական քաղաքականության հետագա ուժեղացման պայմաններում: Եթե չլիներ կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների հետզհետե աճող ազգային-ազատագրական շարժումը, երիտթուրքերը, ինչպես հավաստիացնում էր նրանց պաշտոնաթերթ «Թանինը», «առանց վայրկյան մը իսկ կորսնցնելու կը թրքացնեին այսօր Օսմ. կայսրության մեջ գտնվող բոլոր ցեղերը: Այս մասին բնավ պետք չէ տարակուսել»⁶⁷:

Երիտթուրքերը, որոնք համիդյան ժամանակաշրջանում առաջ էին քաշում «ազգային իրավահավասարության» լոզունգներ, իշխանության գլուխ անցնելուց անմիջապես հետո կայսրությունում սկսեցին բորբոքել ազգային թշնամանք և, հեղափոխության շրջանում արտահայտած իրենց խոստումներին հակառակ, հանդես եկան ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները խեղդողի դերում⁶⁸:

Հույն-թուրքական հարաբերությունների ծայրահեղ լարվածությունը նպաստավոր առիթ էր կայսրության սահմաններում, մասնավորապես հունաբնակ տերիտորիաներում, ազգային շարժումները խեղդելու համար: Այդ քաղաքականությունը երիտթուրքերը առանձնապես շեշտված կերպով փորձեցին իրա-

⁶⁶ «С. Петербургские ведомости», 29.IX(12.X), 1909.

⁶⁷ «Ազատամարտ», 19/1. IX, № 909:

⁶⁸ *ՏԿ՝ ՍԳԱՅՄՓ* Գ. 3. *Алиев*, Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), М., 1972, էջ 180:

կանացնել թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Էգեյան ծովի կղզիների նկատմամբ:

1909 թ. հուլիսի սկզբներին երիտթուրքական կառավարությունը վճռականորեն հանդես եկավ Էգեյան կղզիների, այդ թվում նաև Դոդեկանեզյան արշիպելագի ազգային արտոնությունների և տեղական սահմանափակ ինքնավարությունների լիակատար ոչնչացման որոշումով: Այդ խնդրի կենսագործումը դյուրացնելու նպատակով որոշվեց նաև Էգեյան կղզիները ենթարկել նոր վարչական բաժանման՝ կայսրության նահանգներին միացնելու միջոցով: Միաժամանակ, կղզիների բնակչությունը հարկադրվեց աննախադեպ ծանր պետական հարկերով ու տուրքերով: Թուրքերենը հռչակվեց որպես միակ պաշտոնական լեզու: Կղզիների բնակչության հավանական դիմադրությունը ամենայն դաժանությամբ ճնշելու նպատակով Դոդեկանեզյան կղզիների նահանգապետը հրահանգ ստացավ՝ Զմյուռնիայից ռազմական համալրումներ պահանջելու՝ տեղական կայազորներին օգնության հասնելու համար: Սակայն կղզիներում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժման հետևանքով 1910 թ. ապրիլին թուրքական կառավարությունը հարկադրված էր հրաժարվել իր ծրագրերից⁶⁹:

Երիտթուրքերը համոզված էին, որ միայն հունական պետության լիակատար ջախջախման դեպքում հնարավոր կլիներ ընդմիջտ վերջ տալ կայսրությանը հպատակ հույն ժողովրդի մի սովոր գանգվածի ազգային-ազատագրական շարժմանը: Այդ տեսակետից հատկանշական է Բելգրադի թուրքական դեսպանության աշխատակիցներից մեկի կարծիքը. «Կրետեն այս իրադարձություններում խաղում է միայն երկրորդական դեր, — նշում էր նա: Մենք հասկանում ենք, որ կղզին ավելի կամ նվազ չափով կորած է մեզ համար: Սակայն մեզ համար անհրաժեշտ է մեկընդմիջտ ոչնչացնել համահելլենական ագիտացիայի ակունքները»⁷⁰: Թուրք դիվանագետի այս հայտարարությունը անհիմն չէր: 1910 թ. օգոստոսին Սալոնիկում կայացած երիտթուրքական փակ համագումարում ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը հայտարարեց, որ օսմանականաց-

ման քաղաքականությունը կարող է հաջողություն ունենալ միայն և միայն այն դեպքում, երբ լիովին ջախջախվեն բալկանյան պետությունները: «Օսմանականացման գաղափարը ձախողվում է և կծախողվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեր շուրջը գոյություն ունեն բալկանյան անկախ պետություններ, որոնք սնուցում, աջակցում և խրախուսում են այդ սեպարատիստական ձգտումները»⁷¹: Մենք անպայման հաջողություն կունենանք, սակայն դրա համար անհրաժեշտ է, որ մենք խաղաղեցնենք մեր հարևաններին, — ընդգծում էր նա⁷²:

Հունաստանի ռազմաքաղաքական ու ֆինանսական ծանր վիճակը, անգլո-ֆրանսիական կապիտալից ունեցած կախվածությունը, կրետական հարցում ցուցաբերած անվճռականությունը խոր դժգոհություն էր առաջացնում հունական բուրժուազիայի և բնակչության լայն շրջաններում: Հունական առաջադեմ սպաների մի խումբ, որը կապված էր բուրժուական ընդդիմադիր շրջանների հետ, 1908 թ. ստեղծեց Ռազմական լիգա կազմակերպությունը, որը հանդես էր գալիս Հունաստանի ներքաղաքական կյանքի դեմոկրատացման, տնտեսական վերափոխումների ու ռազմական ուժերի ամրապնդման ծրագրով: Օգտագործելով կրետական հարցը և միապետական վարչակարգի դեմ երկրի ներսում գոյություն ունեցող դժգոհությունը՝ գնդապետ Զորբայի ղեկավարությամբ Ռազմական լիգան 1909 թ. օգոստոսի 28-ին կատարեց պետական հեղաշրջում⁷³:

Հունաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը վերահսկող Ռազմական լիգան կրետական հարցում ցուցաբերեց հետևողական քաղաքականություն և Կրետեի քաղաքական ղեկավարների հետ համագործակցելու ձգտում: Կրետեի ականավոր գործիչներից է. Վենիզելոսը 1909 թ. դեկտեմբերին արդեն դարձավ Ռազմական լիգայի խորհրդակալը⁷⁴: Հունվարի սկզբին նա ժամանեց Աթենք և հանդիպումներ ունեցավ Հունաստանի քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների, ինչպես նաև՝ Անգլիայի դեսպան Էլիոտի հետ⁷⁵:

⁶⁹ St' u J. Z. Stéphanopoli, Les Iles de l'Égée. Leurs privilèges. Avec documents et notes statistiques, Athènes, 1912, էջ 44—47:

⁷⁰ «С. Петербургские ведомости», 23.VII(10.VIII), 1909 г.

⁷¹ René Pinon, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁷² St' u նույն տեղում:

⁷³ St' u Γ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 140:

⁷⁴ St' u նույն տեղում, էջ 165:

⁷⁵ St' u նույն տեղում, էջ 168, 172:

Վենիզելուսի և Ռազմական լիգայի միջև ընթացող բանակցությունների հետևանքով որոշվեց համաձայնեցնել Հունաստանում և Կրետեում կատարվող գործողությունները⁷⁶: Վենիզելուսի քաղաքական դերը այդ ժամանակվանից ի վեր դարձավ որոշակի: Նա Աթենք հրավիրվեց արդեն որպես պատգամավորներից մեկը, որոնց, ըստ «Ռեչ» թերթի կանխատեսման, կրետացիները ապագայում պետք է ուղարկեին հունական պառլամենտ⁷⁷:

Սակայն ներքաղաքական ճգնաժամը Հունաստանում շարունակվում էր: Անվճռական քաղաքականություն վարող Մավրոմիխայիսի կառավարությունը Ռազմական լիգայի պահանջով հրաժարական տվեց: 1910 թ. հունվարի 18-ից Դրագումիսի գլխավորած կառավարության ստեղծումը, որի կազմում տեղ գրավեցին Ռազմական լիգայի պարագլուխ գնդապետ Զորբան և Կալերգին, Կ. Պոլսում գնահատվեց որպես «հույն-թուրքական հարաբերությունների հետագա սրման նշան»⁷⁸:

Հունաստանի ներքաղաքական կյանքը դեմոկրատացնելու, արտաքին դրությունը կայունացնելու և կրետական հարցում վճռական դիրք գրավելու համար Ռազմական լիգան, արտախայտելով հունական բուրժուազիայի շահերը, որոշակի մտադրություն էր դրսևորում միապետական վարչակարգը երկրում տապալելու ուղղությամբ:

Հունաստանում իշխող և որոշակիորեն Անտանտի երկրների քաղաքական ազդեցության տակ գտնվող միապետական վարչակարգի տապալումը հղի էր գերմանական դիրքերի ուժեղացման հեռանկարով: Քաղաքական այդ հնարավոր շրջադարձը՝ իր հավանական հետևանքներով, լուրջ անհանգստություն առաջացրեց Եռյակ համաձայնության ճամբարում, մասնավորապես՝ Ռուսաստանում: Պետերբուրգից հնչեցին նախագուշացման լուրջ սպառնալիքներ: «Հուսահատված Կրետեի միության ձգձգումից, — գրում էր ռուսական արտգործմինիստրության օրգանը, — Վենիզելուսի կողմնակիցները չեն կարողանում այլ միջոց գտնել Եվրոպային հրահրելու, բացի դինաստիական ճգնաժամ առաջացնելուց: Սակայն, — նշում էր թերթը, — այդ քայլը պաշտպան տերությունների կողմից ոչ

⁷⁶ St'u И. С. Галкин, նշվ. աշխ., էջ 58:

⁷⁷ St'u «Речь», 19.1 (I. II), 1910:

⁷⁸ И. С. Галкин, նշվ. աշխ., էջ 58:

մի գնով չի կարող թույլատրվել: Եվրոպան հարկադրված կլինի եռանդուն կերպով միջամտել՝ լինի դա Կրետեն շրջափակելով և կամ այն վերստին օկուպացնելով»⁷⁹:

Թուրք-հունական լարված հարաբերությունների այս շրջանում կատարվեցին թուրքական զորքերի կենտրոնացումներ, իսկ թուրքական ռազմանավերը շարժվեցին դեպի կրետական ջրերը⁸⁰: «Թուրքական զորքերի կողմից կղզու վերագրավումը միայն կարող է հեռացնել թուրք-հունական պատերազմը» — փետրվարի 6-ին գրեց «Թանինը»⁸¹: Բորբոքելով պատերազմի մթնոլորտը, թուրքական մամուլը սպառնում էր, որ այն վայրկյանին, երբ հունական պառլամենտ կընդունվեն կրետական պատգամավորները, թուրքական ռազմանավերը ոմբակոծելու են Պիրեոնը, իսկ բանակը խուժելու է Լարիսայի դաշտը⁸²:

Թուրք-հունական հարաբերությունների լարվածությունը ստիպեց պաշտպան տերություններին հանդես գալու հարցի կարգավորման տարբեր առաջարկներով: Փետրվարի 18-ին Կրետեի Գործադիր կոմիտեին ներկայացված հայտարարությամբ նրանք նշեցին, որ չեն կարող թույլատրել կղզու բնակչության մասնակցությունը Հունաստանում կայանալիք պառլամենտական ընտրություններին: Հակառակ դեպքում, սպառնում էին նրանք, գործնական միջոցներ կձեռնարկվեն արգելելու համար այդ նպատակի իրագործումը⁸³:

Այսուհանդերձ, 1910 թ. մարտի 7-ին կայացան Կրետեի Ազգային ժողովի ընտրությունները: Մայիսի 9-ին Գործադիր կոմիտեի նախագահ Սկուլիդիսը Հունաստանի թագավորի անունից «կրետացիների հելլենական ժողովը» հայտարարեց բացված, որից հետո Հունաստանի թագավորին հավատարմության երդում տրվեց: Այս կապակցությամբ 16 թուրք պատգամավորները բողոք հայտնեցին, որի հետևանքով դահլիճում քաշքրոտոց առաջացավ: «Կորչեն մահմեդականները» բացականչությունների տակ թուրք պատգամավորները դուրս եկան ժողովարանից և պաշտպան տերությունների ավագ հյուպատոսին

⁷⁹ "Journal de St.-Petersbourg", 11 (24). 11. 1910.

⁸⁰ St'u Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁸¹ St'u V. Bérard, La mort de Stambul. P., 1913, էջ 146:

⁸² St'u «Ազատամարտ», 20 (2). II, 1910:

⁸³ St'u DDF, 2—XII, № 425, p. 647:

հանձնեցին իրենց բողոքը⁸⁴: Նույն օրվա երեկոյան տեղական թուրքական թերթերը հրապարակեցին թուրք պատգամավորների հայտարարությունը, որտեղ նրանք «հիմնավորում են իրենց իրավունքները բացառապես թուրքական սուլթերեն իշխանության նկատմամբ և Կրետեում չեն ճանաչում այլ կարգ, բացի թուրքական կառավարության շնորհած ինքնավարությունից»⁸⁵:

Չկամենալով բարդացնել կղզու և տերությունների հարաբերությունները, կրետական Ազգային ժողովի նախագահ Վենիզելոսը, Միխելիդակիսը և ազատագրական շարժման այլ գործիչներ նույն երեկոյան այցելելով մահմեդական ակումբ՝ ավստոսանք հայտնեցին կատարված միջադեպի վերաբերյալ: Բացի այդ, Վենիզելոսը իր «Կիրիքս» թերթում դատապարտեց Ազգային ժողովում կատարվածը⁸⁶: Մայիսի 13-ին թուրքական կառավարությունը պաշտպան տերություններին բողոքեց կրետական Ազգային ժողովում տեղի ունեցած միջադեպի կապակցությամբ⁸⁷: Կրետական հարցը կրկին քննարկվեց օսմանյան պառլամենտում: Արտաքին գործերի մինիստր Ռիֆաթ փաշան հրապարակեց պաշտպան տերությունների հայտարարությունը: Այնտեղ ասվում էր, որ կրետական Ազգային ժողովի անդամների մեկ մասի կողմից Հունաստանի թագավորին երդվելը չի կարող փոխել կղզու քաղաքական ստատուս քվոն⁸⁸: Մինիստրն ասաց. «Այժմեն կրնամ անհատաբար հայտարարել, որ այս պատասխանը գոհացուցիչ չէ: «Ստատուս քվոն պիտի պահպանվի» խոսքը մենք պիտի ընդունենք իբրև պահպանումը մեր վեհապետական իրավունքներուն ու ըստ այնմ պիտի պատասխանենք...: Կրետեի կացությունը փոխել՝ կրետացիներուն ձեռքը չէ, ու ինչ որ այ ընեն, Կրետե Թուրքիո մեկ մասը պիտի մնա»⁸⁹: Երիտթուրքական մամուլը, սպառնալով Հունաստանին, պահանջում էր, որպեսզի նա հայտարարի,

որ ինքը հավանություն չի տալիս կրետացիների ընթացքին: «Արդեն ուշ կամ կանուխ պիտի ստիպվի այսպես ընել, կամուվին կամ բռնի,— գրում էր «Իկդամը» և ահաբեկում,— Կրետե Հունաստանի գերեզմանը պիտի ըլլալ»⁹⁰:

Կրետական Ազգային ժողովում կատարված միջադեպը վերստին օգտագործվեց հակահունական հալածանքները ուժգնորեն ծավալելու համար: Երիտասարդ թուրքերի ղեկավարությամբ բազմահազարանոց միտինգների մասնակիցները պատրաստակամություն էին արտահայտում իրենց արյան վերջին կաթիլը թափել հանուն Կրետեում օսմանյան «իրավունքների» պաշտպանության, կոչ էին անում բոլոր օսմանցիներին՝ կամավորական գնդեր կազմելու և Կրետեի վրա շարժելու կամավորական անմիջական նախաձեռնությամբ Էգեյականի նավահանգիստ Սալոնիկում կազմվեց «Կրետեի ազգային պաշտպանության կոմիտե», որի նպատակն էր աջակցել Կրետեի վերաբերյալ թուրքական կառավարության որոշումներին, պատերազմի ժամանակ կամավորներ հավաքագրել և աջակցել Կարմիր մահիկին⁹¹: Կրետեի մահմեդական բնակիչները, իրենց հերթին, հրահրում էին թուրքական կառավարության միջամտությունը՝ տագնապալի հեռագրերով ահազանգելով, որ կղզու մահմեդականների կյանքը վտանգի մեջ է⁹²:

Կրետե կղզում քաղաքական իրադրությունը բորբոքելու և այն թուրքական գերիշխանության տակ վերադարձնելու ուղղությամբ մեծ եռանդ էր դրսևորում Կ. Պոլսում ստեղծված գաղտնի կրետական կոմիտեն, որը մեծ ազդեցություն ուներ կղզու մահմեդականների վրա և իր բազմաթիվ անդամներն ու գործակալներն ուներ Կրետեում⁹³:

Երիտասարդ թուրքերը բացահայտորեն պատերազմ էին ցանկանում՝ իբր դրա մեջ տեսնելով սահմանադրական կարգերը փրկելու միակ միջոցը: «Միակ ռեժիմը, որ Թուրքիո կարելի պիտի դարձնե վերածնունդը, սահմանադրական ռեժիմն է,— հայտարարեց սենատի նախագահ Խալիլ Բելը: Արդ, սահմանադրությունը ծանրապես և թերևս առհավետ պիտի

⁸⁴ Տե՛ս Ի. Ս. Галкин, նշվ. աշխ., էջ 64—65:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 65:

⁸⁶ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁸⁷ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 493, էջ 760, Բ. Ռոան նոտան պաշտպան տերություններին, 13 մայիսի, 1910 թ.:

⁸⁸ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 499, էջ 777, Պաշտպան տերությունների նոտան Բ. Ռոանը, 22 մայիսի, 1910 թ.:

⁸⁹ «Ազատամարտ», 29.4/12. V, 1910:

⁹⁰ «Բյուզանդիոն», 5(18). V, 1910:

⁹¹ Տե՛ս «Ազատամարտ», 3(16). VI, 1910:

⁹² Տե՛ս Նույն տեղում, 8(21). V, 1910:

⁹³ M. Djinguiç, նշվ. աշխ., էջ 101—102:

վտանգվի՝ եթե Թուրքիա ձախողեր Կրետեի խնդրոյն մեջ: Ահա թե ինչու համար այժմու կացության հանդեպ չպիտի վարանիլ պատերազմ հայտարարելու, ինչ ալ ըլլան հետևանքները»⁹⁴:

Ուրեմն, փոխանակ կայսրության տնտեսական, քաղաքական, ազգային և մշակութային կյանքում արմատական և լուրջ վերափոխումներ կատարելու, երիտասարդ թուրքերը սահմանադրական կարգի փրկությունը տեսնում էին... Կրետե կղզին վերանվաճելու մեջ: Դա արկածախնդրական քաղաքականություն էր, որի մեջ երիտթուրքերը փնտրում էին երկրի ներքին և արտաքին ձգնաժամից դուրս գալու ելքը:

1910 թ. մայիսի 25-ի հաղորդման մեջ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Չարիկովը նշում էր. «Արդի թուրքական կառավարությունը հունական արկածախնդրության մեջ է ներքաշվում հանուն իր, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և Թուրքիայի սահմանադրական կարգի փրկության»⁹⁵: Այս միտքը հաստատում էին երիտթուրքերը խոսքով ու գործով: «Թուրքական նավատորմը, — գրեց «Թանիւնը», — պետք է կրետական ջրերը վերադառնա և խարիսխ ձգելով Սուդայում, իր վերջնագիրը հաղորդի կրետացի ըմբոստներին»⁹⁶: Թերթը այնուհետև սպառնում էր. «Քանի որ Եվրոպան չի կարողանում պաշտպանել օսմանյան շահերը, Թուրքիան ինքը կպաշտպանի, և եթե մեծ տերությունները ցանկանում են, կարող են անել մի երկրորդ նավարին»⁹⁷:

Կրետական հարցում դրսևորած երիտթուրքերի սպանալիտոնը հակահարված ստացավ ռուսական դիվանագիտության կողմից: «Այդ վերաբերմունքը և այդ լեզուն ավելի քան վտանգավոր են և թուրքական կառավարության շահերը պահանջում են անհապաղորեն վերջ տալ դրան», — նշեց ռուսական արտգործմինիստրությունը և նախագգուշացրեց, որ թուրքական կառավարությունը իրավունք չունի անգամ երազելու իր նավատորմը կրետական ջրերը ուղարկելու մասին⁹⁸: Սակայն հակահունական մոլուցքը չէր զսպվում: «Թուրքիան, — սպառ-

նում էր «Թանիւնը», — կարող է կործանվել, բայց նա իր հետ արյան վիհը կնետի նաև ուրիշներին»⁹⁹:

Հունաստանի վրա մնում գործադրելու միջոցներից մեկը հունական առևտուրը բոյկոտի ենթարկելու և դրանով իսկ հույներին տնտեսական մեծ հարված հասցնելու քաղաքականությունն էր: Խոսելով հակահունական բոյկոտի տնտեսական հետևանքների մասին «Թանիւնը» նշում էր. «Այս միջոցառումը ամենաօրինականն է և ամենատրամաբանականը: Չնայած մեծ վնասներին, որ անխուսափելիորեն սկզբնական շրջանում հանգեցնելու է այս տնտեսական պատերազմը, Թուրքիայի ապագա օգուտները լինելու են խիստ նշանակալի, որովհետև հունական դրոշը և հունական ապրանքները ստիպված կլինեն թողնել այն մարզը, որտեղ այժմ գնում է այս պատերազմը: Այդ տեղը գրավվելու է օսմանյան առևտրի կողմից»¹⁰⁰:

Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Չարիկովը 1910 թ. հուլիսի 12-ի հաղորդման մեջ նշում էր, որ ինքը և մյուս դեսպանները այդ բոյկոտը դիտում են որպես տնտեսական հողի վրա մղվող պայքար: Հակահունական բոյկոտը, նրանց կարծիքով, ուղղված էր «Թուրքիայում տիրապետող հույների առևտրական և տնտեսական գերիշխանության դեմ»¹⁰¹: Սակայն թուրքերի կողմից բոյկոտը դիտվում էր նաև որպես Հունաստանի դեմ պատերազմ հրահրելու միջոց: Այդ միտումը շատ պարզորեն արտահայտեց երիտասարդ թուրքերի Մոնաստիրի պաշտոնական օրգան «Նուր հաքիքաթը»՝ նշելով, որ բոյկոտի նպատակն է ստիպել Հունաստանին խզելու դիվանագիտական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, որը պետք է հանդիսանա պատերազմի նախանշան¹⁰²: Օրինակ, Կ. Պոլսի և Սալոնիկի բոյկոտը կազմակերպող հանձնաժողովները կոչ էին անում շարունակել պայքարը հելլենների դեմ, «որոնք ուզում են ձեռք մեկնել սիրելի Կրետեին, որն անբաժանելի մեկ մասն է մեր սիրելի հայրենիքի»¹⁰³:

Բոյկոտի հետևանքով դադարեց հելլենական առևտրանավերի գործունեությունը օսմանյան ջրերում: «Թանիւնը» ընդ-

⁹⁴ «Ազատամարտ», 14(27). V. 1910:

⁹⁵ АВПР, ф. Канцелярия, 1910 г., д. № 33, л. 255.

⁹⁶ "Journal de St.-Petersbourg", 14(27).V.1910.

⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁹ V. Bérard, նշվ. աշխ., էջ 151:

¹⁰⁰ «С. Петербургские ведомости», 18.VI(I.II), 1910 г.

¹⁰¹ АВПР, ф. Канцелярия, 1910 г., д. № 38, л. 38.

¹⁰² Տե՛ս V. de la Jonquièrre, նշվ. աշխ., էջ 268:

¹⁰³ «Ազատամարտ», 5(18). IV, 1910:

գծում էր, որ անհրաժեշտ է 100 կամ 200 հազար ֆունտով գնել հունական առևտրանավերը, որոնք բոլկոտի հետևանքով անգործության էին մատնվել և վերսկսել առևտրական գործառնությունները¹⁰⁴:

Բոլկոտի ծանրությունը իրենց վրա կրեցին նաև թուրքահպատակ հույները: Կառավարության գիտությամբ ու հովանավորությամբ ստեղծվում էին զինված խմբեր, որոնք բռնությամբ փակում էին հունական խանութները և սպառնում էին կազմակերպել հունական բնակչության ջարդ¹⁰⁵: Մահմեդականների արտակարգ գրգռվածությունը, որ հրահրվում և բորբոքվում էր խոջաների կողմից մզկիթներում, խիստ սպառնալի բնույթ էր ընդունում մասնավորապես Կ. Պոլսում, որտեղ հուզումն ու լարվածությունը հասել էր ծայր աստիճանի¹⁰⁶: Սալոնիկում ամբողջ իշխանությունը փաստորեն անցել էր բոլկոտի հանձնաժողովի ձեռքը, որն, ինչպես յուրօրինակ կառավարություն, պատժում և ողորմում էր ում որ ցանկանում էր և ինչպես ուզում էր¹⁰⁷: Հալածանքները հանգեցրին նաև հունական բնակչության մասնակի ջարդերի¹⁰⁸:

Հակահունական կամպանիան ընդգրկեց նաև Կրետեն: Եվ զարմանալի է, որ այդ կղզում, թուրքական վարչության բացակայության պայմաններում անգամ, մահմեդականների կողմից թույլ տրվեցին «սանձարձակ բռնությունների բազմաթիվ դեպքեր»¹⁰⁹:

Երիտթուրքերը տնտեսական պատերազմ հայտարարեցին նաև օտարերկրացիներին՝ հուսալով դրանով ձնջում գործադրել տերությունների վրա՝ կրետական հարցը իրենց շահերին համապատասխան լուծել տալու համար: Օտարերկրյա կապիտալին հասցվող վնասը կանխելու նպատակով, 1910 թ. հունիսի վերջին Կ. Պոլսի դեսպանները թուրքական կառավարությանը պահանջ ներկայացրին՝ հակահունական բոլկոտը և դրա հետ կապված հալածանքները դադարեցնելու¹¹⁰:

¹⁰⁴ *Տե՛ս* «С. Петербургские ведомости», 18.VI (I.VII), 1910 г.:

¹⁰⁵ *Տե՛ս* «Новое время», 16(29).V.1910 г.:

¹⁰⁶ *Տե՛ս* «С. Петербургские ведомости», 17(30).VI, 1910 г.:

¹⁰⁷ *Տե՛ս* «Новое время», 16(29).V, 1910 г.:

¹⁰⁸ *Տե՛ս* И. С. Галкин, Նշվ. աշխ., էջ 83:

¹⁰⁹ «L'Humanité», 20.8, 1910:

¹¹⁰ *Տե՛ս* DDF, 2—XII, № 522, էջ 807, Բոմպարը՝ Պիշոնին, 28 հուլիսի, 1910 թ.:

Խզելով առևտրական հարաբերությունները Հունաստանի հետ և չունենալով սեփական առևտրական նավատորմ, Թուրքիան զրկվեց նաև հելլենական առևտրական միջնորդ նավատորմի ծառայություններից: Բավական է նշել, որ թուրքական բոլոր մեծ ու փոքր նավահանգիստները ժամանող օտարերկրյա առևտրական նավերի գրեթե կեսը պատկանում էր հելլեն նավատերերին: Քննադատելով երիտթուրքերի այդ անհեռատես միջոցառումը՝ Կ. Պոլսում հրատարակվող «Լևանտ Հերալդ» թերթը գրում էր. «Պետք է կատարելապես անտեղյակ լինել մեր երկրի տնտեսական կամ առևտրական վիճակին՝ հելլենական նավերի դեմ բոլկոտի որոշում կայացնելու համար»¹¹¹: «Ստամբուլ» թերթը նույնպես նշում էր, որ բոլկոտի կազմակերպիչները ամենևին հաշվի չեն առել տնտեսական «այն աղետը, որ նրանք պատճառում են իրենց համաքաղաքացիների հսկայական մեծամասնությանը»¹¹²: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ թուրքական մամուլը լրջորեն մտահոգված էր միայն կայսրության տնտեսական շահերով, որոնք լրջորեն տուժում էին երիտթուրքերի կազմակերպած հակահելլենական բոլկոտի հետևանքով: Նույն «Լևանտ Հերալդ» թերթի վկայությամբ, Թուրքիան Հունաստանին տարեկան վաճառում էր 500 հազ. լիրա արժողությամբ ապրանք, իսկ նրանից գնած ապրանքների արժեքը հասնում էր 700 հազարի:

Տերությունների ձնջմամբ, թուրքական կառավարությունը հուլիսի 1-ի շրջաբերականով տեղական իշխանություններին խորհուրդ տվեց հրաժարվել բոլկոտից, սակայն դա կրում էր սոսկ ձևական բնույթ: «Բոլկոտը ոչ միայն վերջ չի գտել, այլև ավելի է ծավալվում»,— հուլիսի 11-ին հաղորդեց Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պ. Կամբոնը¹¹³: Հակահունական բոլկոտի հետևանքով միայն հելլենահպատակներին հասցված վընասը կազմեց 20 միլիոն ֆրանկ¹¹⁴:

Կրետական հարցի վերջնական լուծման ձգձգման պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ կարգավորման ուղիների վե-

¹¹¹ N. Nicolaïdès, Նշվ. աշխ., էջ 27:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 26:

¹¹³ *Տե՛ս* DDF, 2—XII, № 582, էջ 819, Պ. Կամբոնը՝ Պիշոնին, 11 հուլիսի, 1910 թ.:

¹¹⁴ *Տե՛ս* Ed. Driault, Նշվ. աշխ., էջ 54:

րաբերյալ պաշտպան տերությունների միջև միասնական կարծիք գոյություն չուներ: Այդ հանգամանքը, իր հերթին, պայմանավորված էր վերջիններիս և Օսմանյան կայսրության տրվել շրջանի քաղաքական ու տնտեսական փոխհարաբերություններով: Օրինակ, Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան համաձայն էին մասնակցել կղզու վերջնական ստատուսի որոշմանը, եթե այն չհակասեր օսմանյան սուվերենությանը¹¹⁵: Գերմանիան, Նշում էր Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Բոմպարը, կրետական հարցը ցանկանում է օգտագործել որպես մի ցատկահարթակ՝ Թուրքիայում իր ազդեցությունը հաստատելու համար¹¹⁶: Իսկ Չարիկովի հունիսի 12-ի հաղորդման համաձայն Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր Էթենտալը Ռիֆաթ փաշային մեծ համակրանք էր արտահայտել Կրետեի նկատմամբ Թուրքիայի ունեցած իրավունքների վերաբերյալ¹¹⁷: Պաշտոնապես չմասնակցելով կրետական հարցի լուծմանը՝ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան անմիջականորեն աջակցում էին Թուրքիային և պատրաստակամություն էին հայտնում՝ թուրք-հունական պատերազմի դեպքում արգելել հօգուտ Հունաստանի որևէ միջամտություն¹¹⁸:

Այս հակասությունները երիտթուրքերին հնարավորություն ընձեռեցին խուսանավել տերությունների երկու խմբավորումների միջև ու կրետական հարցը ծառայեցնել կայսրության ընդհանուր քաղաքական շահերին: Իրենց պաշտոնական մամուլում նրանք սկսեցին արժարժել այն միտքը, ըստ որի Թուրքիան միանալու էր այն դաշինքին, որը գործնականում կնրպաստեր կղզին կայսրությանը վերադարձնելուն: 1910 թ. հունիսի 5-ին «Թանիներ» գրեց. «Եվրոպայի հավասարակշռությունը պահպանելու կոչված տերությունների երկու խմբավորումներում Թուրքիան կկարողանա խաղալ Նշանակալի դեր: Եթե առայժմ նա մի կողմ էր թողնված, ապա կրետական հարցը առիթ է դառնում դուրս գալու իր չեզոքության քաղաքականությունից և արտահայտվելու հօգուտ այս կամ այն կողմի:

¹¹⁵ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 505, էջ 789, Բոմպարը՝ Պիշոնին, 31 մայիսի, 1910 թ.:

¹¹⁶ Տե՛ս Նույն տեղում:

¹¹⁷ Տե՛ս ABIP, փ. Канцелярия, 1910 г., д. № 37, л. 870:

¹¹⁸ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 531, էջ 825, Դովիլլե՝ Պիշոնին, 13 հուլիսի, 1910 թ.:

Այս տեսակետից ճիշտ է ասել, որ կրետական հարցը կարող է անդրադառնալ եվրոպական ամբողջ քաղաքականության վրա»¹¹⁹:

1910 թ. հունիսի 26-ին պաշտպան տերությունները հայտարարեցին Կրետեի գործադիր կոմիտեին, որ եթե Ազգային ժողովը իր ապագա նիստում առանց երդում պահանջելու չընդունի մահմեդական պատգամավորներին, ապա «իրենք կձեռնարկեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք հարմար կդատեն»: Միաժամանակ նրանք որոշել էին կրետական ջրերում ուժեղացնել իրենց նավատորմը: «Ընդունելով այս միջոցառումները, չորս տերությունները մեկ անգամ ևս վկայում են Ն. Ս. Սուլթանի սուվերեն իրավունքները պահպանելու իրենց մտադրությունը», — հաստատում էին նրանք: Նոտայում պաշտպան տերությունները հաղորդում էին, որ Կրետեի վերջնական ստատուսի մշակմանը պետք է մասնակցեն նաև Գերմանիան ու Ավստրո-Հունգարիան¹²⁰: Ինչպես երևում է, նոտան ավելի շուտ դիվանագիտական քայլ էր՝ այդ երկու տերություններին կրետական հարցի լուծման ասպարեզը ներգրավելու համար: Ղրանով նրանք հույս ունեին ձախողելու այն գաղտնի աջակցությունը, որ թուրքական կառավարությունը ստանում էր հանձին Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի:

Հուլիսի 7-ին «Թանիներ» գրեց. «Եթե ավստրո-գերմանական պետական գործիչները Թուրքիայի անկեղծ բարեկամներն են, նրանք չպետք է վախենան կրետական հարցին միջամտելուց»¹²¹: Երիտասարդ թուրքերը չէին թաքցնում իրենց երախտագիտությունը հիշյալ նոտայի և այդ երկրներից ստացած դիվանագիտական աջակցության համար ու մեծ հույսեր էին փայփայում ապագայում ևս ստանալու այդ օգնությունը: «Ժեռն թյուրքերը (երիտթուրքերը — Գ. Բ.) կհուսան, — հայտարարեց մեծ վեզիր Հակկը փաշան, — որ Գերմանիա և Ավստրիա պիտի օժանդակեն իրենց և շնորհակալ են այն երկրներին ու մամուլին ցարդ հրատարակված հոդվածների համար, որով ուժ տվին Ժեռն թյուրքերու ազդու ընթացքին և այսպես դյուրացրին խնդրի Թյուրքիո ի նպաստ լուծումը»¹²²:

¹¹⁹ Ed. Driault, Նշվ. աշխ. էջ 40:

¹²⁰ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 518, էջ 802: 26 հունիսի, 1910 թ.:

¹²¹ "Journal de St.-Petersbourg", 29.VI (12.VII).1910.

¹²² «Բուլգանդիս», 23.IV (6. VII), 1910:

Տերութիւնների հունիսի 26-ի սպանակի նոտան ստիպեց Վենիզելոսին հայտարարել, որ ինքը կառաջարկի կրետական Ազգային ժողովին՝ հպատակվել տերութիւնների կամքին: Հունական կառավարութիւնը նույնպէս խորհուրդ տվեց կրետացիներին ելթարկվել տերութիւնների պահանջին¹²³: Սակայն կրետական Ազգային ժողովը դիմադրում էր: Դիմադրում էր հատկապէս Միխելիդակիսի կուսակցութիւնը, որը բացարձակապէս անհաշտելի դիրք էր գրավել մահմեդական պատգամավորների հարցում¹²⁴: Այդ համառութիւնը հենվում էր այն համոզման վրա, որ կրետացիները զիջելու են ոչ թէ պաշտպան տերութիւններին, այլ Թուրքիային: Մյուս կողմից, նման վերաբերմունքը բխում էր Միխելիդակիսի և Նրա կողմնակիցների իշխանութիւնն զլուխ անցնելու ձգտումից, որոնք օգտագործելով մահմեդական պատգամավորների հետ կապված միջադեպը, փորձում էին ժողովրդականութիւնը չվայելող այդ հարցում հեղինակագրկել Վենիզելոսին և հեշտացնել իշխանութիւնն անցումը Միխելիդակիսի կողմնակիցներին¹²⁵:

Հուլիսի 8-ին պաշտպան տերութիւնները սպանացին, որ իրենց զինվորները կգրավեն կղզու մաքսատներն ու կառավարական հաստատութիւնները, եթէ Ազգային ժողովը իր առաջիկա նիստում առանց երդման չընդունի իսլամ պատգամավորներին և չպահպանի Նրանց պաշտոնները: Ի վերջո, հաջորդ օրը, Կրետեի գործադիր կոմիտեի ղեկավար Վենիզելոսը հաղթանակ տարավ¹²⁶: Գնահատելով այդ ուղղությամբ կատարած Նրա ջանքերը՝ Կրետեի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ծերունիսը հաղորդեց Սազոնովին. «Վենիզելոսը գերմարդկային ճիգեր գործադրեց, որպէսզի զիջելու համոզի իր հակառակորդներին»¹²⁷: Հարթելով թուրք պատգամավորների հետ կապված միջադեպը, Վենիզելոսը, այդպիսով, կարողացավ Կրետեն զերթ պահել տերութիւնների նոր միջամտութիւնից և դրանով պահպանել կղզու քաղաքական ստատուս քվոն:

Այսուհանդերձ, թուրք-հունական հարաբերութիւնների լարվածութիւնը ավելացավ մի նոր բարդութիւն ևս: Դա Վենի-

¹²³ Տե՛ս Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 42:

¹²⁴ Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 223:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁶ Տե՛ս Ed. Driault, նշվ. աշխ., էջ 42:

¹²⁷ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 223.

զելոսի և կրետացի չորս այլ գործիչների՝ հունական պառլամենտի պատգամավորներ ընտրվելու հարցն էր: Աթենքում կրետացի պատգամավորների գործունեութիւնը նոր ուժով առաջ էր մղելու կղզու քաղաքական միութիւնն համար մղվող պայքարը: Առանձնապէս Վենիզելոսի ներկայութիւնը նոր հեռանկար էր բացում Կրետեի վերջնական միացման խնդրում: Այդ հանգամանքը, բնականաբար, հասկանում էին բոլորը և առաջին հերթին՝ թուրքական կառավարութիւնը: Փորձելով պատերազմի սպանակիքով կանխել կրետացի պատգամավորների մտաքը հելլենական պառլամենտ՝ թուրքական կառավարութիւնը հայտարարեց, որ եթէ կրետացիները իբրև պատգամավորներ հունական պառլամենտ ներկայանան, որի հետևանքով հռչակվի Կրետեի միացումը, ապա դա Թուրքիայի կողմից կհամարվի որպէս պատերազմի առիթ¹²⁸: Այս Թուրքիան պաշտպան տերութիւններին հաղորդեց, որ եթէ Վենիզելոսը հելլենահպատակ է, ապա չի կարող լինել կրետական կառավարութիւնն ղեկավար, իսկ եթէ կրետացի է, ուրեմն բացառվում է հելլենական պատգամավոր լինելու հնարավորութիւնը¹²⁹: Այդպիսով, կրետացի պատգամավորների հելլենական պառլամենտ ընտրվելու հարցը դարձավ պաշտպան տերութիւնների միջամտութիւնն առարկա: Նրանք փորձեցին Վենիզելոսին հետ պահել հելլենական պառլամենտում ընտրվելու մտադրութիւնից¹³⁰: Պաշտպան տերութիւններից միայն Անգլիան էր, որ ցանկանում էր դժվարութիւնն հարուցել: Իտալիան, օրինակ, խոստացել էր աջակցել Վենիզելոսին¹³¹, իսկ ֆրանսիական կառավարութիւնը դեսպան նաում փաշային բացատրեց, որ կրետացիների ընտրութիւնը առանձին կուսակցութիւնն գործ է, ուստի հունական կառավարութիւնը այդ հարցում չի կարող պատասխանատվութիւն կրել¹³²:

Ինչ վերաբերում էր Ռուսաստանին, ապա նա պատրաստ էր մեկընդմիջտ ծանաչելու Կրետեի միացումը Հունաստանին,

¹²⁸ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 14 (27) VII, 1910:

¹²⁹ Տե՛ս DDF, 2—XII, № 546, էջ 854, Պիշոնը՝ դեսպաններին, 9 օգ. 1910 թ.:

¹³⁰ Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 247:

¹³¹ Տե՛ս Γ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 206:

¹³² Տե՛ս DDF, 2—XII, № 554, էջ 867, Պիշոնը՝ նաում փաշային, 29 օգոստոսի, 1910 թ.:

Եթե մյուս տերությունները չառարկեին: «Մենք պատրաստ ենք ընդառաջ գնալու կրետական կառավարության ցանկություններին, — Կրետեի ոռոսական հյուպատոս Շեբունիսին ուղղված օգոստոսի 7-ի հեռագրում ընդգծեց Սազոնովը, — սակայն խնդիրը այնքան էլ հեշտ լուծելի չէ, ինչպես դուք եք ենթադրում»¹³³: Նախ, խոսք անգամ լինել չի կարող կրետական հարցում Ռուսաստանի միանձնյա ելույթի մասին, որովհետև այն ենթակա է տերությունների ընդհանուր համաձայնությանը: Այնուհետև, իրական արդյունքների հասնելու համար կրետացիները չպետք է մնացյալ հարցերում իրենց նույնացնեն Հունաստանի հույների հետ, օրինակ՝ հունական պառլամենտի ընտրություններին մասնակցելու գործում¹³⁴:

Այսուհանդերձ, կրետացի պատգամավորների ընտրության շուրջ ընթացող բանակցությունները չավարտված՝ բոլոր հինգ կրետական թեկնածուները դարձան հունական պառլամենտի լիիրավ անդամներ:

1910 թ. օգոստոսի 21-ին Հունաստանում կայացած պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ Վենիզելոսը, որպես Ատտիկայի և Բեոպոտիայի պատգամավորության թեկնածու, ստացավ 30.703 ձայն ու գրավեց առաջին տեղը¹³⁵: Վենիզելոսի այս հաջողությունը բացատրվում է նրա քաղաքական մեծ հեղինակությամբ: Հույն ժողովուրդը արտակարգ հույսեր էր կապում կրետացի գործչի հետ: Աթենքի ոռոսական միսիայի ներկայացուցիչ Տատիշչևը խոստովանում էր, որ կրետացի հինգ պատգամավորներից հելլենական ժողովրդի անկեղծ ընտրյալ կարելի է համարել միայն Վենիզելոսին¹³⁶: Կարճ ժամանակ անց նա գլխավորեց հունական կառավարությունը՝ իր ձեռքում կենտրոնացնելով նաև երկրի ցամաքային ու ծովային ուժերի ղեկավարությունը:

Ընտրվելով հունական պառլամենտի անդամ՝ Վենիզելոսը շարունակեց իր դեմ լարված պահել թուրք պետական և հասարակական կարծիքը: Թուրքական մամուլը շարունակում էր կատաղի հարձակումները պառլամենտի նորընտիր կրետացի անդամների դեմ: «Իկդամը» սպառնում էր, որ թուրքահպա-

տակ կրետացիների մասնակցությունը հելլենական պառլամենտի աշխատանքներին, եթե անգամ նրանք հրաժարվեն Կրետեում ունեցած իրենց պաշտոններից, Թուրքիայի կողմից գնահատվելու է որպես պրովոկացիա և պատերազմի շարժառիթ¹³⁷: Վենիզելոսի և կրետացի մյուս քաղաքական գործիչների թեկնածության առաջադրումը նոր առիթ դարձավ շարունակելու հակահունական կամպանիան: Այժմ արդեն բոլկոտի ենթարկվեցին կրետացիներն ու կրետական ապրանքները¹³⁸: Լարվածությունը Կրետեում հասցնում է փոխադարձ սպանությունների և զանազան բռնությունների: Օսմանյան կայսրությունում դեպքերը շարունակվում էին նույն ընթացքով: Աթենքի կառավարության ղեկավար դառնալու՝ Վենիզելոսի հավանական հեռանկարը գրգռում էր երիտթուրքերին: «... Արդարև, դեպքերն այնպես կերևա թե պ. Վենիզելոս պարզ պատգամավոր չպիտի մնա, — եզրակացնում էր «Թանիսը», — թերևս պաշտոն տրվի իրեն նոր դահլիճն ալ կազմելու: Ուրեմն, Հունաստանի վարչապետ պիտի ըլլայ: Յաչ սոմանյան կառավարության, օսմ. հպատակությունը լքող ոճրապարտ մը պիտի ըլլա ան»¹³⁹: Երիտթուրքերի օրգանը սպառնում էր, որ երբ Վենիզելոսը Հունաստանի վարչապետ դառնա, այլևս հարկ չի լինի դիմելու պաշտպան տերություններին, քանի որ դա կրետական խնդիր չէ, այլ նոր հարց՝ որ վերաբերում է Հունաստանին և Թուրքիային: «Ուրեմն, հարցը Հունաստանի հետ պիտի կարգադրենք», — տհաբեկում էր «Թանիսը»¹⁴⁰:

Հակահունական կողմնորոշումը բխում էր Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունից, որն իր հերթին համընկնում էր Կենտրոնական տերությունների ռազմաքաղաքական նպատակներին: Աջակցելով Թուրքիային՝ Գերմանիան կրկին առաջ քաշեց դեռևս 1908 թվականին մշակած Թրագիրը, ըստ որի կովկասյան ռազմաճակատում թուրքերը Ռուսաստանի դեմ պետք է հանեին 250 հազարանոց բանակ, որի փոխարեն Բեռլինը երաշխավորում էր Թուրքիայի եվրոպական տիրույթների անձեռնմխելիությունը և Կրետե կղզու նկատմամբ ունեցած

¹³³ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 55.

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁵ Տե՛ս Γ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 206:

¹³⁶ Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 178:

¹³⁷ Տե՛ս «Ազատամարտ», 13(26). 8, 1910:

¹³⁸ Տե՛ս ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 37:

¹³⁹ «Ազատամարտ», 13(26). VIII, 1910:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, 17(30). VIII, 1910:

սովերենիտետը¹⁴¹: Դրանից բացի, Գերմանիան մեծ օգնություն էր ցույց տալիս թուրքական ռազմական նավատորմը հզորացնելուն, այն հաշվով, որ երկու տարուց այն կարողանար բացահայտ գերակշռությամբ մրցել ռուսական սևծովյան նավատորմի հետ¹⁴²: Թուրք-հունական հարաբերությունների այդ լարված շրջանում էր, որ Թուրքիան Գերմանիայից գնեց երկու զրահանավ և 4 հակաականակիր, որոնք օգոստոսին ժամանեցին թուրքական ջրերը¹⁴³:

Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքական, նվաճողական ծրագրերի իրականացման ուղղությամբ երիտթուրքերը չափազանց մեծ կարևորություն էին տալիս ռազմածովային հզոր նավատորմի ստեղծմանը: Այդ է պատճառը, որ երիտթուրքական հեղաշրջումից անմիաջպես հետո Նրանք ածապարանքով ձեռնամուխ եղան արդիական ռազմական նավատորմ ստեղծելուն՝ Էգեյան ծովի կղզիներում և Փոքր Ասիայի ծովափում թուրքական գերիշխանությունը ամրապնդելու համար¹⁴⁴: «Թուրքիան,— ֆրանսիական դեսպանի հետ զրուցելիս հայտարարեց մեծ վեզիր Հիլմի փաշան,— Էգեյան ծովում պետք է պահպանի իր ռազմական նավատորմի գերազանցությունը Հունաստանի հանդեպ»¹⁴⁵:

Թուրքական նավատորմի հզորացման բուն նպատակը քողարկելու համար երկրի կառավարող շրջանները սովորաբար նշում էին, որ դա ուղղված է սուկ Հունաստանի դեմ: Այսպես. «Թանիները» հավաստիացնում էր, որ «Թուրքական նավատորմի ուժեղացումը ուղղված է Հունաստանի և ոչ թե Ռուսաստանի դեմ»¹⁴⁶: Իրականում, թուրքական նավատորմը որոշակի դեր էր կատարելու ոչ միայն Հունաստանի, այլև ընդհանրապես բալկանյան երկրների դեմ մղվելիք պատերազմներում: Սակայն Թուրքիայի արտաքին նվաճողական քաղաքականությունը իր սուր ծայրով ուղղված էր Ռուսական կայսրությանը: Այդ հիանալի էին հասկանում ինչպես ռուսական

դիվանագետները, այնպես էլ ռազմածովային կցորդները: Իրենց հաղորդումներում միշտ և ամենուրեք Նրանք իրենց կառավարության ամենալուրջ ուշադրությունն են հրավիրել այն բանի վրա, որ թուրքական նավատորմի հզորացումը ուղղված է գլխավորապես Ռուսաստանի դեմ: Գերմանական խմբավորման հետ համագործակցելու հետևանքով 1910 թվականից Թուրքիայի վարած արտաքին հակառուսական քաղաքականությունը բացահայտ բնույթ էր կրում¹⁴⁷: Սակայն Եռյակ դաշինքը չէր ցանկանում Թուրքիայի անժամանակ ելույթը՝ վախենալով միջազգային բարդություններից: Այդ էր պատճառը, որ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան պայմանավորվածություն ունեին կանխելու թուրք-հունական պատերազմը, որը Նրանց կարծիքով հղի էր շատ ծանր հետևանքներով¹⁴⁸: Մինչդեռ Հունաստանի կառավարությունը պատերազմի վտանգը համարում էր իրական, որը արձանագրվեց օգոստոսի վերջին գումարված հատուկ խորհրդակցության փաստաթղթերում: «Արտաքին իրավիճակը այն աստիճանի է սրված,— նշում էր Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստրը ռուսական դեսպանորդ Տատիշչևին,— որ հնարավոր չէ նախատեսել, թե ինչպիսի՞ ուղղությամբ կընթանան իրադարձությունները»¹⁴⁹: Այնուամենայնիվ, մինիստրը նշում էր, որ իրերի նման ընթացքը չի կարող այդպես երկար շարունակվել, և որ երբևէ անհրաժեշտ կլինի վերջ տալ այդ անհանդուրժելի վիճակին¹⁵⁰:

Անհանգստացած Թեսալիայի սահմանում թուրքական զորքերի կենտրոնացումից՝ հունական կառավարությունը որոշեց զորակոչի ենթարկել 1906 և 1907 թվականների պահեստալիներին¹⁵¹: Ուժեղացվեց թուրք-հունական սահմանը և զինվեցին սահմանամերձ հունական գյուղերը¹⁵²: Որոշվեց նաև պատերազմի դեպքում կամավորներ հավաքագրել Ամերիկայում բնակվող հոյներից, ինչպես նաև բանակային առանձին միավորում կազմել կրետացիներից¹⁵³: Թուրքիայի դեմ մղվելիք

¹⁴¹ *ՏԷՍ* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 3246, л. 33:

¹⁴² *ՏԷՍ* նույն տեղում:

¹⁴³ *ՏԷՍ* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 3246, л. 35:

¹⁴⁴ *ՏԷՍ* Gén. M. Moukhtar, նշվ. աշխ., էջ 270:

¹⁴⁵ DDF, 2—XII, № 389, էջ 594: Բոմպարը՝ Պիշոնին, 5 հունվարի,

1910 թ.:

¹⁴⁶ «Речь», 31.VIII.(13.IX), 1910 г.

¹⁴⁷ *ՏԷՍ* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 7704, л. 62:

¹⁴⁸ *ՏԷՍ* ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 4209, л. 62:

¹⁴⁹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 184.

¹⁵⁰ *ՏԷՍ* նույն տեղում:

¹⁵¹ *ՏԷՍ* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 163:

¹⁵² *ՏԷՍ* ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 4209, л. 142:

¹⁵³ *ՏԷՍ* նույն տեղում, թ. 143:

պատերազմում մեծ տեղ էր հատկացվում հունական նավատորմին: «Բուռն գործունեություն է նկատվում հունական ծովային մինիստրությունում,— հոկտեմբերի 8-ին հաղորդեց Թուրքիայի ներկայացուցիչը:— Նավատորմն ամբողջ անձնակազմով զոր ու գիշեր կատարում է զորավարություններ»¹⁵⁴: Սակայն հունական զինված ուժերը դեռևս պատրաստ չէին պատերազմի: Աթենքի ռուսական զինվորական կցորդի կարծիքով այդ շրջանում հունական բանակը ընդհանրապես բավարար պատրաստվածություն չուներ ռազմական գործողություններ սկսելու համար¹⁵⁵: Այս չափազանց կարևոր հանգամանքից զատ, կար նաև անգլիական կառավարության անբարյացակամ վերաբերմունքը: Գրեյը հայտարարեց, որ պաշտպան տերությունների հովանավորության տակ է գտնվում միայն Կրետե կղզին և ոչ թե Հունաստանը, այնպես որ նա պետք է պատասխանի իր գործողությունների համար¹⁵⁶: Իսկ Կրետեում ստատուս քվոյի փոփոխման դեպքում Գրեյը սպառնում էր կրկին գրավել այն¹⁵⁷:

Հունական կառավարող շրջաններին պարզ էր, որ առանց ժամանակակից սպառազինության ու մարզված բանակի պատերազմը Թուրքիայի դեմ կնշանակեր 1897 թվական՝ հունական պետության պարտություն: Մեծ նշանակություն էր ստանում Հունաստանի արտաքին քաղաքական կողմնորոշման հարցը: Վենիզելոսի համոզմամբ Հունաստանը իր արտաքին քաղաքական ծրագիրը կարող էր իրականացնել միայն Եռյակ համաձայնության՝ Անտանտի միջոցով: «Բարեկամանալով Գերմանիայի հետ,— նշում էր հունական կառավարության ղեկավարը,— Հունաստանը ոչինչ չի կարող շահել, բայց լինելով Եռյակ համաձայնության հետ՝ նա կարող էր շահել կրետական հարցը, որի լուծումը գտնվում է Անգլիայի ձեռքում»¹⁵⁸: Այդ կողմնորոշման գործում որոշակի դեր ունեցավ Հունաստանի կախվածությունը անգլո-ֆրանսիական, մասնավորապես՝ անգլիական կապիտալից: Հունաստանի ռազմածո-

¹⁵⁴ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, д. № 4225, л. 117.

¹⁵⁵ СГ'У ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. № 6861, л. 185:

¹⁵⁶ СГ'У ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. № 6861, л. 187.

¹⁵⁷ СГ'У DDF, 2—XII, № 586, էջ 936—937:

¹⁵⁸ 'O. 'I. Μεταξās, նշվ. աշխ., էջ 69:

վային ուժերի վերակառուցումը հանձնարարվեց անգլիական ու ֆրանսիական զինվորական միսիաներին:

Միաժամանակ, հունական կառավարող շրջանները սկսեցին որոշակի դիվանագիտական ջանքեր գործադրել՝ բալկանյան երկրների հետ ռազմաքաղաքական համաձայնության գալու և թուրքական տիրապետությունը Բալկաններում վերջնականապես վերացնելու նպատակով: Այդ իմաստով առանձնակի նշանակություն էր ստանում հույն-բուլղարական դաշինքը, որի կարևորությունը շատ բարձր գնահատեցին Աթենքում:

Հույն-բուլղարական դաշինքի գաղափարը Հունաստանը առաջ էր քաշել դեռևս 19-րդ դարի 90-ական թվականներին: Սակայն բալկանյան հիշյալ երկրների միջև առկա էին տերիտորիալ սուր տարաձայնություններ, որոնք բխում էին Մակեդոնիայի և Թրակիայի նկատմամբ նրանց հավակնություններից: Դա լուրջ արգելք էր հակաթուրքական դաշինքի ստեղծման ճանապարհին:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, երբ սուր բնույթ էին ստացել հարաբերությունները Թուրքիայի և Բուլղարիայի միջև, 1909 թ. հուլիսին Բուլղարիան Հունաստանին ներկայացրեց Մակեդոնիայի շուրջ համաձայնության գալու առաջարկություն, սակայն փոխըմբռնման չհանգեցին¹⁵⁹: Կրետական հարցի հետևանքով առաջացած հույն-թուրքական լարվածությունը ստիպեց հունական կառավարող շրջաններին կրկին համաձայնության փորձեր անել իր հարևանի հետ: «Աթենքի կառավարությունը, նկատի առնելով Թուրքիայի հետ հարաբերությունների խզման վերահաս վտանգը,— 1910 թ. սեպտեմբերի 2-ի հաղորդման մեջ նշում էր Տատիշչևը,— հանդես է բերում Սոֆիայի կառավարության հետ համաձայնության գալու և պատերազմի դեպքում Բուլղարիայի աջակցությունը ապահովելու միտում»¹⁶⁰: Բայց այս անգամ ևս, գլխավորապես տերիտորիալ հարցերի պատճառով, հույն-բուլղարական բանակցությունները ավարտվեցին անհաջողությամբ: Սրանում կար մեկ այլ կարևոր պատճառ ևս: Հունաստանը ռազմական բնագավառում Բուլղարիային շատ քիչ բան էր խոստանում, և Սոֆիայի կառավարությունը վախենում էր սրել հարաբե-

¹⁵⁹ СГ'У А. Ташев, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 278:

¹⁶⁰ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. № 6861, л. 91.

րությունները Թուրքիայի հետ¹⁶¹: Այնուամենայնիվ, բանակցությունները շարունակվեցին Վենիզելուսի իշխանության գլուխ անցնելուց անմիջապես հետո, որը մեծ ջանքեր գործադրեց բալկանյան երկրների հետ համաձայնության գալու համար: Սոֆիայի հունական դեսպան Պանասին հրահանգվեց շարունակել գաղտնի բանակցությունները բուլղարական կառավարության հետ¹⁶²: Հակաթուրքական ծակատ ստեղծելու բալկանյան երկրների ջանքերը աստիճանաբար (1910 թվականի վերջերից) սկսեցին արդյունք տալ¹⁶³:

Մինչդեռ կրետական հարցը շարունակում էր մնալ հույն-թուրքական հարաբերությունների լարվածության ամենահիմնական պատճառը: Վստահ չլինելով Հունաստանի ռազմական հզորությանը և դեռևս չունենալով դաշնակիցներ, ինչպես նաև խուսափելով կղզին կրկին ենթարկել պաշտպան տերությունների ռազմական օկուպացիային՝ հունական կառավարող շրջանները հարկադրված էին սպասել քաղաքական իրադարձությունների բարենպաստ շրջադարձին: «Հունաստանն այժմ չի գտնվում այնպիսի վիճակում, որպեսզի Կրետեի պատճառով վիճաբանի Թուրքիայի հետ»¹⁶⁴, — Աթենքի դիրքորոշումն էր պարզաբանում Կրետեի վենիզելական թերթերից «Վենտրան»: Այսուհանդերձ այդ շրջանում, երիտթուրքերի կարծիքով, Օսմանյան կայսրության առաջին թշնամին համարվում էր Հունաստանը¹⁶⁵:

1911 թ. սեպտեմբերին Եռյակ դաշինքի անդամ Իտալիան պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դեմ՝ աֆրիկյան նահանգներ Տրիպոլիտանիան ու Կիրենական գրավելու համար: Ռազմական գործողություններն ընդգրկեցին նաև Էգեյան ծովի ավազանը: 1912 թ. մայիսի 4-ին իտալական ռազմածովային ուժերը գրավեցին Ռոդոսը և այնուհետև Դոդեկանեսյան արշիպելագի մնացյալ կղզիները:

Դոդեկանեսյան արշիպելագի գրավումով Իտալիան նախ և առաջ լուրջ հարված էր հասցնում Էգեյան կղզիների նկատմամբ Հունաստանի քաղաքական ծրագրերին և կղզիներում

ծավալվող ազգային-ազատագրական պայքարին: Այս կապակցությամբ Աթենքի ռուսական դեսպանորդը Սազոնովին հաղորդելով հունական կառավարող շրջանների տրամադրությունը նշում էր, որ «հույներին անհանգստացնում է Իտալիայի կողմից հիշյալ կղզիների զավթումը, նկատի ունենալով, որ մնալով այդ տերության իշխանության տակ, դրանք կարող են վերջնականապես կորսվել Հունաստանի համար»¹⁶⁶: Նման պայմաններում հունական կառավարող շրջանները նույնիսկ նախընտրում էին, որ Դոդեկանեսյան արշիպելագի կղզիները որոշակի պայմաններով ու երաշխիքներով շարունակեին մընալ թուրքական տիրապետության տակ, հուսալով, որ ապագա ավելի բարենպաստ քաղաքական իրադրության պայմաններում դրանք կմիացվեն Հունաստանին¹⁶⁷:

Հետապնդելով իրենց ռազմաքաղաքական նպատակները՝ Անտանտի տերությունները դիմադրում էին Էգեյան ծովի ավազանում Եռյակ դաշինքի անդամ Իտալիայի էքսպանսիային: Ուստի Անտանտի երկրների դիվանագիտական ճնշման ներքո Իտալիան ստիպված էր հրաժարվել Էգեյան ծովի մընացյալ կղզիները գրավելու պլաններից¹⁶⁸: Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարող շրջանների համոզմամբ Դոդեկանեսյան արշիպելագում իտալական տիրապետությունը «կսպառնար խախտել քաղաքական հավասարակշռությունը Միջերկրական ծովի արևելյան շրջանում»¹⁶⁹: Այդ էր պատճառը, որ արշիպելագից Իտալիային հեռացնելու նպատակը դարձավ Անտանտի դիվանագիտության կարևոր խնդիրներից մեկը¹⁷⁰:

Դոդեկանեսյան կղզիների հունական բնակչությունը իտալացիներին դիմավորեց որպես ազատարարների՝ նրանց ըստ ամենայնի օգնելով թուրքական կայազորների դեմ մղած մարտերում: Կղզիների հունական բնակչությունը հուսով էր, որ Իտալիայի և վերոպական տերությունների աջակցությամբ Ռո-

¹⁶¹ *ՏՆ՝Ս* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 6861, л. 84:

¹⁶² Տե՛ս Գ. Корδάτου, նշվ. աշխ., էջ 278—279:

¹⁶³ Տե՛ս Ա. Тошев, նշվ. աշխ., էջ 301:

¹⁶⁴ *ՏՆ՝Ս* «С. Петербургские ведомости», 20.VIII(2.IX).1910 г.

¹⁶⁵ Տե՛ս Կ. Н. Вагнер, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 1, էջ 62:

¹⁶⁶ *ՏՆ՝Ս* МОЭИ, с. II, т. XX, ч. I, № 46, էջ 38, Свербеев-Сазонову, от 21/8 мая 1912 г.:

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶⁸ Տե՛ս Յ. П. Яхимович, նշվ. աշխ., էջ 140—141:

¹⁶⁹ «Красный архив», М., 1923, т. 3, стр. 26. Доклады 6. министрa ин. дел С. Д. Сазонова Николаю Романову, 1910—1912 гг.:

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

դեկանտեզյան արշիպեպի կղզիները կտրվեն Հունաստանին¹⁷¹: 1912 թ. հունիսի 6-ին Դոդեկանտեզյան արշիպեպի Պատմոս կղզում հրավիրված ժողովը, արտահայտելով հունական բնակչության ազգային ձգտումները, որոշում է ընդունում Հունաստանին միանալու մասին: Այդ նպատակի իրականացման համար ժողովը ստեղծում է ինքնավար «Էգեյան նահանգ» միությունը՝ իր դրոշով, խորհրդով և այլն¹⁷²: Սակայն կղզիների հույն բնակչության ազգային ձգտումները ամենևին չէին համապատասխանում իտալական իմպերիալիզմի զավթողական նպատակներին ու քաղաքական շահերին: Իտալական իշխանությունները ճնշեցին հույների ազատագրական պայքարը և, փաստորեն, Դոդեկանտեզյան արշիպեպում մնացին մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջը:

Իտալա-թուրքական պատերազմը քաղաքական նոր իրադրություն ստեղծեց Էգեյան ծովի ավազանում: Իտալական ռազմական նավատորմի հաջողությունները ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելք առաջացրին թուրքական տիրապետության տակ գտնվող կղզիներում՝ Իկարիայում և Սամոսում: 1912 թ. հուլիսի 16-ին Իկարիայի Այոս-Կիրիկո բնակավայրում բռնկված հակաթուրքական ապստամբությունը տարածվեց և ընդգրկեց ամբողջ կղզին:

Ազգային-ազատագրական ապստամբությունը առանձնապես մեծ թափ ստացավ Սամոս կղզում: Դեռևս 1832 թ. Լոնդոնի արձանագրությամբ Սամոսը ստացել էր տեղական ինքնավարություն: Սակայն թուրքական իշխանությունները առիթը բաց չէին թողնում կղզու առանց այն էլ սահմանափակ ինքնավարությունը վերացնելու և ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու համար: 1906 թ., խախտելով Լոնդոնի արձանագրությունը, սուլթանի կառավարությունը զորք մտցրեց Սամոս: Երիտթուրքերը, ղեկավարվելով օսմանիզմի գաղափարներով, շարունակեցին սուլթանի քաղաքականությունը կղզում:

1912 թ. սեպտեմբերի 6-ին Սամոսի Մարաթոկամպոս վայրում բռնկվեց նոր ապստամբություն: Ապստամբները պահանջում էին կղզուց հեռացնել թուրքական կայազորը և վերա-

¹⁷¹ Տե՛ս 3. П. Яхимович, նշվ. աշխ., էջ 139:

¹⁷² Տե՛ս Բ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 262:

կանգնել 1832 թ. Լոնդոնի արձանագրությամբ տրված վարչական իրավունքները¹⁷³: Թուրքական կառավարությունը օգնական ուժեր ուղարկեց Սամոսի կայազորին: Էգեյան ծովում պարեկություն անող իտալական նավատորմի հրամանատարությունը Հոմից հրաման ստացավ արգելք չհարուցել թուրքական ռազմանավերին՝ կղզում զորքեր ափ հանելու համար¹⁷⁴: Սակայն թուրքական ռազմանավերին չհաջողվեց զորք իջեցնել Սամոս: Ապստամբները իրենց ղեկավար Թ. Սոֆուլիսի գլխավորությամբ ծովային ճակատամարտում պարտության մատնեցին թուրքական նավերին:

Ազգային-ազատագրական շարժումը թուրքական տիրապետության դեմ Էգեյան կղզիներում շարունակվեց մինչև առաջին բալկանյան պատերազմը, երբ հունական ռազմական նավատորմը նրանց ազատագրեց թուրքական տիրապետությունից:

Իտալա-թուրքական պատերազմը, Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական ծանր ճգնաժամը, կայսրության ժողովուրդների հետզհետե ուժեղացող ազգային-ազատագրական շարժումը որոշակի հույսեր առաջացրին հունական կառավարող շրջաններում՝ Իտալիայի դաշնակցությամբ Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու համար: Եղավ մի պահ, երբ Վենիզելոսը իտալական կառավարությանն առաջարկեց Թեսալիայից ցամաքային ճակատ բացել թուրքերի դեմ, ընդ որում հունական բանակը ևս պետք է մասնակցեր ռազմական գործողություններին¹⁷⁵:

Սակայն իտալական կառավարությունը ամենևին տրամադրություն չունեի իտալական զենքի հաջողությունները ծառայեցնել հունական շահերին: Մյուս կողմից, վախենալով Բալկաններում իտալական ազդեցության ուժեղացումից և ազգային-ազատագրական շարժման հետագա վերելքից, տերությունները դեմ էին «տրիպոլիտական հարցը բալկանյանի վերածելուն»¹⁷⁶:

Բայց դեռևս պատրաստ չլինելով ռազմականապես և չունե-

¹⁷³ Տե՛ս Բ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 263:

¹⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷⁵ Տե՛ս Օ. Ի. Μεταξās, նշվ. աշխ., էջ 113:

¹⁷⁶ 3. П. Яхимович, նշվ. աշխ., էջ 103:

նալով դաշնակիցներ՝ Հունաստանն ընդունեց սպասողական դիրք և հոկտեմբերի 9-ին հայտարարեց իր չեզոքությունը իտալա-թուրքական պատերազմում: Նրա կողմից ակտիվ ելույթ կարելի է սպասել միայն այն ժամանակ, — հաղորդում էր Տատիշչևը, — երբ Ավստրո-Հունգարական կամ բալկանյան պետությունները իրենց նպատակները իրականացնելու պահը համարեն նպատակահարմար¹⁷⁷:

Օսմանյան կայսրության արտաքին ծանր կացության պայմաններում Հունաստանի չեզոքությունը գոհունակությամբ ընդունվեց թուրք կառավարողների կողմից: Նոյեմբերի 16-ին երիտթուրքերը հանդիսավորությամբ ավարտված հայտարարեցին հակահունական կամպանիան և տնտեսական բոյկոտը¹⁷⁸: Հունաստանի չեզոքությունը դրվատվեց թուրքական կառավարող շրջանների և մամուլի կողմից: Նույնիսկ Կրետեի վերաբերյալ եղան համաձայնության գալու խոսակցություններ¹⁷⁹: Սակայն դրանք թուրքերի կողմից ընդունված կեղծ և անորոշ խոսքեր էին¹⁸⁰: Բայուրը նշում է, որ իտալա-թուրքական պատերազմի շրջանում թուրքական կառավարությունը վարել է Հունաստանին սիրաշահելու քաղաքականություն¹⁸¹: Այնուհետև նա եզրակացնում է, որ հակահունական հալածանքների և տնտեսական բոյկոտի դադարեցումը, Հունաստանի հետ մերձենալու առերևույթ տրամադրությունը հետապնդում էին վերջինիս պատերազմից հետ պահելու նպատակ և «ժամանակ շահելուց բացի այլ բան չէին նշանակում»¹⁸²:

Այնուամենայնիվ, Ադրիականից իտալացիների հարձակումը կանխելու պատրվակով երիտթուրքերը Մակեդոնիայում, առանձնապես Էպիրոսում կենտրոնացնում են բանակային խոշոր միավորումներ¹⁸³: Կ. Պոլսի ռուսական ռազմական կցորդը 1912 թ. մայիսի 8-ի հաղորդման մեջ նշում էր, որ ռազ-

մական տեսակետից թուրքերի դրությունը Մակեդոնիայում կարելի է համարել ավելի ուժեղ, քան երբևէ¹⁸⁴: Թուրքական ուժերը հիմնականում նախատեսվում էին Հունաստանի դեմ, որի ամեն մի անզգույշ քայլը հաշվեհարդարի առիթ էր ընձեռելու թուրքերին, որոնք իտալացիներից կրած պարտությունների ողջ մաղձը մեծագույն հաճույքով ցանկանում էին թափել հույների վրա¹⁸⁵:

Հունական հասարակական կարծիքը այդ բոլորը ընկալեց որպես Հունաստանի նկատմամբ ագրեսիա կատարելու ձրգտում: Թուրքական մամուլում այդ միտումը հաստատող հոդվածներ երևացին և էնվերը հայտարարեց, որ Թուրքիան Եվրոպայի հետ խաղաղության մասին կարող է խոսել Աթենքը գրավելուց հետո միայն¹⁸⁶: Սերբիայում ռուսական զինվորական կցորդը սեպտեմբերի 25-ի հաղորդման մեջ ևս նշեց, որ Տրիպոլիում կրած անհաջողությունների հետևանքով Թուրքիան դրսևորում է Բալկաններում ուսնշ վերցնելու ցանկություն¹⁸⁷: Հունաստանի հանդեպ ձեռք բերած ենթադրյալ հաղթանակով երիտթուրքերը հույս ունեին հոգուտ կայսրության լուծել կրետական հարցը և վերականգնել իրենց հեղինակությունը, որ խախտվել էր 1908 թ. հոկտեմբերից ունեցած տերիտորիալ կորուստներով¹⁸⁸:

1911 թ. աշնանը միության համար Թավալվոզ շարժումը Կրետեում բորբոքվում է նոր ուժով: Միաժամանակ, արագացնելու համար կղզու միացումը Հունաստանին, Կրետեի նորընտիր հեղափոխական ժողովը որոշում է հունական պառլամենտ ուղարկել իր պատգամավորներին¹⁸⁹:

Կրետական իրադարձությունները կրկին աշխուժացրին անգլիական իմպերիալիստներին, որոնք ցանկություն հայտնեցին օգտագործել Աթենական պառլամենտ կրետական պատ-

¹⁷⁷ *ՏԷՍ* МОЭИ, с. III, т. XVIII, ч. II, № 599, стр. 142, Татищев-Нератову, 12 октября (29 сентября), 1911 г.:

¹⁷⁸ ՏԷՍ Ed. Driauff, նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁷⁹ ՏԷՍ DDF, 3—I, № 211, էջ 193, Դը Սելվը՝ Դըվիլին, 24 նոյեմբերի, 1911 թ.:

¹⁸⁰ ՏԷՍ նույն տեղում, № 218, էջ 198, Դըվիլը՝ դը Սելվին, 25 նոյեմբերի, 1911 թ.:

¹⁸¹ ՏԷՍ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հատ. 2, մաս 1, էջ 222:

¹⁸² Նույն տեղում, էջ 223:

¹⁸³ ՏԷՍ նույն տեղում, էջ 222:

¹⁸⁴ *ՏԷՍ* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 3827, л. 426:

¹⁸⁵ *ՏԷՍ* МОЭИ, с. II, т. XVIII, ч. II, № 599, стр. 142, Татищев-Нератову, 12 октября (29 сентября), 1911 г.:

¹⁸⁶ ՏԷՍ նույն տեղում:

¹⁸⁷ *ՏԷՍ* ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. № 7382, л. 16.

¹⁸⁸ ՏԷՍ նույն տեղում:

¹⁸⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս И. С. Галкин, նշվ. աշխ., էջ 85—

գամավորներ ուղարկելու հանգամանքը և այն առիթ դարձնել կղզին վերագրավելու համար:

Կրետեում հաստատվելու անգլիացիների մտադրությունը լուրջ դժգոհություն էր առաջացնում իմպերիալիստական մյուս տերությունների շրջանում: Այդ է պատճառը, որ նրանք կըրկին հանդես եկան կղզին վերագրավելու Գրեյի ծրագրի դեմ: Ղեկն օգոստոսին, երբ հայտնի դարձավ Հեղափոխական ժողով հրավիրելու կրետացիների մտադրությունը, Ռուսական կայսրության արտաքին գործերի մինիստրի օգնական Ներատովը անմիջապես հրահանգեց խափանել ժողովի հրավիրումը, որը կարող էր առիթ ստեղծել կղզու վերագրավման համար¹⁹⁰:

Ֆրանսիական դիվանագետները իրենց հերթին հասկանում էին, որ տերությունների անուսից կատարվող օկուպացիան օգտագործվելու է անգլիացիների կողմից հարատև դարձնելու իրենց տիրապետությունը Կրետեում և այդպիսով ամրապնդելու իրենց գերիշխանությունը Արևելյան Միջերկրականում: «Մենք համոզված ենք, — նշում էր Աթենքի ֆրանսիական դեսպանորդը իր և իր ռուս պաշտոնակցի մասին, — որ Անգլիան ցանկանում է Կրետեի վերագրավումը և երբեք չի հեռանա Սուդայի ծոցից, եթե այդտեղ վերադառնա»¹⁹¹: Մյուս կողմից, կղզին վերագրավելու անգլիական նկրտումները հղի էին քաղաքական լուրջ հետևանքներով: Այն, նախ և առաջ, որպես հետևանք նպաստելու էր Հունաստանը կառավարող անտանտամետ խմբավորման տապալմանը և, այդպիսով, Անտանտի քաղաքական դիրքերի վերացմանը: Եթե Անգլիան, հենվելով իր միջերկրածովյան ուժերի, մասնավորապես Մալթայում խարխսված ռազմական նավատորմի վրա, կարող էր իր ազդեցությունը պահպանել, ապա նույնը չէր կարելի ասել Ֆրանսիայի համար: Գերմանամետ ուժերի հաղթանակը Աթենքում լիովին սպառնալիքի տակ կղներ ֆրանսիական ավանդական ազդեցությունը Հունաստանում և Ֆրանսիայի համար կստեղծեր լրացուցիչ բարդություններ Արևելյան Միջերկրականում: Հունաստանում գերմանական ազդեցության ուժեղացումը բը-

նավ չէր համապատասխանում նաև Ռուսական կայսրության քաղաքական շահերին: Միաժամանակ, Կրետեի վերագրավումը հավանության չէր կարող արժանանալ նաև իտալական կառավարող շրջանների կողմից, որոնք այդ քայլը գնահատում էին որպես Արևելյան Միջերկրականում իրենց հակահակորդ տերության ռազմաքաղաքական ու տնտեսական ազդեցության հետագա ուժեղացում: Վերոհիշյալ հանգամանքները ստիպում էին թե՛ Ռուսաստանին, թե՛ Ֆրանսիային և թե՛ Իտալիային հանդես գալու կղզին գրավելու անգլիական ձեռնարկների դեմ:

Արտահայտվելով Կրետեի վերագրավելու անգլիական առաջարկի շուրջ՝ նոյեմբերի 27-ին ռուսական կառավարությունը կտրականապես մերժեց կղզում գինվորական ջոկատներ իջեցնելու գաղափարը¹⁹²: Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի բացասական վերաբերմունքը ստիպեց Անգլիային համաձայնվելու իր դաշնակիցների՝ կրետական ջրերում միայն ռազմանավերի քանակը ավելացնելու առաջարկության հետ: Այնուամենայնիվ, հեղափոխական շարժումների բուռն ծավալման դեպքում պաշտպան տերությունները մարտանավերից զորք էին իջեցնելու Կրետե¹⁹³:

Կրետեում ծավալվող հեղափոխական շարժումից խիստ մտահոգված հունական կառավարությունը միջոցներ էր փնտրում՝ արգելելու կրետական պատգամավորների մուտքը Աթենական պառլամենտ: Նույն նպատակն էին հետապնդում պաշտպան տերությունները: Աթենքի ռուսական դեսպանորդ Սվերբեևը այցելեց Վենիզելոսին, և նրանց միջև կայացած «բարեկամական ու կիսապաշտոնական» գրույցից հետո հունական կառավարության ղեկավարը նոյեմբերի 23-ին, ի պատասխան պառլամենտում իրեն ուղղված հարցապնդմանը, հայտարարեց. «Հունական կառավարությունը խստորեն դատապարտում է արդի շարժումը և ոչ մի դեպքում չի ընդունի կրետացի լիազորներին: Եթե հասարակական կարծիքը իրեն չպաշտպանի այս հարցում, ապա կառավարությունը կիրառարկի իշխանությունից»¹⁹⁴: Հունական կառավարությունը վա-

¹⁹⁰ *St'a MOЭH*, c. II, т. XVIII, ч. I, № 374, стр. 392, *Нератов-Извольскому*, 31/18 августа, 1911 г.:

¹⁹¹ DDF, 3—I, № 387, էջ 393, Ղեկավար՝ Ղը Սելվին, 23 դեկտեմբերի, 1911 թ.:

¹⁹² *St'a* նույն տեղում, № 505, էջ 521, Հուշագիր մինիստրի համար, 1911 թ., դեկտեմբեր:

¹⁹³ *St'a* նույն տեղում:

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

խենում էր, որ կրետական իրադարձությունների հետևանքով կղզին կարող էր նորից օկուպացվել պաշտպան տերությունների կողմից, որի հետևանքով նոր բարդություններ կառաջանային կղզին Հունաստանին միացնելու գործում: Մյուս կողմից, օտարերկրյա օկուպացիան ժողովրդականություն չվայելելով ոչ կղզում և ոչ էլ Հունաստանում, խիստ կծանրացներ Աթենքի կառավարության վիճակը¹⁹⁵:

Կղզու վերագրված անցանկալի հեռանկարից խուսափելու համար Վենիզելոսը ստիպված համաձայնվում է, որ պաշտպան տերությունների ուժերը կրետացի պատգամավորներին ձերբակալեն մեկնելու առաջին իսկ փորձ կատարելիս և, նույնիսկ, հունական դրոշը կրող նավերի վրա¹⁹⁶: Անգլիայի նախաձեռնությամբ Վիեննայում և Բեռլինում համաձայնություն կայացվեց, որ ավստրիական և գերմանական նավերը հրաժարվեն փոխադրել կրետացի պատգամավորներին¹⁹⁷: Դեկտեմբերի 15-ին, երբ Հեղափոխական ժողովի կողմից ընտրված պատգամավորները փորձեցին հունական «Կոնդի» նավով մեկնել Աթենք, ձերբակալվեցին ֆրանսիացիների կողմից և արգելափակվեցին նավերում: Խիստ հետապնդումների հետևանքով ոչ մի պատգամավոր չխուսափեց ձերբակալումից¹⁹⁸:

Կրետացի պատգամավորների հանդեպ կիրառված բռնությունը հուզմունքի մեծ ալիք բարձրացրեց Կրետեում և Հունաստանում: Այդ հանգամանքը աշխատեցին օգտագործել քաղաքական ընդդիմադիր շրջանները: Նախկին ռազմական միևիստր Լոպասիոտին փորձեց հեղաշրջում կատարել և տապալել Վենիզելոսի կառավարությունը, բայց անհաջողություն կրեց¹⁹⁹:

Կրետացի պատգամավորների նկատմամբ հունական կառավարության դիրքը հարկադրյալ էր, և նա ապագայում չէր կարող վարվել նույն կերպ: Ուստի հունական կառավարությունը

¹⁹⁵ Տե՛ս ՄՕՅԻ, Կ. II, Կ. XIX, Կ. I, № 99, Կ. 95. Свєрбєєв-Нєратову, 25/12 ноября, 1911 Կ.:

¹⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, № 173, Կ. 173, Կ. 173, Կ. 173, Пустошкин-Нєратову, 9 дєкабря/26 ноября, 1911 Կ.:

¹⁹⁷ Տե՛ս DDF, 3—I, № 505, Կ. 521—522, Note pour le Ministre, 1911, XII:

¹⁹⁸ Տե՛ս ՄՕՅԻ, Կ. II, Կ. XIX, Կ. I, Կ. 221, Пустошкин-Сазонову, 16/3 дєкабря, 1911 Կ.:

¹⁹⁹ Տե՛ս ЦГАВМФ, փ. 418, օղ. I, Կ. № 2933, Կ. 11:

նը կրետական հարցի վերջնական լուծման համար կրկին դիմեց պաշտպան տերություններին: Սակայն բրիտանական կառավարությունը կրկին անուշադրության մատնեց կրետական հարցը վերջնականապես լուծելու հունական կառավարության դիմումը: Արտաքին գործերի մինիստրն այդ վերաբերմունքը հիմնավորեց նրանով, որ միջազգային այդպիսի բարդ իրադրության պայմաններում տերությունների միջամտությունը թուրքական հարձակման առիթ կծառայի²⁰⁰:

Միության նկատմամբ Անտանտի, մասնավորապես Անգլիայի բացասական վերաբերմունքից խիստ դժգոհ՝ հունական դիվանագիտական և ղեկավար շրջաններում սկսեցին ակտիվություն ցուցաբերել Եռյակ դաշինքին համակիր տարրերը: Վերջիններս հույս ունեին Կենտրոնական տերությունների օգնությամբ լուծել թագավորության առջև ծառայած այդ ամենամեծ խնդիրը: Նրանք համոզված էին, որ այդ դեպքում Թուրքիան կցուցաբերի հաշտվողական վերաբերմունք կրետական գործերի նկատմամբ²⁰¹: Այդ նպատակով հունական կառավարության կազմում տեղի ունեցան փոփոխություններ: Արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնում հաստատվեց Վիեննայում Հունաստանի նախկին դեսպան Ստրելյոն, որը հայտնի էր Եռյակ դաշինքի հետ սերտորեն համագործակցելու ձգտումներով: Իրենց նպատակների իրականացումը այժմ սպասելով գերմանական խմբավորումից՝ նրանք հույս ունեին, որ կրետական հարցը կլուծվի հունական պառլամենտի ընտրություններից անմիջապես հետո²⁰²:

Միաժամանակ, Փարիզում մտածում էին կրետական հարցի լուծմանը մասնակից դարձնել Գերմանիային ու Ավստրո-Հունգարիային, որոնք իրենց «չեզոքությամբ» պաշտպանում էին Թուրքիային և դրանով ամրապնդում իրենց քաղաքական դիրքերը Օսմանյան կայսրությունում: Ֆրանսիական դիվանագետները հասկանում էին, որ Կենտրոնական տերությունները կիրաժարվեն միասնաբար գործելուց և կվարկաբեկվեն հույների մոտ: «Կասկածից դուրս է, որ այդ տերությունները ներ-

²⁰⁰ Տե՛ս DDF, 3—I, № 381, Կ. 386, Պ. Կամբոնը՝ դը Սելվին, 21 դեկտեմբերի, 1911 թ.:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, № 542, Կ. 562:

²⁰² Տե՛ս նույն տեղում, № 564, Կ. 576, Պ. Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 30 հունվարի, 1912 թ.:

կա շրջանում կիրառվեն ամեն մի միջոցառումից, որը Թուրքիայի կողմից կարող է մեկնաբանվել որպես իր սուվերենության նվազում», — նշում էր Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը²⁰³:

Կրետական հարցի լուծմանը Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային ներգրավելու նախաձեռնությունը իր ձեռքը վերցրեց Անգլիան: 1912 թ. փետրվարի 27-ի նոտայով անգլիական կառավարությունը հրավիրում էր այդ տերություններին տեսակետներ փոխանակելու կրետական հարցի շուրջ և կանխելու թուրք-հունական պատերազմը²⁰⁴:

Ինչպես որ սպասվում էր, Կենտրոնական տերությունները հրաժարվեցին Անտանտի հետ համատեղ գործելուց: Նրանք ցանկություն էին հայտնել մասնակցելու կրետական հարցի քննարկմանը միայն այն դեպքում, երբ օրակարգում դրվեր կղզու միջազգային կացության հիմնական փոփոխության հարցը²⁰⁵:

Այդ ընթացքում Թուրքիայի տնտեսական ու ներքաղաքական լուրջ բարդությունները, ինչպես նաև իտալա-թուրքական պատերազմում կրած պարտությունների հետևանքով Սաիդ-փաշայի գլխավորած երիտթուրքերի վարկաբեկված կառավարությունը 1912 թ. հուլիսի 16-ին հարկադրվեց հրաժարվել իշխանությունից: Հուլիսի 22-ին կայսրության պետական մեքենան անցավ երիտթուրքերին հակառակորդ «Ազատություն և համաձայնություն» ընդդիմադիր կուսակցության ձեռքը՝ Ղազի Ահմեդ Մուխթար փաշայի գլխավորությամբ: Արտաքին քաղաքականության վատթար վիճակը և նվաճված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման ուժեղացումը հարկադրեցին Թուրքիայի նոր ղեկավարներին ուղիներ փնտրել ստեղծված ձգնաձամից դուրս գալու համար: Եվ քանի որ 1912 թ. ամռանը առանձնապես մեծ թափ էր ստացել հակա-թուրքական ապստամբությունը Ալբանիայում, կառավարությու-

նը ստիպված էր վարչական բնույթի որոշ բարեփոխումներով բավարարել ապստամբների մի շարք պահանջները²⁰⁶:

Ալբանական ապստամբության հաջողությունները նոր խրթան հանդիսացան թուրքական տիրապետության տակ գտնվող բալկանյան հողերում, առանձնապես Մակեդոնիայում և կայսրության մյուս մասերում ազգային-ազատագրական շարժումների վերելքի համար:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից կարճ ժամանակ անց «նոր» Թուրքիայի քաղաքական ղեկավարները առանձնահատուկ մոլեգնությամբ վերսկսեցին համիդյան դարաշրջանի դաժան հալածանքները մակեդոնական ազգային-ազատագրական շարժման և նրա ղեկավարների նկատմամբ: Երիտթուրքերը համոզված էին, որ հույների և սլավոնների սիստեմատիկ ջարդերով և ֆիզիկական բնաջնջմամբ իրականացվող «օսմանիզմի» քաղաքականությամբ պատմական կարճ ժամանակաշրջանում «Մակեդոնիայում չի մնա և ոչ մեկ քրիստոնյա»²⁰⁷:

1912 թ. հուլիսի 31-ին Մակեդոնիայի Կոչանա քաղաքի շուկայում պրովոկացիոն նպատակներով նետված երկու ռումբերի պայթյունից զոհվեցին և վիրավորվեցին շուրջ մեկ տասնյակ մարդ, այդ թվում նաև մի քանի մահմեդական: Ռումբերի որոտը դեռ չմարած՝ թուրք ոստիկանները և զինվորները խուժեցին բուլղարների տները և այնտեղ ապաստանած խուժապահար բնակիչներից ձերբակալեցին կասկածելի թվացող երիտասարդների մի մեծ խմբի: «Այդ դժբախտ երիտասարդներին, — իր զեկուցագրում հաղորդում էր Ուսկյուքի (Կոսովո) ֆրանսիական հյուպատոսը, — այնուհետև տարան հրապարակ և այնտեղ սպաների հրամանով զնդակահարեցին ու սվինահարեցին»²⁰⁸: Տեղական իշխանությունների աջակցությամբ թուրք զինվորներն ու բաշիբոզուկները անգութ ջարդ սկսեցին մակեդոնական քրիստոնյա բնակչության շրջանում: Ջարդարարները չէին խնայում ոչ ոքի՝ առանց սեռի ու տարիքի խտրության, ենթարկում էին միջնադարյան տանջանքների: Ջարդի ժամանակ միայն սպանվածների թիվը հասնում էր 46

²⁰³ Նույն տեղում, № 384, էջ 389: Դը Սելվը՝ Դըվիլիին, 22 դեկտեմբերի, 1911 թ.:

²⁰⁴ Տե՛ս DDF, 3—II, № 112, էջ 106—107, Ժ. Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 27 փետրվարի, 1912 թ.:

²⁰⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, № 142, 159:

²⁰⁶ Տե՛ս И. С. Галкин, նշվ. աշխ., էջ 169:

²⁰⁷ И. Е. Гешов, Балканский союз, Воспоминания и документы, Пгр, 1915 г., стр. 12.

²⁰⁸ DDF, 3—III, № 246, էջ 323—324, Կարլինե՝ Բրիանին, 5 օգոստոսի, 1912 թ.:

մարդու, իսկ վիրավորներինը՝ 170-ի: Ընդամին վիրավորները իրականում ավելի մեծ թիվ էին կազմում, որոնցից ծանրերը մահանում էին: «Այդ ջարդը, — ամփոփում է ֆրանսիական հյուպատոսը, — իրականացրին ոստիկաններն ու զինվորները»²⁰⁹:

Թուրք շովինիստների ջարդարարական քաղաքականությունը ավելի բորբոքեց Բալկաններում շիկացած մթնոլորտը: Ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքը Ալբանիայում, Մակեդոնիայում և Կրետեում, Թուրքիայի պարտությունը իտալաթուրքական պատերազմում արագացրին բալկանյան երկրների ռազմական ելույթը:

Վերլուծելով 1912 թ. աշնանը ստեղծված կայսրության ներքին ու արտաքին ծանր կացությունը՝ այդ ժամանակվա ռազմաժողովային մինիստր Մահմուդ Սուիթար փաշան խոստովանում է իրադրությունը երբեք այդքան բարենպաստ չէր եղել բալկանյան երկրների կողմից Թուրքիայի դեմ զինված ելույթ ակսելու համար, մանավանդ որ վերջինս գտնվում էր ֆինանսապես քայքայված ու ռազմական տեսակետից ահավոր թույլ վիճակում²¹⁰:

Հունաստանը ևս տենդորեն պատրաստվում էր մոտալուտ պատերազմին: Ռազմական տեսակետից նա արդեն պատրաստ էր մարտական գործողությունների: Ռազմական կցորդների կարծիքով հունական նավատորմը անզլիական միսիայի ջանքերով հասել էր «հույժ գոհացուցիչ հաջողությունների, իսկ ֆրանսիական սպաների ղեկավարությամբ ցամաքային ուժերի վերակառուցումը տվել էր հիանալի արդյունքներ»²¹¹: Այդ հանգամանքը հունական կառավարող շրջաններին հիմք էր տալիս կարծելու, որ պատերազմի դեպքում հունական բանակը կարող էր ոչ միայն կասեցնել թուրքական հարձակումը, այլև հաջողությամբ ռազմական գործողություններ ծավալել թշնամու տերիտորիայում²¹²:

Միաժամանակ, Հունաստանը հասել էր դիվանագիտական հաջողությունների: 1910 թ. հոկտեմբերից Բուլղարիայի հետ

հարաբերությունները բարելավելու ջանքերը 1912 թ. մայիսի 16 (29)-ին պսակվեցին երեքամյա պաշտպանական դաշնակցային գաղտնի պայմանագրի կնքմամբ²¹³: Պայմանագիրը կրում էր պաշտպանական բնույթ, սակայն նրանում առկա էին այնպիսի տարրեր, որոնք հնարավորություն էին տալիս այն վերածելու հարձակողականի: Կողմերը պարտավորվում էին օգնության հասնել ոչ միայն հարձակման դեպքում, այլև պայմանագրերից ու միջազգային իրավունքից բխող իրավունքների խախտման դեպքում: Քանի որ թուրքական կառավարությունները չէին իրականացնում Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները Մակեդոնիայի քրիստոնյա բնակչության վերաբերյալ, արդեն այդ հանգամանքն իսկ հնարավորություն էր ընձեռում հույն-բուլղարական պաշտպանական պայմանագիրը վերածելու հարձակողականի: Սակայն բուլղարական կառավարությունը չկամենալով պարտավորություն ընդունել կրետական հարցում, հրաժարվում է այն որպես պատերազմի առիթ ընդունելուց: Պայմանագրին կից հատուկ հայտարարության մեջ նշված էր, որ կրետացի պատգամավորներին հունական պառլամենտ ընդունելու հետևանքով առաջացած հույն-թուրքական պատերազմի դեպքում բուլղարական կառավարությունը պարտավորվում է «Հունաստանի հանդեպ պահպանել բարյացակամ չեզոքություն»²¹⁴:

Հույն-բուլղարական հարաբերություններում առկա էր, սակայն, չլուծված մի մեծ, կարևոր պրոբլեմ: Պա Մակեդոնիայի հարցն էր, որի բաժանման շուրջը սուր պայքար էր գնում երկու երկրների բուրժուա-միապետական շրջանների միջև: Հենց այդ անհաշտելի հակասություններն էին պատճառը, որ նրանք ի վերջո չկարողացան հանգել ընդհանուր համաձայնության: Արտահայտելով հունական բուրժուա-միապետական շրջանների տրամադրությունները՝ վարչապետ Վենիզելոսը դեռևս դա-

²¹³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Dem. J. D. Drossos, La fondation de L'Alliance Balkanique. Etude d'histoire diplomatique, Athènes, 1929, И. Е. Гешов, Балканский союз. Воспоминания и документы, Пгр., 1915 г., И. С. Галкин, Образование балканского союза 1912 г. и политика европейских держав. «Вестник МГУ», сер. общ. наук, № 4, М., 1956, М. В. Кирсенко, Роль Греции в образовании балканского союза 1912 г., «Советское славяноведение», № 3, М., 1973:

²¹⁴ В. А. Жебокрицкий, նշվ. աշխ., էջ 180:

²⁰⁹ Տե՛ս DDF, 3—III, № 246, էջ 324:

²¹⁰ Տե՛ս Gén. M. Moukhtar, նշվ. աշխ., էջ 144:

²¹¹ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 2933, л. 11.

²¹² Տե՛ս DDF, 3—II, № 145, էջ 137, Դրվիլը՝ Պուանկարեին, 2 մարտի, 1912 թ.:

շինքի կնքման նախօրեին նշում էր, որ Մակեդոնիայի բաժանումը տեղի է ունենալու միայն ռազմական նվաճումների հիման վրա: «Պայմանագրում խոսք անգամ լինել չի կարող ազդեցության գոտիների սահմանման մասին, — շեշտում էր հունական կառավարության ղեկավարը, — Մակեդոնիայի բախտը լուծվելու է միայն զենքի միջոցով»²¹⁵: Նա առաջ էր քաշում Մակեդոնիայի խոշորագույն մասը հունական թագավորության սահմաններում ընդգրկելու ծրագիրը: Դրա համաձայն հյուսիսում հունական սահմանը պետք է ընդգրկեր Բիտոլիան (Մոնաստիրը), իսկ հյուսիս-արևելքում թագավորության կազմի մեջ պետք է մտներ ամբողջ հարավային Մակեդոնիան՝ ներառյալ Սալոնիկը, Սերբզը, Դրաման, Կավալան և Դեդեաղաձը: Այդպիսով, Հունաստանը հաստատվելու էր կենտրոնական և հարավային Մակեդոնիայում՝ Բիտոլիայից մինչև Դեդեաղաձ: Միաժամանակ, հունական կառավարողները պահանջում էին Էպիրոսը և Թրակիան²¹⁶: Տերիտորիալ հարցերում սուր բախումներ կային նաև Սերբիայի ու Բուլղարիայի միջև²¹⁷:

Այսպիսով, Թուրքիայի դեմ պատերազմը դեռ չսկսած՝ դաշնակիցների միջև արդեն առկա էին ապագա երկպառակության հիմքերն ու պատճառները, որոնք էլ կործանեցին Բալկանյան դաշինքը:

Կոչանայում տեղի ունեցած կոտորածը արագացրեց դեպքերի հետագա զարգացումը Բալկաններում: 1912 թ. օգոստոսի 13 (26)-ին բուլղարական կառավարությունը Ֆերդինանդի նախագահությամբ որոշում կայացրեց պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ, եթե նա չհամաձայնվեր անհապաղ իրականացնել Մակեդոնիայում ռեֆորմներ անցկացնելու Բեռլինի տրակտատի 23-րդ հոդվածը²¹⁸: Սակայն երբ բուլղարական կառավարության կողմից արդեն կանխորոշված էր պատերազմը, Աթենքում որոշակի անվճռականություն էր դրսևորվում²¹⁹: Միակ պատճառը անհամաձայնությունն էր Մակեդոնիայի բաժանման շուրջ: Սեպտեմբերի 7-ի հեռագրում Աթենքի բուլղա-

րական դեսպանը հաղորդում էր. «Այստեղ հրաժարվում են անհապաղ պատերազմական գործողություններ սկսելուց և ցանկանում են որոշել ապագա սահմանները»²²⁰: Բուլղարական կառավարությունը, իր հերթին, հրաժարվում է այդ հարցում Հունաստանի հետ համաձայնվելուց՝ հույսը դնելով Մակեդոնիայի ռազմական նվաճման վրա:

Նախապատրաստվելով ապագա իրադարձություններին, թուրքական կառավարությունը սեպտեմբերի 11 (24)-ին Ադրիանապոլսի վիլայեթում զորակոչ հայտարարեց: Միաժամանակ, կայսրության մայրաքաղաքում «Ազատություն և համաձայնություն» կառավարող կուսակցության և առանձնապես երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» ընդդիմադիր կուսակցության գլխավորությամբ տեղի էին ունենում շուրջփնտակյան աղմկալի ցույցեր ու միտինգներ՝ «Կեցցե՛ պատերազմը» նշանաբանով: Միտինգներում հնչում էին ռազմամուլ կոչեր՝ բալկանյան երկրները ջախջախելու և թուրքական տիրապետությունը նրանցում վերականգնելու բովանդակությամբ²²¹: Սեպտեմբերի 21-ին (հոկտ. 4-ին) Կ. Պոլսի Սուլթան Ահմեդ հրապարակում Թալեաթի նախագահությամբ տեղի ունեցած բազմահազարանոց միտինգում, որին մասնակցում էին քաղաքական տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, իթթիհատական գործիչներից մեկը կոչ արեց՝ «Երթալ թքնելու այդ մեկ քանի ճղճիմ ազգերու երեսն ի վեր» և ցանկություն հայտնեց թուրքական դրոշների փողփողալը տեսնել Սոֆիայում, Բելգրադում, Աթենքում և Տեսինեում²²²: Այնուհետև միտինգի մասնակիցները սուլթան Ֆաթիհի գերեզմանի վրա ուխտեցին ի կատար ածել բալկանյան երկրները ջախջախելու իրենց երդումը²²³: Կարճ ժամանակ անց, պատերազմի հռչակման օրը, Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ժոնթուրք» թերթը հրապարակեց հոդված՝ Հունաստանի դեմ ուղղված սպառնալիքներով. «Մենք անհրաժեշտ ենք համարում ամբողջ սրտով կրկնելու 1897 թ. Հունաստանին տրված դա-

²¹⁵ Г. Кордагов, Եզվ. աշխ., էջ 234:

²¹⁶ Տե՛ս 'Օ. 'I. Μεταξās, Եզվ. աշխ., էջ 116

²¹⁷ Տե՛ս А. Беличь, Сербы и болгары в Балканском союзе. С. Пет., 1913:

²¹⁸ Տե՛ս А. Тошев, Եզվ. աշխ., հտ. 1, էջ 360:

²¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 368:

²²⁰ Նույն տեղում, էջ 370:

²²¹ Տե՛ս М. Баğır, Եզվ. աշխ., էջ 124—126:

²²² Տե՛ս «Ազատամարտ», 21.9 (4.10), 1912:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում:

սը, որը նա այդքան շուտ է մոռացել: Այս անգամ այն կլինի տևական և ավելի հիմնական»²²⁴:

Թուրքական զորակոչը հարկադրեց բուլղարական կառավարությանը իր դաշնակիցներին ոտքի հանելու: Սեպտեմբերի 13 (26)-ին Գեշովը հեռագրեց Աթենք, Բելգրադ և Ցետինե՝ կոչելով սկսել զորահավաքը²²⁵: Հունաստանի անհապաղ ելույթը ապահովելու համար բուլղարական կառավարության ղեկավարը այժմ համաձայնվում էր կրետական հարցը դնել ռազմական համաձայնության հիմքում²²⁶:

Մակեդոնական հարցում եղած տարաձայնություններին իսկառակ, հունական կառավարող շրջանները, այնուամենայնիվ, ստիպված էին վերջնականորեն պարզել իրենց դիրքը ապագա պատերազմի նկատմամբ: Նրանք շատ լավ էին հասկանում, որ իրենց մեկուսացման հետևանքով Հունաստանին սպառնում է Մակեդոնիայից և ընդհանրապես թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հունական հողերից զրկվելու վտանգը: Ուստի 1912 թ. օգոստոսի 29-ին Մինիստրների խորհրդի նիստում որոշվեց մասնակցել պատերազմին²²⁷: Արդեն սեպտեմբերի սկզբներից Հունաստանում սկսեցին զորակոչային ու ռազմական պատրաստություններ²²⁸: Մյուս կողմից, կրետական հարցի վերաբերյալ բուլղարական կառավարության առաջարկը Հունաստանի համար դիվանագիտական նշանակալի հաջողություն էր: Ամրապնդելու համար այդ հաջողությունը, հունական կառավարությունը պահանջեց, որպեսզի բուլղարական կողմը որոշակիորեն հաստատի, որ կրետական հարցը կազմում է երկու տերությունների դաշինքի հիմնական պայմանը²²⁹: Դրանից հետո միայն, սեպտեմբերի 17 (30)-ի առավոտյան, հունական կառավարությունը հայտարարեց ընդհանուր զորակոչ, իսկ սեպտեմբերի 22-ին (հոկտ. 5) Սոֆիայում կնքվեց հույն-բուլղարական ռազմական կոնվենցիան: Դրա համաձայն Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում Հունաստանը հանելու էր 120, իսկ Բուլղարիան՝ 300 հազարանոց

բանակ: Ռազմական կոնվենցիան ուժի մեջ մտավ նրա ստորագրումից անմիջապես հետո և հանդիսացավ 1912 թ. գարնանը կնքված հույն-բուլղարական պայմանագրի բաղկացուցիչ մասը: Այժմ արդեն պատերազմի նախապատրաստությունները Հունաստանում ծավալվեցին բուռն թափով: Հյուսիսային սահման սկսեցին առաքվել ռազմական նյութերով բեռնըված գնացքներ և հրետանային մարտկոցներ²³⁰: Միաժամանակ, հունական կառավարության հավանությամբ, Հունաստանում տեղի ունեցան ժողովրդական բողոքի միտինգներ ու ցույցեր ընդդեմ թուրքական ճնշումների՝ ի պաշտպանություն Թուրքիայում տառապող իրենց հայրենակիցների: Այդպիսով, հունական հասարակայնության լայն շրջանները նախապատրաստվում էին ապագա իրադարձություններին²³¹:

Բալկաններում հասունացող իրադարձությունները կանխելու նպատակով Քյամիլ փաշայի կառավարությունը սեպտեմբերի 24-ին որոշեց դիմել դիվանագիտական փորձված հնարքի՝ խոստանալով կյանքի կոչել 1880 թ. հաստատված օրինագիծը, որը բխում էր Բեռլինի համաձայնագրի 23-րդ հոդվածից, որով թուրքական կառավարությունը Եվրոպական Թուրքիայում պետք է անցկացներ տեղական պայմաններից բխող վարչական բնույթի բարենորոգումներ, որոնք տասնյակ տարիներ ի վեր չէին կենսագործվում: Սակայն այս անգամ ևս թուրքական կառավարողները ամենևին տրամադրված չէին իրականացնել բարենորոգումները: Թուրք պատմաբաններից մեկի խոստովանությամբ՝ դա մի քայլ էր, որը բխում էր սոսկ ժամանակ շահելու տակտիկայից և կենսագործվելու ոչ մի երաշխիք չէր պարունակում²³²:

1912 թ. աշնանը Բալկաններում հասունացող իրադարձությունները չէին համապատասխանում ռուսական դիվանագիտության շահերին: Մերձավորարևելյան խնդիրների շուրջ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև տեղի ունեցած բանակցություններում բացահայտվեց, որ վերջինս տրամադիր չէ աջակցել Ռուսաստանին: Մյուս կողմից, Ռուսական կայսրությունը

²²⁴ C. Kerofilas, նշվ. աշխ., էջ 66:

²²⁵ Տե՛ս A. Ташев, նշվ. աշխ., էջ 385:

²²⁶ Տե՛ս Γ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 287:

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 286:

²²⁸ Տե՛ս DDF, 3—III, № 385, p. 475:

²²⁹ Տե՛ս Γ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 287:

²³⁰ Տե՛ս МОЭИ, с. II, т. XX, ч. II, № 777, стр. 282, Урсов-Непатову, 25/15 сентября, 1912 г.:

²³¹ Տե՛ս DDF, 3—III, № 385, էջ 475: Դյու Հալգեն՝ Պոնակարեին, 8 սեպտեմբերի, 1912 թ.:

²³² Տե՛ս M. Вагър, նշվ. աշխ., էջ 119—120:

դեռևս պատրաստ չէր պատերազմի: Նման պայմաններում բալկանյան պետությունների ընդհարումը Թուրքիայի հետ նրան ոչ մի օգուտ չէր խոստանում և հղի էր անցանկալի բարդություններով, ուստի ռուսական դիվանագիտությունը հանդես եկավ վերահաս պատերազմը կանխելու միջոցառումներով: Արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը սեպտեմբերի 29-ին հանձնարարեց բալկանյան երկրներում հավատարմագրված՝ Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին գործադրել բոլոր ջանքերը՝ տեղական կառավարություններին զորակոչից անհապաղ հետ պահելու համար: Միաժամանակ, թուրքական կառավարությանը խորհուրդ տրվեց զորքեր չկենտրոնացնել սահմանների մոտակայքում²³³:

Քաղաքական մի շարք նկատառումներով այդ շրջանում պատերազմ չէր ցանկանում նաև Ավստրո-Հունգարիան՝ Բալկաններում Ռուսաստանի կատաղի հակառակորդը: Այդ էր պատճառը, որ դեռևս 1912 թ. օգոստոսի 14-ին ավստրո-հունգարական կառավարությունը հանդես էր եկել Ալբանիայում և Մակեդոնիայում վարչական բնույթի բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագրով: Սակայն դիվանագիտական այդ նախաձեռնությունը աջակցություն չգտավ ոչ միայն Անտանտի երկրների, այլև Եռյակ դաշինքի անդամ Իտալիայի կողմից²³⁴:

1912 թ. աշնանը Բալկաններում ստեղծված քաղաքական իրադրության պայմաններում Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի քաղաքական տարբեր շահերի համընկնումը երկու տերությունների միասնական ելույթի պայման հանդիսացավ: Հոկտեմբերի 8-ին նրանք բալկանյան երկրներին հանձնեցին նոտա, որտեղ նշված էր, որ տերությունները իրենց ձեռքն են վերցնում Եվրոպական Թուրքիայում բարեփոխումներ անցկացնելու գործը, առանց, սակայն, վնասելու սուլթանի գերագույն իշխանությանը և Օսմանյան կայսրության տերիտորիալ ամբողջականությանը: Նոտայում շեշտվում էր, որ պատերազմ ծագելու դեպքում, անկախ ամեն տեսակի հետևանքներից, տերությունները չեն կարող թույլ տալ ստատուս քվոյի որևէ

փոփոխություն: Երկու օր անց, հոկտեմբերի 10-ին, տերությունները նույնանման նոտա հղեցին նաև թուրքական կառավարությանը:

Հոկտեմբերի 13-ին բալկանյան պետությունները ներկայացրին իրենց միասնական պատասխանը: Ընդգծելով, որ Թուրքիան երբեք չի կատարել քրիստոնյա հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ իր պարտավորությունները, իրենք անհրաժեշտ են համարում անմիջականորեն դիմել սուլթանի կառավարությանը՝ առաջարկելով նրան այն սկզբունքները, որոնց համաձայն «պետք է իրականանան բարեփոխումները և երաշխիքները, որոնք պետք է տրվեն որպես դրանց իրականացման գրավական»²³⁵: Ինչպես և պետք էր ակնկալել, հոկտեմբերի 14-ին թուրքական կառավարությունը մերժեց բարեփոխումներ անցկացնելու օտարերկրյա միջամտությունը և նշեց, որ ինքն արդեն սեփական նախաձեռնությամբ որոշում է կայացրել մոտ ապագայում պառլամենտի քննարկմանը ներկայացնել 1880 թ. ընդունված օրինագիծը²³⁶:

Բալկանյան դաշնակիցները դիմեցին վճռական քայլի: Հոկտեմբերի 13-ին թուրքական կառավարությանը ներկայացրած միասնական նոտայում, ելնելով Բեռլինի դաշնագրի 23-րդ հոդվածից, նրանք շարադրեցին բարենորոգումների իրենց պահանջները: Բարենորոգումների իրականացումը հսկելու համար նրանք առաջարկում էին մեծ վեգիլությանը կից հիմնել քրիստոնյաների ու մահմեդականների հավասար քանակից կազմված բարձրագույն խորհուրդ: Այդ խորհրդի գործունեության հսկողությունը հանձնարարվելու էր Կ. Պոլսի մեծ տերությունների և բալկանյան 4 պետությունների դեսպաններին: Առաջարկված ծրագիրը կատարելու համար դաշնակիցները թուրքական կառավարությանը տրամադրում էին 6 ամիս ժամանակ և որպես բարենորոգումների իրականաց-

²³³ МОЭИ, с. II, т. XX, ч. II, № 1012, стр. 441. Нота болгарского, греческого и сербского правительств посланникам России и Австро-Венгрии в Софии, Афинах и Белграде от 13 октября, 30 сентября 1912 г.

²³⁴ St' u նույն տեղում, № 1031, էջ 455, Нота турецкого правительства представителям Австро-Венгрии, Англии, Франции и Германии в К. поле, от 14/1 октября, 1912 г.:

²³³ St' u МОЭИ, с. II, т. XX, ч. II, стр. 306, Сазонов-Нератову, 29/16 сентября 1912:

²³⁴ St' u J. Larmeroux, La politique extérieure de l'Autriche-Hongrie, 1875—1914, t. II. La politique d'asservissement, 1908—1914, P., 1918, էջ 241—243:

ման երաշխիք պահանջում էին չեղյալ հայտարարել թուրքական բանակի զորակոչի հրամանը²³⁷:

Թուրքական կառավարությունը մերժեց դաշնակիցների պահանջները և հոկտեմբերի 15-ին որոշեց հետ կանչել Աթենքի, Բելգրադի ու Սոֆիայի օսմանյան դեսպանորդներին ու խզել դիվանագիտական հարաբերությունները այդ երկրների հետ:

Այդ շրջանում, այնուամենայնիվ, թուրք պետական գործիչները փորձում էին ուղիներ որոնել վերահաս վտանգը նվազեցնելու համար: Միակ երկիրը, որի հետ հույս ունեին համաձայնություն կայացնել, Հունաստանն էր: Լիովին գիտակցելով, որ Կրետեն այլևս կորած է Թուրքիայի համար, նրանք առաջարկում էին այն հանձնել Հունաստանին՝ ենթադրելով այդպիսի գործարքով նրան հետ պահել պատերազմից²³⁸: Սակայն պարզ էր, որ Հունաստանն այլևս չէր կարող բավարարել միայն Կրետեով, քանի որ պատմականորեն ստեղծված պայմանները խոսում էին հօգուտ կղզու միության: Մյուս կողմից, Հունաստանը չէր կարող չմասնակցել Թուրքիայի դեմ ուղղված պատերազմին, քանի որ բալկանյան դաշինքի հաղթանակը հնարավորություն էր տալու թուրքական դարավոր տիրապետությունից ազատագրելու Մակեդոնիան, Թրակիան, Էպիրոսը և Էգեյան ծովի ավազանը:

Թուրք-հունական հարաբերությունների խզման նախօրյակին կրետացի պատգամավորները վերջապես դարձան Աթենական պառլամենտի լիիրավ անդամներ: Հոկտեմբերի 1/14-ին, բուռն խանդավառության մթնոլորտում բաց անելով պառլամենտի առաջին նիստը, հունական կառավարության ղեկավարը հանդիսավորությամբ հռչակեց Կրետեի վերամիավորումը Հունաստանին:

Հաջորդ օրը թուրքական դեսպանորդը այդ առթիվ բողոք ներկայացրեց հունական կառավարությանը և ոչ մի պատասխան չստանալով, ամբողջ միսիայով մեկնեց մայրաքաղաքից: Հոկտեմբերի 18-ին Հունաստանը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային:

²³⁷ St' u նույն տեղում, № 1013, էջ 442, Нота болгарского, греческого и сербского правительств турецкому правительству от 13 октября/30 сентября 1912 г., Приложение к ноте:

²³⁸ St' u Γ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 282:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Բալկանյան պատերազմը նոր իրավիճակ ստեղծեց միջազգային հարաբերություններում: Պայքար էր ծավալվել թուրքական ֆեոդալական պետության դեմ՝ ազատագրելու կայսրության եվրոպական մասի ժողովուրդներին: Վերջապես հասել էր այն պատմական պահը, երբ բալկանյան երկրների միահամուռ ջանքերով պետք է իրականանար դեռևս թուրքական լծի տակ տառապող հայրենակիցների ազատագրումը և հունական պետության ազգային միավորման ավարտումը:

Առանձնապես մեծ էր ոգևորությունը հերոսական Կրետեում, որի քաջարի բնակիչները պատերազմը Թուրքիայի դեմ գնահատեցին որպես իրենց ազգային իղձերի իրականացման վերջնական միջոց: Վճռելով անհապաղ մասնակցել պատերազմին, կրետական կառավարությունը հոկտեմբերի 2-ին իսկ զորակոչ հայտարարեց և որոշեց հունական թագավորությանը տրամադրել կղզու միլիցիան՝ լրիվ սպառազինությամբ ու ռազմամթերքով, ինչպես նաև օգնել զենքի, հանդերձանքի մատակարարման ու կամավորական ջոկատների առաքման գործում:

Լայն ծավալ ստացավ կամավորական շարժումը, որն ընդգրկեց ոչ միայն Հունաստանը, այլև՝ արտասահմանում բնակվող հույներին: Թուրքիայից, Ռուսաստանից, եվրոպական երկրներից, Ամերիկայից ու հեռավոր Ավստրալիայից Հունաստան էին աճապարում բազմահազար հույն կամավորներ՝ հաճախ արդեն կազմավորված զինվորական միավորումներով: Ար-

¹ St' u ՄՕՅԻ, с. II, т. XX, ч. II, № 865, стр. 338—339, Шебунин-Нератову, 2 октября/19 сентября, 1912 г.:

տասահմանյան հունական բուրժուական շրջանները կառավարությանը օժանդակեցին նաև հսկայական դրամական նվիրատվություններով: Կամավորական շարժումն ընդգրկեց նաև գանազան ազգերի ներկայացուցիչներին: Նրանցից կազմվեց Գարիբալդիական լեգեոն՝ գեներալ Գարիբալդի Ռիչթիի հրամանատարությամբ: Հատկանշական է, որ Հունաստանի համար մարտնչող կամավորական այդ գնդում զինվորագրված էին բազմաթիվ հայեր:

Կարճ ժամանակամիջոցում դաշնակիցները հասան ռազմական մեծ հաջողությունների: Հոկտեմբերի 22-ից 24-ը Կըրք-Քիլիսեում տեղի ունեցած առաջին խոշոր ճակատամարտում հաղթելով թուրքերին, բուլղարները պաշարեցին Եվրոպական Թուրքիայի խոշոր քաղաք-ամրոց Ադրիանապոլիսը: Հոկտեմբերի 29-ին Լյուլե-Բուրգազում սկսված ճակատամարտը ավարտվեց նոյեմբերի 3-ին՝ թուրքական բանակների ջախջախումով: Խուճապահար նահանջող թուրքական ուժերը մեծ դժվարությամբ կարողացան ամրանալ մայրաքաղաքից 35—45 կմ. հեռավորության վրա գտնվող Չաթալջայի դիրքերում:

Հոկտեմբերի 23-ից 24-ը Կումանովոյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթելով թուրքերին, նույն ամսի 26-ին սերբերը մտան Սկոպլե: Ծարունակելով իրենց առաջխաղացումը դեպի հարավ, եռօրյա ճակատամարտից հետո, նոյեմբերի 18-ին սերբերը գրավեցին Բիտոլիան: Դուրս գալով Ադրիատիկ ծով՝ սերբական զորքերը չեղնագործիների հետ պաշարեցին Ծկոդերը (Սկուտարի):

Նշանակալից էին նաև հունական 90 հազարանոց զորքի թանկի հաջողությունները: Էպիրոսյան բանակը, գեներալ Սապունձակիսի հրամանատարությամբ, կարճ ժամանակում մաքրում է Էպիրոսը հակառակորդից և պաշարում Յանինան: Հունական բանակի մյուս՝ թեսալիական խմբավորումը, որի հիմնական խնդիրն էր Սալոնիկի գրավումը, արդեն հոկտեմբերի 19-ին վերցնում է Էլասոնը: Ծարժվելով դեպի հյուսիս՝ թեսալիական բանակը թագածառանգ, գլխավոր հրամանատար Կոստանդինի ղեկավարությամբ ազատագրում է մակեդոնական քաղաքներ Սերվիան, Կոզանան, Գրևենան, Քաթերինին: Հիմնական ուժերով ուղղվելով դեպի հյուսիս-արևմուտք և նոյեմբերի 2-ին Յանիցայի (Յենիջե-Վարդար)

մոտ ջախջախելով թուրքական 25 հազարանոց բանակը՝ հույները գրեթե առանց դիմադրության շարժվում են առաջ և նոյեմբերի 7-ին երեկոյան ժամը 11-ին մտնում Սալոնիկ:

Այսպիսով, ընդամենը երեք շաբաթվա ընթացքում հունական բանակը գրավում է Էպիրոսը և Մակեդոնիայի հարավային մասը՝ Սալոնիկ նավահանգստով: Այդ համեմատաբար հեշտ հաղթանակները ձեռք բերվեցին շնորհիվ բուլղարական մարտունակ բանակի հաջողությունների, որն իր վրա էր կրում թուրքական բանակների ջախջախման հիմնական ծանրությունը:

Եթե թուրքական բանակները համեմատաբար համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս ցամաքում, ապա միանգամայն այլ էր պատկերը ծովում: 34 ռազմանավերից բաղկացած հունական էգեյան նավատորմը փոխժողակալ Պավլոս Կունդուրիոտիսի հրամանատարությամբ լիակատար գերիշխանություն է հաստատում Էգեյան ծովում: Բացառությամբ երկու աննշան ընդհարումների, տեղի չի ունենում ոչ մի լուրջ ծովամարտ: Թուրքական նավատորմը, որ լուրջ պարտություն էր կրել իտալա-թուրքական պատերազմում, ապավինելով Ռարդանելի առափնյա պաշտպանությանը՝ դատապարտվում է անգործության: Չհանդիպելով որևէ դիմադրության, Էգեյան նավատորմը աստիճանաբար սկսում է ազատագրել թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Էգեյան ծովի կղզիները: Միաժամանակ, շրջափակելով թուրքական ծովափը, հունական նավատորմը խանգարում է 250 հազարանոց թուրքական բանակի ափհանումը Եվրոպական Թուրքիա: Հունաստանի և նրա դաշնակիցների ռազմական փայլուն հաղթանակների շնորհիվ կարճ ժամանակում թուրքական տիրապետությունից ազատագրվեցին Թեսալիան, Էպիրոսի, Մակեդոնիայի, Թրակիայի մեծագույն մասը, ինչպես նաև Էգեյան ծովի կղզիների որոշ մասը: Դեռևս օրհասական պաշտպանություն էին մղում Ադրիանապոլիսը, Սկուտարին և Յանինան:

Հետագա պարտություններից ու տերիտորիալ կորուստներից խուսափելու համար Քլամիլ փառայի կառավարությունը դիմում է տերություններին՝ խնդրելով զինադադար: Ընդամին, նա պայման էր դնում, որ կնքված հաշտությունը պետք է անձեռնմխելի թողնի Օսմանյան կայսրության տարածքային

ամբողջականությունը²: Ճիգերի գերագույն լարումով նա կարողացավ նոյեմբերի վերջերին կասեցնել բուլղարական մարտունակ բանակի առաջընթացը: 4. Պոլսի մատուցներում՝ Չաթալջալում մղված արյունահեղ մարտերում անհաջողություն կրելով, Բուլղարիան հարկադրվեց նոյեմբերի 26-ին զինադադարի բանակցություններ սկսել Թուրքիայի հետ: Նրան միացան Սերբիան ու Չեռնոգորիան:

Հունաստանը, որը գտնվում էր ուղիղաձև աննախադեպ հաջողությունների շրջանում, հանդես էր գալիս Թուրքիայի դեմ ուղիղաձև գործողությունները մինչև վերջ շարունակելու առաջարկով, նշելով, որ միայն այդ ճանապարհով կարելի է հակառակորդ տերությանը հարկադրել ընդունելու հաշտության իրենց պայմանները: Միաժամանակ, հունական կառավարությունը պահանջում էր նախ և առաջ համաձայնություն ձեռք բերել Եվրոպական Թուրքիան դաշնակից երկրների, մասնավորապես Հունաստանի և Բուլղարիայի միջև բաժանելու վերաբերյալ, հակառակ դեպքում՝ այդ կնճռոտ հարցը հանձնել Անտանտի տերությունների հաշտարար միջնորդությանը³:

Չնայած դրան՝ Հունաստանը նույնպես իր ներկայացուցիչներն ուղարկեց Չաթալջալում ընթացող զինադադարի բանակցություններին: Հունական կողմը պահանջում էր ազատ արձակել Սև ծովում արգելափակված, ինչպես նաև՝ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնագրավված հունական առևտրանավերը: Բացի այդ, հույները ցանկություն ունեին մինչև հաշտություն կնքելը Էգեյան ծովում շարունակել ուղիղաձև գործողությունները: Ամենաեականը, սակայն, այն էր, որ հույները պահանջում էին իրենց հանձնել պաշարման վիճակում գտնվող Էպիրոսի Յանինա բերդաքաղաքն ու Էգեյան ծովի դեռևս թուրքական տիրապետության տակ գտնվող կղզիները⁴:

Այս պայմանները մերժվեցին թուրքական պատվիրակության կողմից, ուստի Հունաստանը հրաժարվեց միանալ դեկտեմբերի 3-ին Չաթալջալում կնքված զինադադարին: Այսուհանդերձ, ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն

Հունաստանը մասնակցելու էր 1912 թ. դեկտեմբերի 16-ին Լոնդոնում սկսվելիք հաշտության բանակցություններին:

Բալկանյան պատերազմի առաջին շրջանը, հակառակ իր կարճատևությանը, խիստ արդյունավետ եղավ դաշնակիցների համար. նրանց ձեռքն անցավ գրեթե ամբողջ Եվրոպական Թուրքիան՝ մինչև Չաթալջալի բլուրները: Իրենց անկման շրջանն էին ապրում պաշարված Յանինան, Սկուտարին և Ադրիանապոլիսը: Այնինչ թուրքական կառավարությունը չէր էլ ցանկանում հաշվի առնել Բալկաններում ստեղծված ուղիղաձև քաղաքական իրադրությունը և հանդես էր գալիս կորցրած տարածքները կայսրության կազմում պահելու համար ձեռնարկելով: Այդպիսի դիրքորոշումը նախապես ազդարարում էր դաշնակիցներին, որ հաշտության բանակցությունները տեղի են ունենալու դիվանագիտական անգիջում պայքարի իրադրության մեջ:

Թուրքական կառավարող շրջանները մեծ նշանակություն էին տալիս Հունաստանի դեմ Էգեյան ավազանում ծավալվող ուղիղաձև գործողություններին: «Ուստի, — նշում է Բալուրը, — դեկտեմբերի առաջին կեսին ծավալվող ուղիղաձև գործողությունները պատերազմող երկու երկրների՝ Թուրքիայի և Հունաստանի համար, Լոնդոնի հաշտության բանակցությունների վրա ազդելու տեսակետից, ստանում էին առանձնահատուկ նշանակություն»⁵: Ծովում և ցամաքում թուրքական ուժերի ծանր վիճակին հակառակ, — շարունակում է նա, — թուրքական կառավարությունը այն աստիճան պիսալ էր գնահատում ստեղծված ուղիղաձև իրավիճակը, որ նույնիսկ դեկտեմբերի 17-ի ծովամարտը համարվում էր որպես թուրքական նավատորմի ակնառու հաջողություն: Այդ պատրանքը առաջացրել էր այն համոզումը, որ թուրքական նավատորմը ի վիճակի է վերագրվելու Էգեյան ծովի կղզիները և հաշտության բանակցությունների ընթացքում կբացառվի դրանք Հունաստանին զիջելու հնարավորությունը⁶: Այդ էր պատճառը, որ թուրքական պատվիրակությանը ուղարկված դեկտեմբերի 18-ի հրահանգում չէր առարկվում հաշտության բանակցություններին հունական պատվիրակության մասնակցությունը⁷:

² Տե՛ս Y. H. Bayur, Türk inkilâbı tarihi, cilt II, kısım II, s. 60, Ankara, 1943:

³ Տե՛ս A. A. Могилевич, М. Э. Айрапетян, Նշվ. աշխ., էջ 136:

⁴ Տե՛ս Y. H. Bayur, Նշվ. աշխ., էջ 135—136:

⁵ Նույն տեղում, էջ 183:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Իսկ որո՞նք էին Հունաստանի պայմանները: Մակեդոնիայի ու Թրակիայի վերաբերյալ նա Թուրքիային պահանջներ չէր պարող ներկայացնել, որովհետև այդ հարցերը լուծվելու էին դաշնակիցների միջև՝ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո: Ուստի հունական կառավարության պահանջները հիմնականում վերաբերում էին Կրետեին և Էգեյան ծովի կղզիներին: Հանդես գալով այդ խնդրի շուրջ՝ Վենիզելուսը նշում է, որ Հունաստանի նպատակը Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները, այդ թվում նաև իտալացիների գրաված Ռոդեկանեզը, վերադարձնելն է: Այդ դեպքում, հունական կառավարության կարծիքով, կվերանար հույն-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը խանգարող ամենամեծ արգելքներից մեկը⁸: Նա շեշտում էր նաև, որ կղզիները թուրքական տիրապետության տակ թողնելու դեպքում Էգեյան ավազանում ավելի էր սաստկանալու ազգային-ազատագրական շարժումը: Նկատի առնելով այս հեռանկարը՝ Վենիզելուսը նշում էր, որ հարցը հոգուտ Թուրքիայի լուծելու դեպքում տերությունները իրենց դնելու են մի շարք բարդությունների առջև, որոնց հետ նրանք արդեն ծանոթ են Կրետե կղզու փորձից⁹:

Բալկանյան դաշնակիցների ու թուրքերի միջև հաշտության բանակցություններն սկսվեցին 1912 թ. դեկտեմբերի 16-ին Լոնդոնում: Հաղթողները պահանջում էին, որ Թուրքիան Բալկաններում հրաժարվեր Սև ծովի Միդիա և Մարմարա ծովի Ռոդոստո քաղաքների միջև ձգվող ուղղաձիգ սահմանագծից արևմուտք ընկած ամբողջ տարածությունից, բացառությամբ Ալբանիայի ու Գալիպոլի թերակղզու: Դա նշանակում էր թուրքական դարավոր տիրապետության լիակատար կործանում: Թեսալիայում, Էպիրոսում, Մակեդոնիայում և Թրակիայի մեծագույն մասում: Նման սահմանագծի հաստատման դեպքում Թուրքիան ամբողջովին դուրս էր մղվելու Հարավ-արևելյան Եվրոպայից և նրան էր մնալու սոսկ Էնոս—Միդիա սահմանագծից մինչև Կ. Պոլիս ընկած տարածությունը: Եվրոպական Թուրքիայից բացի դաշնակիցները պահանջում էին Կրետեն ու Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները¹⁰:

⁸ Տե՛ս «С. Петербургские ведомости». 16(29).XII, 1912:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰ Տե՛ս DDF, 3—V, № 115, էջ 136, Ղը Ֆլորինս՝ Պուանկարեին, 23 դեկտեմբերի, 1912 թ.:

Լիովին մերժելով Եվրոպական Թուրքիայից հրաժարվելու պահանջը՝ թուրքական պատվիրակությունը ներկայացրեց իր պայմանները: Ղրանց համաձայն՝ Ադրիանապոլսի նահանգը ամբողջությամբ մնալու էր Օսմանյան կայսրությանը, իսկ Մակեդոնիային շնորհվելու էր ինքնավարության իրավունք՝ սուլթանի գերիշխանության ներքո¹¹: Կրետե կղզուն վերաբերող բոլոր հարցերը պետք է կարգավորվեին միայն մեծ տերությունների և Օսմանյան կայսրության կողմից: Ինչ վերաբերում է Էգեյան ծովի կղզիները հանձնելու պահանջին, ապա թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ դրանք պաշտպանում են իրենց ասիական տիրույթները, ուստի և չեն կարող անցնել մեկ ուրիշի¹²: Սակայն դաշնակիցների միահամուռ ճնշումը թուրքերին հարկադրեց անելու որոշ տերիտորիալ զիջումներ. 1913 թ. հունվարի 1-ի 7-րդ նիստում ներանք հրաժարվեցին Ադրիանապոլսի նահանգից (Մեսոս գետից) արևմուտք գտնվող բոլոր տարածություններից, սակայն այն պայմանով, որ հիշյալ նահանգը մնա կայսրության կազմում¹³:

Թուրքական կառավարությունը կտրականապես մերժեց Էգեյան ծովի կղզիներից հրաժարվելու դաշնակիցների պահանջը: Այսուհանդերձ, նա հարկադրված էր նշել, որ անհրաժեշտության դեպքում այդ կղզիների հետ կապված հարցերը կըքննարկվեն մեծ տերությունների հետ միասին¹⁴: Ինչ վերաբերում է Կրետե կղզուն, ապա թուրքական կառավարությունը հայտարարեց, որ ինքը առանց որևէ առարկության կընդունի այն որոշումը, որն ընդհանուր համաձայնությամբ կկայացնեն տերությունները¹⁵: Զլամիլ փաշայի կառավարությունը դեռևս հույս ուներ օգտվել տերությունների միջև եղած հակասություններից և խուսանավելու քաղաքականությամբ նպաստել հարցը հոգուտ կայսրության լուծելուն:

Պաշնակիցները մերժում են ոչ միայն Ադրիանապոլսի նա-

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, № 139, էջ 162, Ղը Ֆլորինս՝ Պուանկարեին, 23 դեկտեմբերի, 1912 թ.:

¹² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս DDF, 3—V, № 159, էջ 186, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 2 հունվարի, 1913 թ.:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

հանգը Օսմանյան կայսրության կազմում պահելու թուրքական կառավարության հավակնությունը, այլև պահանջում են դեռևս պաշարողական վիճակում գտնվող ամրոցները¹⁶: Իսկ կղզիների ու Կրետեի վերաբերյալ դաշնակիցները իրենց պատասխանը խմբագրել էին հետևյալ կերպ. «Հավասարապես անընդունելի է թուրքական առաջարկը Էգեյան ծովի կղզիների ու Կրետեի վերաբերյալ: Դաշնակիցները ուժի մեջ են պահում Էգեյան ծովի կղզիները զիջելու և Կրետեի նկատմամբ Թուրքիայի ունեցած բոլոր իրավունքներից հրաժարվելու իրենց նախկին պահանջները»¹⁷:

1913 թ. հունվարի 3-ի նիստում թուրքական պատվիրակությունը գնում է նոր զիջումների և համաձայնվում Ադրիանապոլսի նահանգի Կըրջաալի կազան և Գյումուլքինե սանջակի արևմտյան կեսը հանձնել դաշնակիցներին¹⁸: Բացի այդ, թուրքական կառավարությունը Կրետեի նկատմամբ ունեցած իր իրավունքները զիջում էր մեծ տերություններին, սակայն այն պայմանով, որ Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները մնան Թուրքիային¹⁹:

Մերժելով թուրքական կառավարության առաջարկները՝ դաշնակիցները վերջին անգամ պահանջում են, որ թուրքական կառավարությունը հրաժարվի Կրետեի վրա ունեցած բոլոր իրավունքներից, Էգեյան ծովի կղզիներից ու Ադրիանապոլսից²⁰: Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը, վերլուծելով ստեղծված իրադրությունը, եզրակացնում էր, որ թուրքական պատվիրակության բացասական պատասխանը բանակցությունները հանգեցնելու է խզման²¹:

Ինչպես որ պետք էր սպասել, 1913 թ. հունվարի 5-ին Կ. Պոլսում հավաքված մի նիստորների խորհուրդը վճռականապես մերժեց Էգեյան ծովի կղզիները և Ադրիանապոլիսը զիջելու դաշնակիցների պահանջները²²: Այդ վերջինի համար թուրքա-

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., էջ 214:

¹⁹ Տե՛ս DDF, 3—V, № 170, էջ 201, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 4 հունվարի, 1913, հավելված 1:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, հավելված 3:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199:

²² Տե՛ս նույն տեղում, № 175, էջ 210, Բոմպարը՝ Պուանկարեին, 5 հունվարի, 1913 թ.:

կան կառավարությունը պատրաստ էր վերսկսելու ռազմական գործողությունները²³: Հիմնվելով Կ. Պոլսից ստացած հրահանգի վրա՝ թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ռեշիդ փաշան հունվարի 6-ի նիստում փորձեց ապացուցել, որ իրենք արդեն ընդունել են դաշնակիցների տերիտորիալ պահանջները՝ բացառությամբ Ադրիանապոլսի և Էգեյան ծովի կղզիների: Նա կրկին մերժեց Ադրիանապոլիսը հանձնելու պահանջը՝ պատճառաբանելով, որ դրանով անմիջականորեն կվտանգվի նեղուցների ու Կ. Պոլսի ապահովությունը: Պատվիրակության ղեկավարը պատրաստակամություն հայտնեց բանակցելու այնպիսի սահմանագծի հաստատման շուրջ, որով Ադրիանապոլիսը մնար կայսրության կազմում:

Թուրքական կառավարությունը կտրականապես դեմ էր Էգեյան ծովի կղզիները զիջելու պահանջին՝ նշելով, որ Ռարդանելի շրջանում գտնվող Սամոթրակիա, Իմբրոս, Լեմնոս և Թենեդոս կղզիները Հունաստանի սուվերենության ներքո հարատև սպառնալիք կներկայացնեն Թուրքիային: Կայսրության ղեկավար շրջանների համոզմամբ նույնիսկ այդ կղզիների ապառազմականացումը չէր կարող կայուն երաշխիք լինել նեղուցների և Կ. Պոլսի անվտանգությանը: Ուստի թուրքական կառավարությունը որոշեց Կրետեի գոհաբերումով սահմանափակել կղզիների հարցում Հունաստանի պահանջները: Այս առթիվ Ռեշիդ փաշան հայտարարեց. «Կրետեի նկատմամբ մեր բոլոր իրավունքներից հրաժարվում ենք այն պայմանով, որ չպահանջվի Էգեյան ծովի կղզիներից և ոչ մեկը: Այս հսկայական գոհաբերությունից հետո դաշնակիցները եթե չկամենան հաշտություն կնքել և գնան բանակցությունների խզման ուղիով, ապա դրա պատասխանատվությունը կժանրանա նրանց վրա և ցայսօր կատարած մեր բոլոր գոհաբերությունները կհամարենք անվավեր»²⁴: Դաշնակիցները անբավարար համարեցին թուրքական պատվիրակության պատասխանը և հայտարարեցին բանակցությունների խզման իրենց որոշումը:

Բալկանյան պատերազմը ոչ միայն Օսմանյան կայսրության

²³ Տե՛ս նույն տեղում, № 147, էջ 167, Բոմպարը՝ Պուանկարեին, 30 նոյեմբերի, 1912 թ.:

²⁴ DDF, 3—V, № 189, p. 219, Annexe 1.

և բալկանյան երկրների միջև եղած խոր հակասությունների հետևանքն էր, այլև իմպերիալիստական տերությունների հակամարտ շահերի արդյունք: Բալկանյան դաշինքը ստեղծվեց որպես հակազոռո ուժ Ավստրո-Հունգարիային և Օսմանյան կայսրությանը: Այն ցույց տվեց նաև Անտանտի երկրների հրկուկական շահագրգռվածությունը Բալկանների, նեղուցների և Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ: Մյուս կողմից, Եռյակ դաշինքը չէր կարող թույլ տալ, որ հակառակորդ խմբավորումը բալկանյան երկրների միջոցով տնօրիներ Բալկանների և Մերձավոր Արևելքի խնդիրները: Այդ հակասությունների հետևանքն էր եղավ այն, որ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան թուրք-բալկանյան կոնֆլիկտում հանդես եկան եռանդուն միջամտությամբ՝ նրա «կարգավորման» պատրվակով պատերազմող կողմերին պարտադրելով իրենց շահերին համապատասխան որոշումներ:

Որպես բալկանյան հարցերի լուծման յուրօրինակ գերագույն ատյան 1912 թ. դեկտեմբերի 17-ին Լոնդոնում իր աշխատանքն սկսեց հիշյալ վեց տերությունների դեսպանների կոնֆերանսը: Օրակարգում պատերազմի հետևանքով առաջացած հրատապ հարցերի քննարկումն էր, որոնց լուծման համար պահանջվեց գրեթե կես տարի: Դրանց շուրջը դրսևողվեցին իմպերիալիստական տերությունների անհաշտելի տարածախնայությունները, որոնցից ամենաեականը նաև Էգեյան ծովի կղզիների խնդիրն էր: Վերջինիս լուծմամբ հավասարապես շահագրգռված էին բոլոր իմպերիալիստական տերությունները, որոնք կղզիների հարցը դիտում էին որպես Բալկաններում ու Մերձավոր Արևելքում իրենց ազդեցությունն ուժեղացնելու միջոց: Խնդիրն, ի վերջո, առնչվում էր բալկանյան երկրների ու Թուրքիայի նկատմամբ տերությունների վարած քաղաքականության, ինչպես նաև նեղուցների ու ռազմաստրատեգիական նշանակություն ունեցող կղզիների հարցի հետ: Գործը բարդանում էր նրանով, որ Եռյակ դաշինքի անդամ Իտալիան 1911—1912 թթ. պատերազմում Թուրքիայից գրավելով Դոդեկանեսյան արշիպելագը՝ հավակնում էր իր ազդեցությունը տարածել Արևելյան Միջերկրականում:

Ռուսական դիվանագիտությանը առաջին հերթին անհանգրստացնում էր Էգեյան ծովում Հունաստանի գերիշխանության հաստատման հեռանկարը, որը կարող էր սպառնալ նե-

ղուցների անվտանգությանը: Արտաքին գործերի մինիստր Սազունովը այդ առթիվ հայտարարել է. «Այն օրը, երբ Էգեյան ծովում հույները ունենան տաս Դրեդնոտ, ապա ի՞նչ արժեք կունենա նեղուցների ազատությունը»²⁵: Էգեյան ծովում Հունաստանի, հետևաբար՝ Անգլիայի գերիշխանության հաստատումը Սազունովին ստիպում էր հանդես գալու բոլոր կղզիները Օսմանյան կայսրության կազմում պահելու օգտին: Դեռևս բալկանյան պատերազմի սկզբում նա հրապարակեց իր կառավարության կարծիքն այն մասին, որ Հունաստանը կստանա Կրետեն, «բայց ուրիշ և ոչ մեկ կղզի»²⁶: Սակայն, երբ հունական նավատորմը գրավեց կղզիները, Սազունովը սկսեց որոնել նեղուցների անվտանգությունը ապահովող լուծում:

Այդ առումով առաջին պլանի վրա էր դրվում նեղուցների շրջանում գտնվող Իմբրոս, Լեմնոս, Թենեդոս և Սամոթրակիա կղզիների պատկանելիության հարցը, որոնք իրենց աշխարհագրական դիրքով և ռազմաստրատեգիական նշանակությամբ կապվում են նեղուցների հետ: Չափազանց բարձր գնահատելով այդ կղզիների դերը նեղուցների պաշտպանության գործում՝ ռուսական դիվանագիտությունն առաջարկում էր դրանք թողնել Թուրքիայի կազմում: Պետերբուրգում համոզված էին, որ այդ կղզիները հետամնաց և թույլ Թուրքիայի ձեռքում չեն կարող Ռուսաստանի համար Էական սպառնալիք ստեղծել, այնինչ դրանց անցումը մեկ այլ պետության, նեղուցների անվտանգության առումով, կհարվածեր իրենց շահերին²⁷: Ռուսի վերոհիշյալ կղզիների, առանձնապես՝ Լեմնոսի և Թենեդոսի անցումը Հունաստանին ռուսական դիվանագիտությունը համարում էր բացարձակապես անթույլատրելի, «որովհետև դրանք իրենցից ներկայացնում են Դարդանելի մուտքը շրջափակող բանալի»²⁸:

Նեղուցների համար մղվող պայքարը Մերձավոր Արևելքում ռուսական քաղաքականության հիմնական հարցն էր: Այդ պրորբլեմի միակ արմատական լուծումը Բոսֆորի ու Դարդանելի

²⁵ DDF, 3—VIII, № 140, էջ 175, Դուլսեն՝ Պիշոնին, 11 սեպտեմբերի, 1913 թ.:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Տե՛ս DDF, 3—V, № 85, էջ 103, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեն, 18 դեկտեմբերի, 1912 թ.:

²⁸ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, д. № 2936, л. 28.

ոազմական գրավումն էր²⁹: Նեղուցների անվտանգությունը ապահովելու համար Ռուսաստանը պետք է գրավեր նաև հարակից կղզիները³⁰:

Ֆրանսիան հանդես էր գալիս Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները հունական ճանաչելու ծրագրով: Դա վերաբերում էր նաև Դոդեկանեսյան արշիպելագին, որը գրավել էին իտալացիները: Նման մոտեցումը բխում էր ոչ թե կղզիների բնակչության ազգային պատկանելության սկզբունքից, այլ Արևելյան Միջերկրականում ու Լևանտի երկրներում ֆրանսիական շահերը պաշտպանելու քաղաքականությունից³¹: Բացի այդ, Իտալիան Եռյակ դաշինքի անդամ էր և այդ հանգամանքը Փարիզում գնահատվում էր որպես լուրջ վտանգ: «Հունաստանի առընչությամբ դրված խնդիրը ավելի քան կարևոր է, — գրում էր Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը, — դա վերաբերում է Միջերկրականում մեր անվտանգությանը»³²: Թվում էր, թե Ֆրանսիան պաշտպանում է հունական պետության շահերը, այնինչ նա ձգտում էր կանխել իտալական էքսպանսիան Արևելյան Միջերկրականում և Լևանտում՝ Հունաստանը դիտելով Իտալիային հակազդող ոազմաքաղաքական ուժ: Միաժամանակ Հունաստանը մրցման մեջ էր մտնելու իտալական բուրժուազիայի հետ, կանխելով կամ նվազեցնելով նրա տնտեսական գործունեությունը տվյալ շրջանում³³:

Էգեյան կղզիների հարցում անգլիական կառավարությունը հետապնդում էր մեկ հիմնական նպատակ. թույլ չտալ Էգեյան ավազանում որևէ մեծ տերության գերիշխանության հաստատումը: Ուստի Լոնդոնում խիստ բացասաբար էին վերաբերվում Դոդեկանեսզում հաստատվելու Իտալիայի ջանքերին: «Անգլիան, հավանաբար, ավելի քան մենք, վախենում է Արևելյան Միջերկրականի ավազանում Իտալիայի հաստատումից

²⁹ Տե՛ս История дипломатии, т. II, էջ 761:

³⁰ Տե՛ս ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, д. № 2936, л. 28:

³¹ Տե՛ս DDF, 3—V, № 70, էջ 85—86, Պուանկարեն՝ Պու Կամբոնին, 15 դեկտեմբերի, 1912 թ.:

³² Նույն տեղում, հ. 7, № 498, էջ 540, Պիշոնի անտառացիան, 29 հուլիսի, 1913 թ.:

³³ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 540, Ղը Բիլլին՝ Պիշոնին, 29 հուլիսի, 1913 թ.:

և փափագում է այդ կղզիների շուտափույթ Էվակուացիան», — հաղորդում էր Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանը³⁴:

Գերմանիայի կառավարող շրջաններում Էգեյան ծովի կղզիների խնդրում գոյություն ուներ երկու տեսակետ: Արտաքին գործերի մինիստրության պատասխանատու աշխատողները Թուրքիային դիտելով որպես ապագա պատերազմում իրենց դաշնակից, հանդես էին գալիս նրա շահերի պաշտպանությամբ: Մյուս կողմը, կայսերի գլխավորությամբ, ենթադրում էր, որ Գերմանիան ունի ազդեցության բավականաչափ միջոցներ ու լծակներ, որոնցով կկարողանա Թուրքիային թեքել իր կողմը, ուստի կղզիների հարցում պաշտպանելով Հունաստանին, աշխատում էր վերջինիս ներգրավել Եռյակ դաշինքի մեջ: Դա իր արտացոլումը գտավ կղզիների հարցի քննարկման ընթացքում³⁵:

Յուրահատուկ էր իտալական կառավարության դիրքավորումը: Նա լավ էր ըմբռնում, որ բոլոր կղզիները հունական ճանաչելու առաջարկի մեջ թաքնված է Արևելյան Միջերկրականում Իտալիայի ազդեցությունը վերացնելու Անգլիայի ու Ֆրանսիայի մտադրությունը: Այստեղից էլ բխում էր այն համառ դիմադրությունը, որ ցուցաբերում էր Իտալիան կղզիները հունական ճանաչելու հարցում:

Որպես փոխհատուցում Թուրքիայի հետ համագործակցելուն, Իտալիան կոնցեսիաներ էր պահանջում Արևմտյան Անատոլիայում, մասնավորապես Ադալիա-Այդըն երկաթուղագիծը կառուցելու գործում³⁶: Մյուս կողմից, իտալական կառավարությունը նշում էր, որ Դոդեկանեսզը Թուրքիային վերադարձնելու դեպքում ինքը հենակետ է պահանջելու Ադալիայի ծոցում³⁷: Իտալիան հավակնություններ էր ներկայացնում նաև Փոքր Ասիայի արևմտյան մասի նկատմամբ և ձգտում էր իր

³⁴ Նույն տեղում, № 556, էջ 596, Պու Կամբոնը՝ Պիշոնին, 6 օգոստոսի, 1913 թ.:

³⁵ Տե՛ս А. С. Аветян, նշվ. աշխ., էջ 47—48:

³⁶ Տե՛ս DDF, 3—VIII, № 505, էջ 639, Պու Կամբոնը՝ Պիշոնին, 19 դեկտեմբերի, 1913 թ.:

³⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, հ. 7, № 593, էջ 632, Ղը Բիլլին՝ Պիշոնին, 9 օգոստոսի, 1913 թ.:

ձեռքը վերցնել Ռոդեկանեզի տեղական ժանդարմերիայի և վարչական մարմինների կառավարման գործը³⁸:

Ավստրո-հունգարական կառավարությունը կղզիների հարցում հետևում էր իր դաշնակիցներ Գերմանիային ու Իտալիային:

Այսպիսին էր Էգեյան կղզիների հարցում իմպերիալիստական տերությունների դիրքորոշումը Լոնդոնի դեսպանաժողովի գումարման շրջանում:

Հանդես գալով որոշ կղզիներ Թուրքիային թողնելու առաջարկի դեմ՝ Ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը հայտարարեց, որ իր կառավարությունը ոչ մի առարկություն չունի Էգեյան կղզիները Հունաստանին զիջելու հարցում: Այնուհանդերձ նա նշեց, որ եթե ռուսական կառավարությունը ցանկանում է որոշ վերապահումներ անել, ապա կարելի է ապառազմականացնել նեղուցներին կից կղզիները³⁹:

Ֆրանսիական առաջարկին հավանություն տվեց դեսպանաժողովի նախագահ, Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Էդ. Գրեյը: Սակայն նա առաջարկեց ապառազմականացման սկզբունքը տարածել Էգեյան ծովի բոլոր կղզիների վրա⁴⁰: Ռա համապատասխանում էր բոլոր մեծ տերությունների շահերին, քանի որ այդ պարագան փոխադարձորեն կչեզոքացներ Էգեյան ծովում ռազմականներ փնտրող յուրաքանչյուր տերության հնարավոր փորձերը: Դրանով, նրանք, դեռևս սկզբունքորեն չլուծած կղզիների հետագա ճակատագիրը, կանխարգելում էին միմյանց ագրեսիվ նպատակները:

1913 թ. հունվարի 2-ին, հակասությունների և փոխադարձ անվստահության մթնոլորտում, դեսպանները կրկին անդրադարձան Էգեյան կղզիներին: Ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը ներկայացրեց իր կառավարության նոր առաջարկությունը, որովհետև նախկինը հանդիպել էր Ֆրանսիայի առարկությանը և հույներին տրամադրել էր ռուսական կառավարության

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, հ. 8, № 633, էջ 790, Պոլ Կամբոնը՝ Դումեր-գին, 16 դեկտեմբերի, 1913 թ.:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, № 85, էջ 103, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեն, 18 դեկտեմբերի, 1912 թ.:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

դեմ⁴¹: Ելնելով ստեղծված իրադրությունից՝ Սազոնովը ստիպված էր համաձայնվել Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները Հունաստանին միավորելու գաղափարի հետ: Սակայն նա պայման էր դնում, որ Ռարդանեյի շրջանում գտնվող չորս կղզիները պետք է ապառազմականացվեն, ռազմաստրատեգիական նըպատակներով երբեք չօգտագործվեն և չտրամադրվեն որևէ մեկ այլ տերության⁴²:

Կղզիների հարցում ռուսական դիվանագիտության շրջադարձը, այնուամենայնիվ, պայմանավորված էր նեղուցների հանդեպ հավակնություններից հրաժարվելու և ապագայում ռուսական կողմնորոշում վարելու Հունաստանի խոստմամբ⁴³:

Այսպիսով, Ռուսաստանը միացավ Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները Հունաստանին զիջելու Ֆրանսիայի տեսակետին: Կըրանով ամրացավ Եոլյակ համաձայնության քաղաքականությունը, որը հետապնդում էր Միջերկրական ծովի արևելյան շերտ-ջանը իտալական ազդեցությունից զերծ պահելու նպատակ: Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Պուանկարեն, ոգևորված այդ միասնությունից, գրեց. «Ես խորին գոհունակությամբ եմ դիտում այն փաստը, որ կղզիները Հունաստանին զիջելու խնդրում միասնական տեսակետ գոյություն ունի Գրեյի, Ռուսաստանի և մեր միջև»⁴⁴: Այդ միասնությունը գրավական էր Իտալիայի նկատմամբ տարվող դիվանագիտական հաղթանակի: «Իտալիայի գաղտնի դիտավորությունը չի կարող չամրապնդել մեր տեսակետը», — եզրափակում է Պուանկարեն⁴⁵:

Արտահայտելով Անտանտի միասնական տեսակետը՝ հունվարի 4-ին Գրեյը առաջարկեց ընդունել հետևյալ որոշումը. Թուրքիան պարտավորվում է լքել Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները, բալկանյան դաշնակիցները ևս պետք է բավարարություն ստանան ինչպես կղզիների հարցում, այնպես էլ մնաց-

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, № 160, էջ 188, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեն, 2 հունվարի, 1913 թ.:

⁴² Տե՛ս DDF, 3—V, № 160, էջ 188, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեն, 2 հունվարի, 1913 թ.:

⁴³ *S'а* А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян, նշվ. աշխ., էջ 157:

⁴⁴ DDF, 3—V, № 189, էջ 235, Պուանկարեն՝ Պոլ Կամբոնին, 8 հունվարի, 1913 թ.:

⁴⁵ Նույն տեղում:

յալ պահանջներում⁴⁶: Թուրքիային հանգստացնելու համար նշվում էր, որ տերությունները ջանքեր կգործադրեն ուժանաստրատեգիական նշանակություն ունեցող կղզիներում ստեղծել այնպիսի վարչություն, որը ղեկավարվեր ապառազմականացման սկզբունքներով: Դրանով կբացառվեր Թուրքիային ուժանաստրատեգիական սպառնալիք ստեղծելու հնարավորությունը:

Սակայն Կենտրոնական տերությունները վճռականորեն դեմ արտահայտվեցին Անտանտի՝ Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները Թուրքիայից վերցնելու տեսակետին: Իտալական դեսպան Իմպերիալին նշեց, որ «բոլոր տերությունները իրենց հավանությունը չեն տվել Էգեյան կղզիները Հունաստանին հանձնելու վերաբերյալ, ուստի և տերությունների համաձայնությունը այդ որոշման առթիվ չի կարելի ընդունված համարել»⁴⁷:

Կղզիների հարցում իր վերաբերմունքը դրսևորեց նաև կայզերական կառավարությունը: Հունվարի 6-ին գերմանական դեսպան Լիխնովսկին նշեց, որ «արդարության ու չեզոքության սկզբունքը» հակառակ է Ադրիանապոլիսն ու բոլոր կղզիները Թուրքիայից վերցնելու գաղափարին: Նրա կարծիքով, եթե թուրքական կառավարությունը զիջեր Ադրիանապոլիսի հարցում, ապա անհրաժեշտ կլիներ նրան թողնել Ռարդանելի շրջանի կղզիները, ինչպես նաև Քիոսն ու Միթիլենը⁴⁸: Գերմանական իմպերիալիզմը վճռականորեն հանդես էր գալիս Ռուսաստանի դեմ ապագա պատերազմում իր պոտենցիալ դաշնակից Թուրքիայի շահերի նախանձախնդիր պաշտպանությամբ:

Հաշտության բանակցություններում միակ համաձայնությունը, որ կղզիների հարցում կայացավ տերությունների միջև, վերաբերում էր Կրետեին ու Թասոսին: Անգլիական դիվանագիտությունը, երկար տարիների համառ դիմադրությունից հետո, վերջապես իր համաձայնությունը տվեց կրետացիների՝ Հունաստանի հետ միավորվելու ազգային բաղձանքին: Հունվարի 2-ի նիստում դեսպանաժողովի նախագահ Էդ. Գրեյը

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, № 167, էջ 195, № 170, էջ 199, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 4 հունվարի, 1913 թ.:

⁴⁷ Նույն տեղում, հ. 5, № 170, էջ 199:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, № 188, էջ 232, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 7 հունվարի, 1913 թ.:

հայտարարեց, որ իր կառավարությունը համամիտ է Կրետեն Հունաստանին զիջելուն:

Կրետական հարցը հոգուտ Հունաստանի լուծելուն արտահայտվեցին ոչ միայն Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը, այլև Եռյակ դաշինքի տերությունները: Սակայն Իտալիայի դեսպանը այդ հարցին մոտեցավ որոշ վերապահությամբ, նշելով, որ դրա փոխարեն Հունաստանը պետք է չափավորի իր հավանությունները Ալբանիայի հարավի նկատմամբ⁴⁹: Ընդհանրապես, պաշտպանելով Բալկաններում իրենց հետագա զավթողական նպատակները՝ թե՛ Իտալիան և թե՛ Ավստրո-Հունգարիան Լոնդոնի դեսպանաժողովում ձգտում էին նոր կազմավորվող Ալբանական պետության հարավում ընդգրկել հունական հողերը, այդպիսով ըստ հնարավորին հետ մղելով Հունաստանի իյուսիսային սահմանը⁵⁰:

Լոնդոնի դեսպանաժողովում տերությունները, քաղաքական տարբեր նկատառումներով, ընդունեցին Թասոս կղզին Բուլղարիային զիջելու՝ ֆրանսիական դեսպանի առաջարկը:

Հունական կառավարությանը խոր մտատանջություն էր պատճառում կղզիների հարցը: Նրան լրջորեն անհանգստացրեց Լեմնոս, Իմբրոս, Թենեդոս և Սամոթրակիա կղզիները Օսմանյան կայսրության կազմում թողնելու ռուսական առաջարկը, որը արտակարգ դժգոհություն առաջացրեց Պետերբուրգի կառավարության հանդեպ: Սակայն ռուսական նոր առաջարկը, որը համընկնում էր Ֆրանսիայի տեսակետին, հանգստացրեց նրան: Վենիզելոսի և ռուսական դեսպան Բենկենդորֆի միջև կայացած գրույցների ժամանակ հունական կառավարության ղեկավարը լավատեսությամբ համակվեց և նրան այլևս չէր հուզում կղզիները ապառազմականացնելու որոշումը: Նա պատրաստ էր, առանց նվազագույն առարկության, ենթարկվելու տերությունների վճռին, միայն թե նրանք բոլոր կղզիները, առանց բացառության, շնորհեին իր երկրին: Դրանով կղզիները Հունաստանին միացնելու հիմնական խնդիրը կլուծվեր⁵¹:

⁴⁹ Տե՛ս DDF, 3—V, № 160, էջ 189, Պ. Կամբոնը՝ Պուանկարեին; 2 հունվարի, 1913 թ.:

⁵⁰ Տե՛ս Ю. А. Писарев., նշվ. աշխ., էջ 150:

⁵¹ Տե՛ս DDF, 3—V, № 160, էջ 189, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 2 հունվարի, 1913 թ.:

Ինչպես նշեցինք, հունվարի 3-ի նիստում դաշնակիցները թուրքերից վճռականապես պահանջեցին ընդունել իրենց բոլոր պայմանները: Այդ վճռականությունը Անտանտին հանգեցրեց այն եզրակացության, որ բանակցությունների խզումն անխուսափելի է: Իսկ այդ հանգամանքը հղի էր միջազգային լուրջ բարդությունների վտանգավոր հեռանկարով: Լոնդոնի հաշտության բանակցությունների նախօրյակին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը Թուրքիային սպառնաց, որ եթե նա հրաժարվի դաշնակիցների պահանջները բավարարելուց ու ձգձգի բանակցությունները, և կամ դրանք խզվեն, ապա «Ռուսաստանի չեզոքությունը չի կարող երաշխավորվել»⁵²: Այդ սպառնալիքն անհիմն չէր: Կովկասյան սահմանում կատարվում էին բանակային խոշոր կենտրոնացումներ: Իրադարձությունների նման ծավալումը, որն անխուսափելիորեն առաջ էր բերելու Փոքր Ասիան բաժանելու խնդիրը, սպառնում էր համաեվրոպական պատերազմի վտանգով:

Լրջորեն անհանգստացած Ռուսաստանի ելույթից՝ Ֆրանսիան ու Անգլիան որոշեցին գործին տալ ընդհանուր բնույթ և արագացնել հաշտության պայմանների ընդունումը: Հունվարի 4-ին Գրեյը առաջարկեց կազմակերպել տերությունների ընդհանուր ելույթ՝ դաշնակիցների պահանջները թուրքական կառավարությանը հարկադրելու նպատակով⁵³:

Սակայն Եռյակ դաշինքի երկրները շարունակում էին դիմադրել բոլոր կղզիները Հունաստանին հանձնելուն: Գերմանական դեսպան Լիխնովսկին ընդգծեց, որ Հոմմի, Բեռլինի ու Վիեննայի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով Եռյակ դաշինքը վերջնականապես հանգել է այն եզրակացության, որ Թուրքիային պետք է թողնվեն Դարդանեղիս կից կղզիները, ինչպես նաև՝ Քիոսն ու Միթիլենը⁵⁴: Իսկ Դոդեկանեզի հարցը Եռյակ դաշինքը շրջանցում էր, այն չհամարելով կոնֆերանսի քննարկման ենթակա հարց՝ դրանով իսկ

⁵² Նույն տեղում, № 111, էջ 132—133, Բոմպարը՝ Պուանկարեին, 23 դեկտեմբերի, 1912 թ.:

⁵³ Տե՛ս DDF, 3—V, № 167, էջ 195, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 4 հունվարի, 1913 թ.:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, № 188, էջ 232, Պոլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 7 հունվարի, 1913 թ.:

փաստորեն ճանաչելով իտալացիների կողմից կղզիների գրավումը:

Եռյակ դաշինքի տերությունները լավ էին ըմբռնում, որ Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները Հունաստանին հանձնելու դեպքում Անգլիան ու Ֆրանսիան իրենց լիակատար գերիշխանությունը կհաստատեն Միջերկրական ծովում և այն կվերածեն «անգլո-ֆրանսիական լճի»⁵⁵: Սրանով պետք է բացատրել այն դիմադրությունը, որ կղզիների հարցում դրսևորում էր Եռյակ դաշինքը: Վերջինս կտրականապես հրաժարվեց նաև Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելուց. «Եվրոպան,— հայտարարեց Վիլիելմ II-ը,— պետք է ձեռնպահ մնա ամեն մի միջամտությունից»⁵⁶:

Լոնդոնի դեսպանաժողովում քննարկվող հարցերի շուրջ Եռյակ դաշինքի վերաբերմունքը թուրքական կառավարող շրջաններում ընդունվեց խորին գոհունակությամբ: Ի նշան երախտագիտության Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրը հունվարի 10-ին պաշտոնապես շնորհակալություն հայտնեց գերմանական կառավարությանը⁵⁷: «Տերությունների մի խումբ ճանաչում է կղզիների վրա ունեցած մեր իրավունքները»,— հայտարարեց գեներալ Օսման Նիզամի փաշան⁵⁸: Իսկ նավալին ցույցից հրաժարվելը Լոնդոնի թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ռեշիդ փաշային հիմք տվեց հայտարարելու, որ «տերությունների հարկադրանքը թովային ցույցով կամ առանց դրա, միևնույն է, կմնա անհետևանք»⁵⁹: Ի վերոջ, գործնավարտվեց տերությունների սոսկ դիվանագիտական ելույթով: 1913 թ. հունվարի 17-ին թուրքական կառավարությանը հրդաժ նոտայով եվրոպական տերությունները նախազգուշացրին, որ պատերազմը կարող է տարածվել նաև կայսրության ասիական նահանգների վրա: Իրադարձությունների նման ընթացքի ծավալման դեպքում, նշում էին նրանք, թուրքական կառավարությունը չպետք է ակնկալի, որ տերությունները

⁵⁵ Նույն տեղում, № 507, էջ 607, Ժոննարը՝ Պոլ Կամբոնին, 3 մարտի, 1913 թ.:

⁵⁶ Նույն տեղում, հ. 5, № 210, էջ 262, Ժյուլ Կամբոնը՝ Պուանկարեին, 12 հունվարի, 1913 թ.:

⁵⁷ Տե՛ս Y. H. Bayur, Türk İnkilâbi tarihi, cilt. II, kısım II, S. 235:

⁵⁸ «Le Temps», 18. I. 1914.

⁵⁹ «С. Петербургские ведомости», 1(14).1.1914.

կփրկեն Նրան այն վտանգներից, որոնց վերաբերյալ իրենք նախօրոք արդեն նախազգուշացրել են: Տերությունները հավաստիացնում էին, որ հաշտության կնքումից հետո իրենք թուրքական կառավարությանը կաջակցեն նյութապես ու բարոյապես՝ պատերազմի հասցրած վերքերը բուժելու, Կ. Պոլսում վիճակը կայունացնելու և ասիական լայնարձակ տիրույթներում արտադրությունը կարգավորելու համար: Այդ բոլորի դիմաց Նրանք պահանջում էին, որ թուրքական կառավարությունը դաշնակիցներին զիջի Ադրիանապոլիսը և իրենց թողնի Էգեյան ծովի կղզիների հետագա վիճակը կարգավորելու հարցը: Միաժամանակ, Նրանք երաշխավորում էին կղզիների հարցը լուծել առանց սպառնալիք ստեղծելու Թուրքիայի անվտանգությանը⁶⁰: Թուրք պետական գործիչները պարզ տեսնում էին, որ, Եռյակ դաշինքի դիվանագիտական եռանդուն աջակցությանը հակառակ, պատերազմական գործողությունների վերսկսման դեպքում, վերջնականապես կործանվելու էր թուրքական տիրապետությունը Բալկաններում: Հունվարի 22-ին Քյամիլ փաշայի կառավարությունը բարձրաստիճան ավագանու հետ քննարկեց կայսրության արտաքին վիճակը և հաշտության կնքման հնարավորությունը: Գրեթե բոլորը արտահայտվեցին հոգուտ հաշտության կնքման, սակայն ներքաղաքական իրադարձությունները ձախողեցին այն:

Օգտագործելով բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի կրթած պարտությունը և այդ առթիվ առաջացած դժգոհությունը՝ երիտթուրքերը ծավալեցին հակակառավարական լայն պրոպագանդա, պախարակելով «մահմեդական սրբավայր» Էդիրենն (Ադրիանապոլիսը) դաշնակիցներին զիջելու մտադրությունը: Թուրքիայի հաղթանակը ապահովելու և կորցրած տերիտորիաները վերագրավելու ամենաառատ խոստումներով Նրանք նախապատրաստում էին պետական իշխանության գրավումը:

Հունվարի 22-ին կայացած կառավարության արտակարգ նիստում, երբ որոշվեց հաշտության հարցը, երիտթուրքերը իրենց ելույթի պահը համարեցին խիստ բարենպաստ: Օգտը վերջով գերմանական դիվանագիտության աջակցությունից՝ հունվարի 23-ին Նրանք իրագործեցին պետական հեղաշրջում և

կայսրության ղեկը կրկին վերցրին իրենց ձեռքը: «Երիտասարդ թուրքերը, — այդ կապակցությամբ Նշեց բուլշևիկյան «Պրավդան», — որոշեցին օգտվել կառավարության թուլությունից և դժվարին կացությունից, որպեսզի հայրենասիրություն խաղան ու կրկին զավթեն իշխանությունը»⁶¹: Նույնիսկ թուրք պատմաբաններն են Նշում, որ երիտթուրքերի կողմից իշխանության գրավումը բացատրվում է ոչ թե կայսրությունը վրտանագից փրկելու մղումից, այլ իշխանությունը Նորից զավթելու ձգտումից: «Իթթիհատականները Քյամիլ փաշայի կառավարությունը տապալեցին, — գրում է Բաղդբը, — ոչ թե հայրենիքը փրկելու, այլ պետական իշխանությունը ձեռք գցելու նպատակով»⁶²: «Էդիրենն (Ադրիանապոլիսը) ազատագրելու Նրանց պրոպագանդան, — Նշում է Բայուրը, — դարձավ այդ նպատակին հասնելու արտահայտությունը»⁶³:

1913 թ. հունվարի 23-ին երիտթուրքական պարագլուխները փաստորեն զենքի ուժով տապալեցին Քյամիլ փաշայի կառավարությունը և քաղաքական ասպարեզից հեռացրին իրենց հակառակորդ «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությանը: «Մենք հնարավորություն չունենալով ղեկավարության սանձերը թույլ, անզոր կառավարության ձեռքից օրինական ձևերով խլելու, հարկադրված էինք դիմելու պետական հեղաշրջման», — բացահայտորեն խոստովանում էր Ջեմալ փաշան⁶⁴: Պետական իշխանության բռնագրավումից հետո Նոր կառավարությունը ամբողջությամբ կազմվեց երիտթուրքական պարագլուխներից՝ մեծ վեզիր Մահմուդ Շեֆքեթ փաշայի գլխավորությամբ: Իրականում ամբողջ փաստական իշխանությունը անցավ Էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի եռապետությանը: Նոր իշխանության խնդիրը դարձավ արյունալի տեռորով պահպանել ու ամրապնդել երիտթուրքական վերնախավի բռնապետությունը հնարավոր հակահեղաշրջումից:

1913 թ. հունվարյան երիտթուրքական հեղաշրջումը լիովին փոխեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը: Կ. Պոլսում իշխանությունը զավթեցին գերմանական կողմնորոշման մոլի կողմնակիցները, որոնք հույս ունեին կայգերական Գեր-

⁶¹ «Правда», 17.1.1913.

⁶² М. Вагър, նշվ. աշխ., էջ 88:

⁶³ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 2, էջ 273:

⁶⁴ Джемаль паша, Записки, 1913—1919, Тифлис, 1923, стр. 8:

մանհայի անմիջական ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական աջակցությամբ ամրապնդել իրենց դիկտատուրան և պահպանել կայսրությունը:

Երիտթուրքական հեղաշրջումը, որ կատարվեց գերմանական դիվանագիտության եռանդուն օժանդակությամբ, շփոթմունք առաջացրեց ոչ միայն բալկանյան դաշնակիցների, այլև Անտանտի շարքերում: Քաջատեղյակ լինելով, թե երիտթուրքական հեղաշրջումը ում օգնությամբ է կատարվել, Եռյակ համաձայնության երկրները հաշտության պայմանների շուրջ սկսեցին անմիջականորեն բանակցել Բեռլինի հետ: Հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեսպանները դիմեցին Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Յագովին՝ նշելով, որ անհրաժեշտ է հունվարի 27-ի նոտայի սկզբունքներին հավատարիմ մնալու տերությունների որոշումը հաղորդել թուրքական նոր կառավարությանը: Կայգերական մինիստրը Անտանտի ներկայացուցիչներին հավաստիացրեց, որ իր կառավարությունը չի շեղվի դեսպանների նոտայի սկզբունքներից, սակայն ավելացրեց, որ Գերմանիան ոչ միայն վճռականորեն հրաժարվում է Թուրքիայի վրա ձևում գործադրելուց, այլև դեմ է այդ ուղղությամբ կատարվելիք ամեն մի ինքնուրույն ելույթի⁶⁵:

Գերմանիայի նման դիրքորոշումը ստիպեց Անտանտի երկրներին հրաժարվել նավային ցույցի մտադրությունից, սակայն նրանք, Անգլիայի գլխավորությամբ, պնդեցին տերությունների նոտայում առաջ քաշած հաշտության պայմանները: Գրեյը Թուրքիայի դեսպանին հայտարարեց, որ ռազմական գործողությունների վերսկսումը հնարավոր է կանխել միայն այն դեպքում, եթե թուրքական կառավարությունը բարյացակամորեն արտահայտվի տերությունների նոտայի նկատմամբ: Այս զգուշացումը Կ. Պոլսում կրկնեց նաև Անգլիայի դեսպանը⁶⁶: Սակայն երիտթուրքերը, օգտվելով Գերմանիայի ռազմադիվանագիտական աջակցությունից, սկսեցին տենդագին կերպով պատրաստվել ռևանշի: Հենվելով գերմանական

⁶⁵ Տե՛ս DDF, 3—V, № 280, էջ 352, ժուլ Կոմբոնը՝ ժոննարին, 29 հունվարի, 1913 թ.:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, № 284, էջ 361, Պոլ Կոմբոնը՝ ժոննարին, 19 հունվարի, 1913 թ.:

դիվանագիտության եռանդուն աջակցության վրա՝ երիտթուրքերի կառավարությունը կտրականապես մերժեց դաշնակիցների պահանջները: Օսմանյան պառլամենտի նախագահ Խալիլ բեյը հայտարարեց, որ իրենք չեն կարող հրաժարվել Էգեյան ծովի կղզիներից, մասնավորապես նրանցից, որոնք հարակից են Փոքր Ասիային⁶⁷:

Կ. Պոլսում ֆրանսիական դեսպան Ս. Բոմպարի հետ ունեցած հանդիպումների ժամանակ, հիմնավորելով երիտթուրքերի պահանջները Ադրիանապոլսի ու Էգեյան ծովի կղզիների նկատմամբ, Ջեմալ փաշան պնդում էր. «Կ. Պոլսի պաշտպանության համար անհրաժեշտ է որոշակի պլացդարմ, որը, համենայն դեպս, պետք է տարածվի մինչև Ադրիանապոլիս: Մյուս կողմից, — շարունակում էր նա, — եթե անհրաժեշտությունն առաջանա պաշտպանելու Անատոլիան, անհրաժեշտ կլինի մեր տրամադրության տակ ունենալ նաև մեր ափագծով ձգված կղզիները»⁶⁸: «Ադրիանապոլսի և կղզիների հարցը մենք համարում ենք կլանքի և մահու հարց մեր պետության համար»⁶⁹:

Տերություններին հղած հունվարի 30-ի պատասխան նոտայում երիտթուրքերը նշում էին, որ Էգեյան կղզիները, հանդիսանալով կայսրության ասիական տիրույթների անբաժանելի մասը, անհրաժեշտ են Կ. Պոլսի ու Փ. Ասիայի անվտանգության ապահովման համար: Հարցի լուրաքանչուր լուծում, եթե տանում է դեպի թուրքական իշխանության թուլացում, չի կարող չանդրադառնալ Փ. ասիական ափագծի հանգստության ու խաղաղության վրա: Հետևաբար, նշված էի նոտայում, թուրքական կառավարությունը կարող է միանալ տերությունների այնպիսի որոշմանը, որը հաշվի կառնի կղզիների վերաբերյալ վերոհիշյալ նկատառումները⁷⁰: Միաժամանակ, Թուրքիան հրաժարվում էր Ադրիանապոլիսը զիջել դաշնակիցներին:

Թուրքիայի անհանդուրժողականությունը դաշնակիցների պահանջների նկատմամբ փետրվարի 3-ին հանգեցրեց ռազ-

⁶⁷ Տե՛ս «Le Temps», 26.1.1913:

⁶⁸ Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ Տե՛ս DDF, 3—V, № 293, էջ 372—373, Բոմպարը՝ ժոննարին, 30 հունվարի, 1913 թ.:

մական գործողությունների վերսկսմանը: Պարտվող կողմը դարձյալ Թուրքիան էր:

Թուրքական բանակների անընդմեջ պարտությունները և տերիտորիալ նոր կորուստները օսմանյան կառավարող շքր-ջաններում ի վերջո առաջացրին խորին հուսալքություն: Նըրանք հասկանում էին, որ բալկանյան դաշնակիցների հաղթանակները վերջնականապես կործանելու էին թուրքական դարավոր տիրապետությունը ոչ միայն Բալկաններում, այլև օրակարգի հարց էին դարձնելու Օսմանյան կայսրության հետագա գոյությունը: «Մենք պետք է դառնույթամբ ընդունենք,— գրում էր «Մասվիթ-ը Էֆքլար» թերթը,— որ մենք այժմ դեմ առ դեմ կանգնած ենք անխուսափելի կործանման առջև»⁷¹:

Կայսրությունը ծանր վիճակից դուրս բերելու և բալկանյան խնդիրներում դիվանագիտական աջակցություն ստանալու համար երիտթուրքերի կառավարությունը նախկին մեծ վեզիր Հակկը փաշային արտակարգ լիազորություններով գործուղեց Լոնդոն՝ «Թուրքիայի և Անգլիայի միջև ծառայած բոլոր հարցերը լուծելու, տարաձայնությունները վերացնելու և թյուրիմացությունները հարթելու նպատակով»⁷²: Միաժամանակ, Հակկը փաշային հանձնարարված էր անգլիական դիվանագիտության նախաձեռնությամբ կազմակերպել տերությունների ելույթը՝ դաշնակիցներին ընդունել տալու համար հաշտության այն պայմանները, որ թուրքական կառավարությունը շարադրել էր հունվարի 30-ի նոտայում⁷³: Որպես հատուցում անգլիական դիվանագիտական աջակցության, թուրքական կառավարությունը պատրաստ էր զիջումներ անել Բաղդադի երկաթգծի վերջին հատվածի և Զուվեյթի հարցերում⁷⁴:

Միաժամանակ, երիտթուրքերը հույս ունեին հայկական բարենորոգումների հարցում առանձին համաձայնության գալ Անգլիայի հետ⁷⁵:

Անգլիական դիվանագիտությունը չաճապարեց այդ հարցերի շուրջ համաձայնություն կայացնել՝ նկատի ունենալով, որ քաղաքական իրադարձությունների հետագա ծավալումը

թուրքերին կդարձնի ավելի զիջող ու հաշտվողական: Անգլիական կառավարությունը իր այդ դիրքը բացատրեց տերությունների հետ «համատեղ գործելու սկզբունքին հավատարիմ մընալու ցանկությամբ»: «Անգլիայի համար անհնարին է հրաժարվել այն դիրքից,— գրում էր «Թայմզը»,— որ նա ընդունել է, ստորագրելով տերությունների համատեղ նոտան»⁷⁶: Թերթը միաժամանակ նշեց, որ Պարսկական ծոցի հարցի կարգավորումը կարագացնի հաշտության կնքումը Թուրքիայի և դաշնակիցների միջև⁷⁷: Ակնարկը նշանակում էր, որ հիշյալ շրջանում Անգլիային կատարած զիջումների փոխարեն վերջինս պատրաստ էր հանդես գալու հաշտությունը կնքելու «միջնորդի» դերում: Մյուս կողմից, անգլիական դիվանագիտությունը պետք է պատժեր երիտասարդ թուրքերին՝ նրանց գերմանական կողմնորոշման համար: Նա ուզում էր ցույց տալ, որ միակ երկիրը, որ կարող է աջակցել Թուրքիային, Անգլիան է: Լոնդոնում Հակկը փաշան եկավ այն եզրակացության, որ թուրքական կառավարությունը այսուհետև չպետք է ակնկալի Եռյակ դաշինքի օգնությունը, քանի որ, ինչպես ինքն էր նշում, «Արդի շրջանում Եվրոպայի բախտը գտնվում է Եռյակ համաձայնության ձեռքերում»⁷⁸:

Հունաստանի և Բուլղարիայի միջև Եվրոպական Թուրքիայի վերաբերյալ ընդհանուր համաձայնության բացակայությունը շատ շուտով ունեցավ իր բացասական հետևանքները: Հույն-բուլղարական դաշնակցային պայմաններում թուրքական տերիտորիաների բաժանում և սահմանագծում չէր նախատեսվում: Հոկտեմբերի 5-ին կնքված ռազմական կոնվենցիայով նախատեսվում էին այն ուժերը, որոնք պետք է հանեին երկու երկրները Թուրքիայի դեմ, ընդ որում բուլղարները պարտավորվում էին հարձակվել Կոստվոյի, Բիտոլիայի և Սալոնիկի ուղղությամբ:

Երբ արդեն կանխորոշված էր պատերազմը Թուրքիայի դեմ, հունական կառավարությունը հարց բարձրացրեց Մակեդոնիայի բաժանման մասին, որի հետևանքով հույն-բուլղարական վեճը նորից սկսվեց: Պատերազմից մի քանի օր առաջ, հոկ-

⁷¹ «Le Temps», 18.II.1913.

⁷² Gén. M. Moukhtar, նշվ. աշխ., էջ 202:

⁷³ Տե՛ս «Le Temps», 13.II.1913.

⁷⁴ Տե՛ս «Le Temps», 14.II.1913.

⁷⁵ Տե՛ս Gén. M. Moukhtar, նշվ. աշխ., էջ 202:

⁷⁶ «Le Temps», 14.II.1913:

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁸ «Новое время», 15(28).II.1913 г.

տեմբերի 10-ին, Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր Կորոմիլասը հայտարարեց բուլղարական դեսպանին, որ անհրաժեշտ է համաձայնության գալ ապագա սահմանների շուրջ, ընդ որում Հունաստանին պետք է անցնեին «զուտ հունական քաղաքները, ինչպես, օրինակ, Ադրիանապոլիսը, Մելնիկը, Ստրումիցան, Դեդեաղաձը և Կավալան»⁷⁹: Պատերազմը սկսելուց քիչ անց, հոկտեմբերի 31-ին, հունական կառավարությունը ներկայացրեց իր նոր պահանջները, որ տարածվում էին արդեն Բիտոլիայի (Մոնաստիր), Սալոնիկի, Սերեզի և Կավալայի վրա: Հունաստանի սահմանը արևելքում պետք է լիներ Մեսոա (Նեստոս) գետը⁸⁰:

Միաժամանակ Վենիզելոսը նշեց, որ սահմանների շուրջ համաձայնության չհանգելու դեպքում Հունաստանը «կձգտի իր շահերը պաշտպանել» դաշինքից անկախ պայմաններում⁸¹: Այդպիսով, պատերազմի հենց սկզբից Հունաստանի և Բուլղարիայի միջև տերիտորիալ վեճերը ստացան սուր բնույթ ու խոր ճեղքվածք առաջացրին նրանց փոխհարաբերություններում: Առանձնապես սուր էր Սալոնիկի պատկանելության շուրջ ծավալված վեճը, որի նկատմամբ հավակնություն ուներ Բուլղարիան: «Հուլիների կողմից Սալոնիկի գրավումը, — հաղորդում էր Սոֆիայի ռուսական դեսպանորդը, — Հունաստանի հանդեպ այստեղ առաջացրեց միանգամայն անբարյացակամ ու թշնամական տրամադրություն»⁸²: Բուլղարիան այդ փաստն ընդունեց արտակարգ դժգոհությամբ, և նույնիսկ զինված բախումներ սկսվեցին երկու դաշնակից բանակների միջև: Անգամ Լոնդոնի հաշտության բանակցությունների ընթացքում, երբ դիվանագիտական բուռն պայքար էր գնում ընդհանուր թշնամու դեմ, մասնավոր հանդիպումներում Սալոնիկի պատկանելության վերաբերյալ դրամատիկ ընդհարումներ էին տեղի ունենում Վենիզելոսի և բուլղարական պատվիրակության ղեկավար Ռաննի միջև⁸³:

Տերիտորիալ հակասությունները ճակատագրական ազդե-

⁷⁹ А. Тошев, *Նշվ. աշխ.*, հ. 2, էջ 43:

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸¹ *Տե՛ս* В. А. Жебокрицкий, *Болгария во время балканских войн, 1912—1913 гг.*, Киев, 1961 г., էջ 51:

⁸² А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 137:

⁸³ Տե՛ս С. Керофилас, *Նշվ. աշխ.*, էջ 83:

ցություն ունեցան Թուրքիայի դեմ բալկանյան երկրների ազատագրական պայքարի վրա և անդամանելի վնաս հասցրին բալկանյան դաշինքին: Հույն պատմաբան Կորդատոսը, խոսելով հիշյալ խնդրի մասին նշում է, որ Սալոնիկը գրավելուց հետո հույն-բուլղարական դաշինքը այլևս դադարեց գոյություն ունենալուց⁸⁴:

Բալկանյան պատերազմի ամենահիմնական նպատակներից մեկը Էպիրոսի, Թեսալիայի, Մակեդոնիայի ու Թրակիայի ազատագրումն էր թուրքական դարավոր տիրապետությունից: Միանգամայն առաջադիմական այս խնդրի իրականացման շնորհիվ Բուլղարիան և Հունաստանը թնակոխելու էին պատմական զարգացման նոր փուլ: Հունաստանի և Բուլղարիայի միապետական-բուրժուական շրջանների հակամարտությունը, սակայն, հղի էր քաղաքական լուրջ հետևանքներով: «Հուլիների հավակնությունները Բիտոլիայի, Սերեզի և Դրամայի նկատմամբ, սպառնում են լիակատար խզում առաջացնել Բուլղարիայի և Հունաստանի միջև: Նրանց մեջ արդեն փաստորեն ստեղծվել է անհաշտելի թշնամություն», — նշում էր Սոֆիայի ռուսական դեսպանորդը՝ իր կառավարության ուշադրությունը հրավիրելով բալկանյան դաշինքին սպառնացող լուրջ վտանգի վրա⁸⁵:

Լավատեղյակ լինելով բալկանյան դաշնակիցների, առանձնապես հույն-բուլղարական սահմանային տարաձայնություններին՝ Լոնդոնի հաշտության բանակցություններում թուրքական պատվիրակները մեծ ջանքեր էին գործադրում այդ հակասությունները խորացնելու և բալկանյան դաշինքը քայքայելու համար: Այդ նպատակով թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ռեշիդ փաշան գաղտնի բանակցություններ էր վարում բուլղարական պատվիրակության ղեկավար Ռաննի, իսկ գեներալ Օսման Նիզամի փաշան՝ Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ստրեյտի հետ՝ փորձելով անջատ համաձայնություններով կործանել Թուրքիայի դեմ ստեղծված ընդհանուր ճակատը⁸⁶:

Լոնդոնի հաշտության բանակցություններում թուրքական կառավարության համառությունը բացատրվում էր նաև բալ-

⁸⁴ Տե՛ս Г. Кордатю, *Նշվ. աշխ.*, էջ 297:

⁸⁵ *Տե՛ս* А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 137:

⁸⁶ Տե՛ս С. Керофилас, *Նշվ. աշխ.*, էջ 77:

կանյան դաշնակիցների միջև առկա անհաշտ հակասություններով:

Հուլիս-բուլղարական գժտությունը հանդիպեց առաջադեմ հասարակայնության պարսավանքին: Ֆրանսիացի ականավոր սոցիալիստ Ժ. ժորեսը այս առթիվ իրավամբ ենթադրում էր, որ էական հարցերը դաշնակիցների կողմից լուծում չեն ստացել, քանի որ նրանք գործում են փոխադարձ անվստահության ու մրցակցության մթնոլորտում: «Բուլղարները ցանկանում են վերցնել Կ. Պոլիսը և պահել այն: Սակայն բալկանյան երկրների միությունը կգոյատևի՞ մինչև այդ օրը: Արդյո՞ք նրանք իրականում համաձայնության են եկել հաշտության և հաղթանակից օգտվելու պայմանների վերաբերյալ»⁸⁷, — տարակուսում էր նա: Ժորեսը իրավացիորեն կասկածում էր բալկանյան դաշինքի կայունությանը և հարատևությանը: «Եթե Բյուզանդիայի սրտում, — նշում է նա, — հույները, բուլղարները և սերբերը իրար հետ չկռվեն, ապա դա կլինի պատերազմի ամենամեծ հրաշքներից մեկը: Միայն այդ փորձով ի հայտ կգա, թե բալկանյան պետություններն իրոք ընդունակ են քաղաքակրթական միսիա կատարելու»⁸⁸:

Հուլիս-բուլղարական սուր տարաձայնությունները թուրքական կառավարության կողմից ճարպկորեն օգտագործվեցին բալկանյան դաշինքի հետագա պառակտումը ավելի խորացնելու համար: Ավելին, թուրքական քաղաքագետները շտապեցին այդ հակասությունները անմիջականորեն Ժառայեցել իրենց շահերին: 1912 թ. դեկտեմբերին, թուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ, Կ. Պոլսում կայացան թուրք-բուլղարական գաղտնի բանակցություններ, որոնք փաստորեն ուղղված էին Հունաստանի դեմ: Մեծ վեզիրի և արտաքին գործերի մինիստրի հետ ունեցած հանդիպումներում բուլղարական ներկայացուցիչներն առաջարկում էին Բուլղարիային զիջել Ադրիանապոլիսը և հարձակողական ու պաշտպանական դաշինք կնքել երկու երկրների միջև: Ընդամին, Թուրքիան պետք է նպաստեր, որպեսզի Սալոնիկը անցներ Բուլղարիային: Սակայն այդ երկրների միջև համաձայնություն չկայաց-

⁸⁷ «L'Humanité», 4.XI.1912.

⁸⁸ Նույն տեղում:

վեց, որովհետև թուրքական կառավարությունը հրաժարվում էր Ադրիանապոլսի վիլայեթը զիջել բուլղարներին⁸⁹:

Բուլղարների հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու հեռանկարը խանդավառել էր թուրքերին, որոնք դրանում տեսնում էին Հունաստանի հետ առանձին հաշվեհարդար տեսնելու դյուրին ուղին: Արդեն Հունաստանի կողմից գինադադարին չմիանալը թուրքական մամուլի կողմից գնահատվեց որպես հուլիս-բուլղարական դաշինքի խզում և թուրք-բուլղարական համագործակցության հաստատում: Թուրքական թերթերից մեկը այդ առնչությամբ չկարողացավ զսպել իր ոգևորությունը և գրեց. «Չաթալջայում կենտրոնացված օսմանյան բանակները ազատ անցում կունենան բուլղարական դիրքերով՝ Թեսալիայում հույների վրա հարձակվելու համար»⁹⁰:

Համաձայնության չհանգելով Թուրքիայի հետ՝ բուլղարական կառավարությունը մակեդոնական հարցը կարգավորելու համար Վենիզելոսին հրավիրեց Սոֆիա: Սոֆիայի ոռոսական դեսպանորդի հետ քննարկելով հուլիս-բուլղարական տարաձայնությունները՝ բուլղարական կառավարության ղեկավար Գեշովը նշում էր, որ հարցի կարգավորման համար հույները պետք է իրենց զիջեն Կավալան, Դրաման, Սերեզը, Կուկուշը և Բիտոլիան: Միաժամանակ Գեշովը շեշտում էր, որ իրենք չեն կարող հրաժարվել Սալոնիկից, Խալկիդիկայից (բացառությամբ Աթոնի), Ենիջե-Վարդարից, Վերրիից, Վոդենայից ու Ֆլորինայից⁹¹:

Սոֆիայում կայացած բանակցությունների անարդյունք ավարտից հետո բուլղարական կառավարությունը շարունակեց իր ձնշումը հանուն Սալոնիկի, որի հետևանքով հաճախակի դարձան արյուճնալի ընդհարումները երկու դաշնակից բանակների միջև:

Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու բուլղարական կառավարության ցանկությունը խանդավառությամբ ընդունվեց գերմանական դիվանագետների կողմից, որոնց համար դա կատարյալ հայտնություն էր բալկանյան դաշինքը

⁸⁹ Տե՛ս А. Тошев, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 146—147, 151:

⁹⁰ V. de La Jonquière, նշվ. աշխ., էջ 441:

⁹¹ Տե՛ս Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове, Август 1912—июль 1913, С. Пет., 1914, № 133, стр. 94, Неклюдов-Сазонову, от 27 января, 1913 г.:

քայքայելու իրենց ջանքերի իրականացման ճանապարհին: Տեղեկանալով թուրք-բուլղարական բանակցությունների մասին՝ Վիլիելմ II-ը անմիջապես հրահանգեց իր պետական քարտուղարին. «Մենք պետք է այդ (թուրք-բուլղարական համաձայնությունը — Գ. Բ.) օգտագործենք Բալկաններում մեր քաղաքականության իրականացման համար: Ուստի Ավստրո-Հունգարիան պետք է անհապաղ դաշինք կնքի բուլղարների և թուրքերի հետ, իսկ մենք կօգնենք այդ դաշինքը հզորացնելուն: Նման դաշինքի առկայության դեպքում Սերբիան և Հունաստանը իրենց «անկախությունը» պահպանելու համար Իարկադրված կլինեն դիմելու Ավստրո-Հունգարիային: Հիշյալ ծրագրի իրականանալու դեպքում Ավստրո-Հունգարիան տիրապետող ուժ կդառնա Բալկաններում»⁹²:

Գերմանական դիվանագիտությունը մտադիր էր այդ դաշինքին միացնել նաև Ռումինիային և դրանով ստեղծել պետությունների նոր խմբավորում՝ ուղղված Անտանտի և Նրա դաշնակիցների դեմ: Թուրքիայի, Բուլղարիայի և Ռումինիայի այդ դաշինքը, նշում էր Վիլիելմը նույն հրահանգում, Միջին Արևելքում սպառնալիք է ստեղծելու անգլիական տիրապետությանը, Ռուսաստանին դուրս է մղելու Բալկաններից և վրտանգի տակ է դնելու Նրա սևծովյան ափը: «Այդպիսով, — եզրակացնում էր կալեբրը, — եթե հաջողվի ստեղծել այդ եռյակ դաշինքը, ապա դա տիրապետող կդառնա ոչ միայն Միջերկրական ծովում, այլև իր ազդեցությունը կտարածի ամբողջ բազմամիլիոն մահմեդական արևելքում»⁹³:

Այդ քաղաքականության հաջողության դեպքում Բալկաններում կկազմալուծվեր Սերբիան՝ հարավային սլավոնների ազգային-ազատագրական պայքարի ամրոցը և Ռուսաստանի դաշնակիցը: «Սերբիայի հետ հաշիվը կմաքրվի և մենք կկարողանանք իրականացնել մեր հին թուրքական քաղաքականությունը», — ինքնավստահությամբ եզրակացնում էր Վիլիելմը: Այս ծրագիրը շուտափույթ կերպով կենսագործելու և բալկանյան դաշինքը քայքայելու նպատակով, կալեբրը հրամա-

յեց հրահանգել Կ. Պոլսի դեսպան Վանգենհայմին, որպեսզի «նա համառորեն խորհուրդ տա թուրքական կառավարությանը՝ ընդունելու դաշինքի վերաբերյալ բուլղարական առաջարկները»⁹⁴:

Թուրք-բուլղարական գաղտնի բանակցությունները լրջորեն անհանգստացրին ռուսական դիվանագիտությանը, որը երկյուղ էր կրում բալկանյան դաշինքի փլուզման և այստեղ իր քաղաքական ազդեցությանը սպառնացող հետևանքներից: Ուստի Սազոնովը խիստ բացասաբար վերաբերվեց Թուրքիայի հետ համաձայնության հանգելու Բուլղարիայի ձգտմանը և հրահանգեց Կ. Պոլսի դեսպան Գիրսին ձախողել այդ բանակցությունները⁹⁵:

Տերխտրիալ հարցերի շուրջը բորբոքված ու խորացող գրծությունը հանգեցրեց այն բանին, որ հունական կառավարությունը ևս որոշեց համաձայնության գալ երիտթուրքերի հետ: Այդ ուղղությամբ կատարված քայլերը շատ որոշակի էին: 1913 թ. փետրվարի 9-ին թուրքական «Իսթիհքարաթ» թերթը գրեց, որ Սալոնիկի շուրջ հույն-բուլղարական թշնամության հետևանքով Վենիզելոսը «կաշխատի զինակիցներեն գատ Թուրքիո հետ հաշտության եզր մը գտնել»⁹⁶: Երբ հույները մարտի 6-ին գրավեցին Էպիրոսի գլխավոր քաղաք Յանինան, հունական կառավարական շրջաններում երիտասարդ թուրքերի հետ համաձայնություն ձեռք բերելու ձգտումը ուժեղացավ: Հույն-բուլղարական տարաձայնությունները չափազանց ձեռնտու էին թուրքերին: Թուրքական կառավարությունը անհապաղ դիմեց գործնական քայլերի: Օսմանյան պառլամենտի նախկին հույն անդամներից մի քանիսը մեկնեցին Աթենք՝ որոշելու համար երկու երկրների միջև կայանալիք համաձայնության պայմանները: Սակայն հենց այդ ժամանակ, մարտի 18-ին, Սալոնիկում սպանվեց Հունաստանի թագավոր Գևորգը: Հույն-բուլղարական հակամարտությունը ավելի սրելու նպատակով թուրքական մամուլը այդ քաղաքական սպանությունը վերագրեց բուլղարներին⁹⁷: Հունաստանի թագավորին

⁹² Գ. Մ. Трухнов, Германская политика провокаций в начале первой балканской войны. «Ученые записки», вып. 10, сер. ист. Минск, 1950, стр. 145.

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Տե՛ս Ա. Топев, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 147:

⁹⁶ «Ազատամարտ», 29.1. (11.2), 1913:

⁹⁷ Տե՛ս «Речь», 15 (28). III, 1913:

ներկայացնելով որպես հույն-թուրքական հարաբերությունների բարելավման ջատագով՝ թուրքական մամուլը նրա սպանությունը գնահատում էր որպես բուլղարների կողմից այդ համաձայնությունը ձախողելու փորձ:

Թուրքական կառավարության հետ տարվող գաղտնի բանակցություններում միջնորդի դեր ստանձնեցին Էպիրոսի Յանինա բերդաքաղաքի պաշտպանության նախկին ղեկավարներ Էսադ և Վեհիբ փաշաները, որոնք, որպես գերի, գտնվում էին Աթենքի արվարձաններից մեկում: Անձամբ տեսակցելով նրանց հետ՝ Վենիզելոսը որպես համաձայնության պայման առաջարկեց, որ թուրքերն ընդունեն հույների կողմից Էպիրոսի, Էգեյան ծովի կղզիների ու արևմտյան Մակեդոնիայի գրավման փաստը: Սակայն երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը և մասնավորապես Էնվերը կտրականորեն հրաժարվեցին այդ պայմանները որպես համաձայնության հիմք ընդունել, մինչդեռ, եթե հիշյալ պայմանները ընդունվեին, Վենիզելոսը պատրաստ էր ստորագրելու հույն-թուրքական դաշինքի պայմանագիրը⁹⁸: Հունական կառավարությունը, սակայն, չհրաժարվեց թուրքական կառավարության հետ համաձայնության եզր փնտրելու իր ջանքերից, որոնք շարունակվեցին նաև հետագայում:

Բալկանյան պատերազմը թուրքական իշխանություններին առիթ ընձեռեց սաստկացնելու Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ ճնշումը: Այն հանգամանքը, որ կայսրության վրա հանդգնել էին զենք բարձրացնել քրիստոնյա չորս փոքր պետություններ, որոնք ոչ այնքան հեռու անցյալում գտնվում էին նվաճված ու ստրկացած վիճակում, ծայրահեղ գրգռված ու թշնամանքի թունոտ մթնոլորտ էր ստեղծել երկրում բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդների համար: Պատերազմական գործողությունների շրջաններում մահմեդական բնակչությունը կառավարությունից ստացած գեներ ուղղեց տեղի անգն քրիստոնյաների դեմ՝ նրանց վրա թափելով թուրքական բանակների կրած պարտության ամբողջ մաղձը:

Հույն ազգաբնակչության շրջանում կատարվող ձերբակալությունները, ամենատարբեր բռնությունները, հալածանքներն

ու սպանությունները կրկին դարձան մշտական երևույթ: Դրությունը ծանրացավ հատկապես այն ժամանակ, երբ երիտթուրքերը նորից կանգնեցին պետական իշխանության գլուխ: Էգեյան ծովափում և հունաբնակ այլ շրջաններում երիտթուրքերը ստեղծեցին ահաբեկիչ մթնոլորտ: Այդընի վիլայեթում նրանք կազմեցին ազատ հրաձիգների գումարտակներ, որոնց կցվեցին հոժաներ՝ մահմեդական մոլեռանդությունը բորբոքելու և «մահմեդականների կրոնը» «գլավորներից» պաշտպանելու համար: Սակայն երիտթուրքերի կիրառած ամենահիմնական միջոցառումը հույների զանգվածային արտաքսումն էր Էգեյան ծովափից դեպի Անատոլիայի խորքերը: Այս քաղաքականությունը հետապնդում էր տեղաբնիկներին արմատախիլ անելու, այդ շրջանում թուրք բնակչության բացարձակ մեծամասնություն ստեղծելու և այն ընդամիջոտ օսմանյան պետության կազմում պահելու նպատակ: Մարմարայի ափին տարածված հունական գյուղերը ենթարկվեցին անկանոն հեծելազորի ասպատակություններին: Հրկիզվեցին հունական գրեթե բոլոր բնակավայրերը, և ջարդի ենթարկվեց խաղաղ բնակչության մեծագույն մասը⁹⁹: Ջարդի մղձավանջը համակել էր նաև Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի քրիստոնյա բնակչությանը: «Խուճապը, որ թագավորում է Կ. Պոլսում, աննկարագրելի է», — այդ օրերին գրում էր ֆրանսիական «Թանը»¹⁰⁰: Բազմաթիվ քրիստոնյաներ ապաստան էին որոնում օտարերկրյա հիվանդանոցներում, հյուպատոսարաններում, դեսպանություններում: Անատոլիայի խորքերում հույների հետ մեկտեղ հալածանքների ու բռնությունների էին ենթարկվում հայերը: Հաճախ օգտագործվում էր երիտթուրքական այն պրոպագանդան, որ իբր հայերն են բալկանյան պատերազմի հեղինակներն ու կայսրության բացահայտ թշնամիները: Ուստի աննկարագրելի էր այն մթնոլորտը, ուր ապրում էին հայերը: Բալկաններում թուրքական բանակների առաջին իսկ պարտությունների հետևանքը եղավ հայերի կոտորածը ոչ միայն մերձձակատային շրջաններում, այլև Ադանայում, Դիարբեքիրում, Էրզրումում և Վանում¹⁰¹:

⁹⁹ *SM* Lieutenant Selim bey, Carnet de campagne d'un officier turc (Octobre-décembre 1912), p. 116, P., 1913, "Le Temps", 21.II.1913:

¹⁰⁰ «Le Temps», 21.II, 1913:

¹⁰¹ *SM* «Правительственный вестник», 6((19).XI, 1912:

⁹⁸ Տե՛ս Դ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 318—319:

Չափազանց իշխանությունը, երիտթուրքերը չկարողացան իրականացնել ոչ միայն Թուրքիայի հաղթանակը ապահովելու իրենց խոստումները, այլև կրեցին նոր ռազմական պարտություններ:

1913 թ. մարտի 6-ին գրավելով Էպիրոսի կարևորագույն բերդաքաղաք Յանինան՝ հունական բանակը թուրքերին ստիպեց թողնել նաև Երզերին ու Թեբեդեկենը, իսկ նավատորմը ազատագրեց Էգեյականի ամենախոշոր կղզիներից մեկը՝ Սամոսը: Մարտի 26-ին, 149-օրյա պաշարումից հետո, բուլղարական բանակը գրոհով վերցրեց սովից ու ժամայառ և ռազմամթերքի սուր կարիքի մեջ ընկած Ադրիանապոլիս քաղաք ամրոցը: Նրա պարիսպների տակ գամված բուլղարական զորքերը համալրեցին օսմանյան մայրաքաղաքի ուղղությամբ շարժվող բանակի շարքերը:

Ադրիանապոլիսի անկումը ռազմական ու բարոյական մեծ հարված հասցրեց թուրքական բանակին և երիտթուրքերի քաղաքական հեղինակությանը: «Ադրիանապոլիսի գրավումից հետո թուրքերի մոտ նկատվում է ոգու անկում, վիատություն, — նշված է այդ շրջանի ռազմական գեկուցագրերից մեկում, — Ջորքերը բարոյալքված են: Դաշնակիցների ուժեղ ծնշման դեպքում թուրքերը չեն կարող պահել դիրքերը, բոլորը կփախչեն Կ. Պոլիս, այդ դեպքում, հավանաբար, կառավարությունը կտապալվի»¹⁰²:

Ռազմական պարտությունները մեծ դժգոհություն առաջացրին երիտթուրքերի քաղաքական հակառակորդների շրջաններում:

Դժգոհությունը բացահայտ դարձավ բանակում: Մեծ վեզիրին ներկայացվեց հուշագիր, որով սպաների մի խումբ պահանջում էր կառավարության հրաժարականը՝ պատճառաբանելով, որ երիտթուրքերի ղեկավարությունը վատթարացրեց գործերի վիճակը¹⁰³: Օգտվելով երիտթուրքերի տեռորիստական վարչակարգի դեմ առաջացած դժգոհությունից՝ քաղաքական ընդդիմադիր ուժերը աշխուժացրին իշխանության գրլուխ անցնելու իրենց գործունեությունը: Երիտթուրքերի քաղաքական նկարագիրը բացահայտող պարսավագրերում ընդդիմադիր ուժերի ներկայացուցիչները նշում էին. «Միություն

և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդները ոչ այլ ոք են, քան մարդասպաններ, որոնց ձեռքերը թաթախված են արյունով»¹⁰⁴: Անբավականությունն ընդգրկեց նաև երիտասարդ թուրքերի մի մասին:

Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունները և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայում թուրքական տիրապետության խորտակումը հարված էին հասցնում նաև Բալկանյան թերակղզու նկատմամբ Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի ռազմաքաղաքական ու տնտեսական նվաճողական ծրագրերին: Փաստորեն Բալկանները լիովին ընկնում էին Անտանտի երկրների քաղաքական ազդեցության տակ: Վերանում էր այն կամուրջը, որը Կենտրոնական տերություններին պետք է միացներ Թուրքիայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի հետ:

Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի ղեկավար շրջանները հիասթափված էին երիտթուրքերից: «Վիեննայում և Բուդապեշտում, ինչպես նաև Բեռլինում այդ հիասթափությունը ավելի մեծացավ, — գրել է Բյուլովը, — երբ 1913 թ. մարտին բուլղարները գրավեցին Ադրիանապոլիսը, գերի վերցրին 29 փաշա և սպառնում էին Կ. Պոլիսին»¹⁰⁵:

Բալկաններում թուրքական տիրապետության տապալման և միավորված, ընդարձակված ազգային ուժեղ պետությունների՝ Սերբիայի, Չեռնոգորիայի, Բուլղարիայի, Հունաստանի նազմավորման հետևանքով ստեղծվում էր հզոր պատենշ, որը վերջնականորեն արգելափակելու էր Սալինիկով դեպի Էգեյան ծով Ավստրո-Հունգարիայի առաջխաղացումը: Եռյակ դաշինքի, մասնավորապես՝ Գերմանիայի ղեկավար շրջանները փորձում էին Թուրքիային փրկել վերջնական կործանումից և երաշխավորել «պատվավոր» հաշտություն: Պատերազմի ընթացքը Թուրքիայի օգտին փոխելու երիտթուրքերի համառությունը, նրանց կարծիքով, հղի էր նոր վտանգներով: «Անհրաժեշտ է գտնել բանակցությունների վերսկսման ինչ որ մի այլ ուղի, հենց դրանում մենք պետք է օգնենք նրանց»¹⁰⁶, —

¹⁰⁴ Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁰⁵ Б. Бюлов, Воспоминания, М.-Л., 1935, стр. 410.

¹⁰⁶ Г. М. Трухнов, Второй этап первой Балканской войны и германская политика в феврале—марте 1913 г., Белорусский гос. университет им. В. И. Ленина. «Ученые записки», вып 30, сер ист., М., 1956, стр. 184.

¹⁰² ЦГАВМФ, ф. 418, оп. I, д. № 2933, л. 305.

¹⁰³ Տե՛ս «Речь», 5(18). II. 1913:

գրում էր կանցլեր Բետման-Հոլվեգը Բեռլինից: Հիմնավորելով Թուրքիայի համար նպաստավոր հաշտություն կնքելու անհրաժեշտությունը՝ Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը գրում էր. «Մենք պետք է Թուրքիային ցույց տանք գործնական օգնություն, եթե ցանկանում ենք պահպանել մեր տնտեսական ու քաղաքական շահերը Փ. Ասիայում, հակառակ դեպքում առհավետ մեր առջև կփակենք այդ ուղին»¹⁰⁷: Գերմանական դիվանագիտության մանկրները, սակայն, հաջողություն չունեցան:

Օսմանյան կայսրության Ժանր վիճակը երիտթուրքերին հարկադրում էր մտածել հաշտության մասին: Ի վերջո փետրվարի 28-ին Նրանք ընդունեցին տերությունների միջնորդությունը: Մարտի 12-ին և 14-ին բալկանյան դաշնակիցները, տերությունների ճնշմամբ, վերջնականապես ձևակերպեցին հաշտության իրենց պայմանները: Հրաժարվելով Ռոդոստո-Միդիա նախկին սահմանագծից՝ Նրանք այժմ պահանջում էին Էգեյան ծովի Էնոս և Սև ծովի Միդիա քաղաքների միջև ձրգված ուղղագիծ սահմանից արևմուտք գտնվող բոլոր տարածքները, բացառությամբ Ալբանիայի: Այդպիսով, տերությունների անմիջական ճնշմամբ դաշնակիցները Թուրքիային էին գիջում Մարմարայի Ռոդոստո քաղաքից մինչև Մարիցայի գետաբերանն ընկած տարածությունը՝ դրանով իսկ սահմանը նշանակալիորեն հեռացնելով նեղուցների շրջանից ու Կ. Պոլսից: Միաժամանակ, դաշնակիցները պահանջեցին Կրետեն ու Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները, նաև՝ կայսրության մեջ առևտրի, օսմանահպատակ իրենց ազգակիցների, ուղղափառ եկեղեցու շահերը պաշտպանելու իրավունքը: Բալկանյան երկրները առաջ քաշեցին նաև Թուրքիայից ռազմատուգանք վերցնելու պահանջ և նշեցին, որ ռազմական գործողությունները շարունակվելու են ընդհուպ մինչև հաշտության կնքումը¹⁰⁸:

Ամբողջ Եվրոպական Թուրքիայի կորուստը բնավ դուր չէր գալիս իմպերիալիստական տերություններին, որոնց շահերը (թեև խիստ հակասական) ստիպում էին հանդես գալու Կ. Պոլսից և նեղուցները Օսմանյան կայսրության կազմում թողնելու պահանջով: Անգլիան և Ռուսաստանը Կ. Պոլսի ու նե-

ղուցների խնդիրը համարում էին «Արևելյան հարցում» իրենց քաղաքականության հիմնաքարը: Եթե թուրքական կառավարությունն անգամ ի վիճակի չլիներ պաշտպանելու Կ. Պոլսից և նեղուցները, ապա տերությունները, մասնավորապես Անգլիան, հանդես էին գալու կայսրության շահերի «պաշտպանությանը»:

Դեռևս բալկանյան պատերազմի առաջին իսկ օրերին, Անգլիայի և Ռուսաստանի կարծիքով, Կ. Պոլսի իրական անվտանգության ընդհանուր շահերից ելնելով, Եվրոպայում Թուրքիայի քաղաքական քարտեզի սահմանագիծը պետք է անցներ Մարիցայի գետաբերանից մինչև Սև ծով, ընդ որում Ադրիանապոլիսը պետք է մնար սուլթանի գերիշխանության ներքո¹⁰⁹: Սակայն հետագայում, դաշնակիցների ռազմական հաղթանակների հետևանքով, Ռուսաստանը և Անգլիան հանդես եկան նաև Ադրիանապոլիսը բալկանյան դաշնակիցներին հանձնելու անառարկելի պահանջով¹¹⁰:

Այժմ արդեն, երբ Օսմանյան կայսրությանը սպառնում էր Եվրոպական Թուրքիայից լիովին և անվերադարձ զրկվելու վտանգը, անգլիական կառավարությունը փետրվարի 27-ին դեսպան Թեմֆիլ փաշային հավաստիացրեց, որ Կ. Պոլսի անվտանգությունը ապահովելու համար տերությունները հանդես կգան Ինեսադան, Լյուլե-Բուրգազը և Բաբա-Էսկին կայսրության կազմում թողնելու վճռական պահանջով¹¹¹: Կ. Պոլսի և նեղուցների անվտանգության նկատառումներից ելնելով, Գրեյը առարկություն չցուցաբերեց Էնոս-Միդիա սահմանագծի վերաբերյալ: Ելույթ ունենալով պառլամենտում, Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրը նշեց, որ նման սահմանագծմամբ «կշրջանցվեն Կ. Պոլսին, Ռարդանեյին, ինչպես նաև Փ. Ասիային վերաբերող հարցերը»¹¹²: Նա մերժեց Էգեյան ծովի կղզիները Հունաստանին հանձնելու դաշնակիցների պահան-

¹⁰⁹ *St'a* Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—11 гг, М., 1922, Телеграмма Сазонова—послам от 20 окт. 1912, № 293:

¹¹⁰ *St'a* Сборник дипломатических документов, № 63, стр. 45, Сазонов—Гирсу, от 8 декабря, 1912 г.:

¹¹¹ *St'a* DDF, 3—V, № 472, p. 569, Annexe:

¹¹² «Le Temps», 27.III.1913:

¹⁰⁷ Նոյն տեղում, էջ 185:

¹⁰⁸ *St'a* DDF, 3—V, № 567, 587:

ըը՝ շեշտելով, որ դրանց հետագա ճակատագիրը պետք է որոշեն իրենք՝ տերությունները: «Բայց, — ավելացրեց նա, — այդ չի վերաբերում Կրետեին, որից Թուրքիան պետք է հրաժարվի առանց որևէ պայմանի»¹¹³:

Անգլիան, Ֆրանսիան և Գերմանիան չէին ցանկանում նաև Թուրքիայի ֆինանսական թուլացումը: Ահա թե ինչու Գրեյը մերժեց Թուրքիայի վրա ռազմատուգանք դնելու դաշնակիցների պահանջը՝ նշելով, որ նրա սնանկացումը «չի համապատասխանում Փ. Ասիայում հատուկ հետաքրքրություն ունեցող տերություններից և ոչ մեկի շահերին»¹¹⁴: Ընդհակառակը, նա պահանջեց, որպեսզի բալկանյան երկրները մասնակցեն օսմանյան պարտքի վճարմանը¹¹⁵: Այդպիսով, բացի Էգեյան ծովի կղզիներից ու Թուրքիայից պահանջվող ռազմատուգանքից, Գրեյը սկզբունքային այլ առարկություն չուներ հաշտության պայմանների նկատմամբ: Նա հաղթողներին էր վերապահում Էնոս-Միդիա գծից արևմուտք ընկած բոլոր տերիտորիաների բաժանումը, բացառությամբ Ալբանիայի: Սակայն Գրեյը իր հայտարարության մեջ սպառնաց, որ «Եթե դաշնակիցները Թրակիայի համար պահանջեն այնպիսի սահմանագիծ, որն հարուցի Կ. Պոլսի ու նեղուցների հարցը, կամ եթե պատերազմը այնքան ծավալվի, որ մեջտեղ գա Փ. Ասիայի հարցը, ապա այնժամ, անկասկած, տերությունները Արեւելքի իրադարձությունների խնդրում հանդես չեն գա իբրև անշահախնդիր միջնորդներ»¹¹⁶: Այս սպառնալիքից հետո նա պահանջեց, որ պատերազմող կողմերը տերությունների առաջարկած հաշտության պայմանները ընդունեն առանց առարկության¹¹⁷:

Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրի կարծիքը դարձավ ապագա հաշտության հիմքը: Բոլոր տերությունների կողմից այն արժանացավ հավանության¹¹⁸: Միայն Ռուսաստանը, որի

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ Նույն տեղում:

¹¹⁵ Տե՛ս DDF, 3—V, № 550, էջ 550, Պոլ Կամբոնը՝ ժոննաբին, 10 մարտի, 1913 թ.:

¹¹⁶ «Le Temps», 27.III.1913:

¹¹⁷ Տե՛ս Նույն տեղում:

¹¹⁸ Տե՛ս DDF, 3—V, № 292, էջ 707, 1913 թ. մարտի 14-ի անգլիական նոտան:

տնտեսական ու ֆինանսական ազդեցությունը Թուրքիայում թույլ էր, ռազմատուգանքի հարցում առարկում էր Գրեյի կարծիքին¹¹⁹: Թուրքիայի հետագա թուլացման նպատակով Պետերբուրգի կառավարությունը ռազմատուգանքի հարցում պաշտպանում էր բալկանյան երկրների պահանջը: Սակայն Ռուսաստանի տեսակետը տերությունների շրջանում աջակցություն չգտավ:

Մարտի 31-ին թուրքական կառավարությանը հանձնաժողովում տերությունները նշում էին հաշտության պայմանները, որոնց ընդունման դեպքում նրանք համաձայնվում էին հանդես գալ որպես միջնորդ¹²⁰: Նոտայի հանձնումը զուգահեռապես Ադրիանապոլսի անկմանը: Կ. Պոլսը կորցնելու հավանականությունից տագնապահար, երիտթուրքերը անմիջապես, հաջորդ օրն իսկ, առանց վերապահության ընդունեցին տերությունների առաջարկած հաշտության պայմանները¹²¹: Սակայն ելնելով իրենց ռազմական խոշոր հաջողություններից, դաշնակիցները առարկեցին տերությունների առաջ քաշած հաշտության պայմաններին: Նրանք հայտարարեցին, որ Էնոս-Միդիա ուղղագիծ սահմանը իրենց չի բավարարում և համաձայնվում էին այն ընդունել սոսկ որպես ապագա սահմանի հիմք: Դաշնակիցները կրկին պնդեցին Էգեյան ծովի կղզիներն իրենց հանձնելու և Թուրքիայից ռազմատուգանք ստանալու պահանջը¹²², որ կրկին քննության առնվեց Լոնդոնի դեսպանաժողովում: Ապրիլի 8-ի նիստում Գրեյը և դեսպանները համաձայնվեցին Էնոս-Միդիա ուղղագիծ սահմանագծի վերաբերյալ դաշնակիցների ցանկության հետ: Սակայն գերմանական խմբավորումը կրկին հանդես եկավ Էգեյան ծովի կղզիները չունաստանին հանձնելու պահանջի դեմ: Իտալիայի դեսպան Իմպերիալին հայտարարեց, որ իր կառավարությունը չի կարող լքել Դոդեկանեսյան արշիպելագը, քանի դեռ Թուրքիան չի կատարել Լոզանի պայմանագրից բխող իր պարտա-

¹¹⁹ Տե՛ս DDF, 3—VI, № 2, էջ 4, Պոլ Կամբոնը՝ ժոննաբին, 15 մարտի, 1913 թ.:

¹²⁰ Տե՛ս Նույն տեղում:

¹²¹ Տե՛ս Նույն տեղում, DDF, 3—VI, № 147, էջ 188, Թուրքական կառավարության պատասխան նոտան տերություններին, 1 ապրիլի, 1913 թ.:

¹²² Տե՛ս Նույն տեղում, № 200, էջ 249, Բալկանյան դաշնակիցների նոտան տերություններին, 5 ապրիլի, 1913 թ.:

վորությունները¹²³: Իսկ գերմանական դեսպան Լիխնովսկին կրկնեց Դարդանելի շրջանում գտնվող չորս կղզիները, ինչպես նաև Քիոսն ու Միթիլենը Թուրքիային վերադարձնելու նախկին առաջարկությունը¹²⁴: Ավելին, նա շեշտեց, որ դաշնակիցներիև հղվելիք պատասխան նոտայում նույնիսկ չպետք է նշել, թե որ կղզիներն են անցնում Հունաստանին¹²⁵:

Վերջապես, ավելի քան հինգամսյա դիվանագիտական կատաղի պայքարից հետո, եվրոպական տերությունները մշակեցին հաշտության պայմանագրի վերջնական նախագիծը: Դրա համաձայն Թուրքիան պետք է հրաժարվեր Էնոս-Միդիա ուղղագիծ սահմանագծից արևմուտք գտնվող բոլոր տարածքներից, բացի Ալբանիայից: Հունաստանին էր անցնում Կրետեն: Էգեյան ծովի կղզիների հետագա ճակատագրի որոշումը վերապահվեց միայն մեծ տերություններին¹²⁶:

Ալբանիայի սահմանների (մասնավորապես՝ հարավային սահմանի) և Էգեյան ծովի կղզիների հարցի լուծման հետաձգումը բողոքի բուռն ալիք առաջացրեց Հունաստանում: Աթենքի պաշտոնական «Պատրիս» թերթը հայտարարեց, որ Հունաստանը չի կարող ստորագրել հաշտության նախնական պայմանները, քանի դեռ սկզբունքորեն չի լուծվել Էպիրոսի և Էգեյան ծովի կղզիների հարցը¹²⁷: Ի հակադրություն Հունաստանի, նրա դաշնակիցները բավարարված էին պատերազմի արդյունքներով, ուստի ոչ մի առարկություն չունեին հաշտության պայմանագրի հողվածների դեմ: Հաշտությունը անհապաղ ստորագրելու ձգտումը չէին թաքցնում նաև երիտթուրքերը: Այսպիսով, միակ երկիրը, որը չէր ընդունում հաշտության պայմանագիրը իր նախնական ձևով, Հունաստանն էր:

Անգլիական դիվանագիտությունը անհանգստանալով բալկանյան դաշինքի ներսում եղած լուրջ տարաձայնություններից՝ որոշեց արագացնել հաշտության կնքումը: Արտաքին գոր-

¹²³ Տե՛ս DDF, 3—VI, № 241, էջ 298, Պոլ Կամբոնը՝ Պիշոնին, 8 ապրիլի, 1913 թ.:

¹²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, № 479, էջ 541—542, Հաշտության պայմանագրի նախագիծը:

¹²⁷ Տե՛ս «Le Temps», 20.I.1913:

ծերի մինիստրի տեղակալ Արթուր Նիկոլսոնը հունական պատվիրակությանը բացատրեց, որ հաշտության պայմանագիրը սուկ համաձայնությունն է Թուրքիայի ու դաշնակիցների միջև և որ Հունաստանը, ստորագրելով այն, չի հրաժարվում կղզիներին և Հյուսիսային Էպիրոսին վերաբերող պահանջներից¹²⁸: Մյուս կողմից, անգլիական կառավարությունը Աթենքի իր դեսպանի միջոցով փորձեց ազդել Վենիզելոսի վրա¹²⁹:

Հունական կառավարության համառությունը հանգեցնում է այն բանին, որ մայիսի 27-ի առավոտյան Գրեյը իր մոտ է կանչում պատվիրակներին և հրամայում անհապաղ ստորագրել հաշտության պայմանագիրը, հակառակ դեպքում, սպառնում է նա, հրաժարվող կողմը թողնելու Է Լոնդոնը¹³⁰:

Մեկուսացման վտանգից վախեցած՝ հունական կառավարությունը հարկադրվում է ընդունել իրեն թելադրված պայմանները: Վերջապես, 1913 թ. մայիսի 30-ին, բալկանյան դաշնակիցների ու Օսմանյան կայսրության միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Հունաստանը անվերապահորեն ստանում էր Կրետե կղզին: Էգեյան ծովի կղզիների հետագա ճակատագրի որոշումը վերապահվում էր մեծ տերություններին: Այդ հարցում դրսևորված հակասություններն այն աստիճանի սուր էին, որ հաշտության բանակցություններում եվրոպական տերությունները չկարողացան վերջնական որոշում կայացնել: Ինչ վերաբերում էր Էնոս-Միդիա ուղղագիծ սահմանից արևմուտք ընկած նախկին եվրոպական Թուրքիային, ապա դրա բաժանումը և սահմանագծումը կատարվելու էր բալկանյան դաշնակիցների փոխադարձ համաձայնությամբ:

Առաջին բալկանյան պատերազմի քաղաքական հետևանքները խիստ առաջադիմական նշանակություն ունեցան հույների ու սլավոնական ժողովուրդների համար: «Պատմության մեջ բազմիցս եղել են պատերազմներ,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— որոնք, չնայած բոլոր սարսափներին, գազանություններին, արհավիրքներին ու տառապանքներին, որ անխուսա-

¹²⁸ Տե՛ս DDF, 3—VI, № 541, էջ 616, Պոլ Ֆլորիոն՝ Պիշոնին, 14 մայիսի, 1913 թ.:

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, № 627, էջ 729, Պոլ Կամբոնը՝ Պիշոնին, 27 մայիսի, 1913 թ.:

փելիորեն կապված են ամեն մի պատերազմի հետ, եղել են առաջադիմական, այսինքն օգուտ են բերել մարդկության զարգացմանը, օգնելով կործանելու առանձնապես վնասակարու ռեակցիոն հաստատությունները (օրինակ, ինքնակալությունը կամ ճորտատիրությունը), Եվրոպայի ամենաբարբարոսական բռնակալությունները (թուրքականն ու ռուսականը)»¹³¹: Հույների ու սլավոնների ազգային-ազատագրական դարավոր պայքարը թուրքական ամենաբարբարոսական բռնակալության դեմ ավարտվեց լիակատար հաղթանակով: «Բալկանները — բալկանյան ժողովուրդներին», դա արդեն նվաճված է»¹³², — գրում է Վ. Ի. Լենինը՝ համարելով այն հիշյալ ժողովուրդների պատմական զարգացման կարևոր գործոններից մեկը: Թուրքական հետամնաց տնտեսական ու քաղաքական կարգերի ոչնչացումը բալկանյան երկրներին ընձեռեց բուրժուական արագ զարգացման լայն հնարավորություններ: Բալկանյան երկրների հաղթանակները, — գրում է Վ. Ի. Լենինը, — «նշանակում են, որ Մակեդոնիայում խախտվել է ֆեոդալիզմի տիրապետությունը, նշանակում են, որ ստեղծվել է քիչ թե շատ ազատ գյուղացի հողատեր դասակարգ, նշանակում են, որ ապահովվել է բալկանյան երկրների ամբողջ հասարակական զարգացումը, որ կասեցված էր արքայապետիզմով և ճորտատիրական հարաբերություններով»¹³³: Այդ առումով Լենինը նշում է. «Բալկանյան պատերազմը Ասիայում և Արևելյան Եվրոպայում միջնադարի փլուզումը նշանավորող համաշխարհային իրադարձությունների շղթայի օղակներից մեկն է»¹³⁴:

Վերացնելով թուրքական տիրապետությունը՝ հույները և սլավոնները ազատագրվեցին օտարերկրյա դարավոր ճնշումից: Դրանով ազգային հարցը Բալկաններում հսկայական առաջընթաց քայլ կատարեց դեպի իր լուծումը¹³⁵:

Իհարկե, թուրքական ֆեոդալիզմի դարավոր տիրապետությունը Բալկաններում թողեց իր ժանր հետքերը, որոնք ապա-

գա տասնամյակների ընթացքում դեռևս իրենց զգալ էին տալիս, սակայն պատմական այդ խոշոր իրադարձությունները, որոնց հետևանքով արևելյան Եվրոպայում վերացվեցին միջնադարյան կարգերը և թուրքական ճնշումը, Լենինը բնութագրեց որպես «համաշխարհային պատմության նոր գլուխ»¹³⁶:

¹³⁶ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 22, էջ 188:

¹³¹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 26, էջ 378—379:

¹³² Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 22, էջ 188:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 226:

¹³⁴ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 23, էջ 44:

¹³⁵ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 22, էջ 189:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ԹՈՒՐԶ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՇԵՏԱԳԱ ՍՐՈՒՍԸ

Եվրոպական Թուրքիայի, Կրետեի և Էգեյան ծովի կղզիների կորուստը չափազանց ծանր քաղաքական ու տնտեսական վիճակ ստեղծեց Թուրքիայի համար և մեծ հարված հասցրեց երիտթուրքական կառավարող կուսակցության հեղինակությանը: Երիտթուրքերը չկարողացան իրականացնել պատերազմի ընթացքը փոխելու իրենց հավաստիացումներն ու խոստումները, կրեցին նորանոր ռազմական պարտություններ, ջախջախվելով իրենց արկածախնդրական ծրագրերի կատարման մեջ:

Թուրքական պատմագրությունը չափազանց խիստ է արտահայտվում երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության մասին, նրանց ներկայացնելով Եվրոպական Թուրքիայի և Էգեյան ծովի կղզիների կորստյան անքավելի մեղադրանքը: Բայուրը նշում է, որ երիտթուրքերի հունվարյան հեղաշրջումից սկսած՝ քաղաքական իրադարձություններն իրենց վերջնական արդյունքում Օսմանյան կայսրության համար եղան չափազանց աղետաբեր¹: Բնական է, որ այդ պայմաններում քաղաքական ընդդիմադիր ուժերի ամբողջ դժգոհությունը պետք է ուղղվեր կառավարող կուսակցության դեմ, նրան համարելով կայսրությանը պատճառված բոլոր դժբախտությունների պատճառը: «Ուստի,— եզրակացնում է Բայուրը,— այդ շրջանում երիտթուրքերի քաղաքական կացությունն ավելի քան վատթար էր ու անհուսալի»²:

¹ Տե՛ս Y. H. Bayur, Türk inkilâbı tarihi, cilt II, kısım II, Ankara, 1943, էջ 314—315:

² Նույն տեղում, էջ 316:

Քաղաքական օպոզիցիան, որ գլխավորում էին հունվարյան հեղաշրջումով իշխանությունից հեռացված իթիլաֆականները, անցավ հարձակման: 1913 թ. հունիսի 11-ին Կ. Պոլսի Բայազեդի հրապարակում սպանվեց սադրազամ Մահմուդ Շեֆքեթ փաշան: Քաղաքական բնույթ կրող այդ սպանությամբ իթիլաֆականները հետապնդում էին ոչ միայն պետական հեղաշրջում կատարելու նպատակ, այլև փորձում էին ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնել երիտթուրքական կուսակցության բոլոր ղեկավարների և նրանց կողմնակիցների հետ³:

Սակայն սկսված դավադրությունը դրանով էլ ավարտվեց: «Մենք ձերբակալեցինք բոլորին»⁴,— հեղաշրջման փորձը ձրնշելու կապակցությամբ գրում է Ջեմալը: Կ. Պոլսում մտցվեց պաշարողական դրություն: Երիտթուրքերը արյունալի հաշվեհարդար տեսան իրենց քաղաքական հակառակորդների հետ՝ կանխելով նոր պետական հեղաշրջումը⁵: Բոլոր ընդդիմադիր կուսակցությունները հայտարարվեցին օրենքից դուրս, իսկ շուրջ 300 հայտնի գործիչներ բանտարկվեցին Սինոպի ամրոցում: Դրանց թվում էին նաև Օսմանյան սոցիալիստական կուսակցության ղեկավարներ Մուստաֆա Սուբխին և Հյուսեին Հիլմին⁶: Հաստատելով ռազմական դիկտատուրա և դաժան հաշվեհարդարի միջոցով ոչնչացնելով իր քաղաքական հակառակորդներին՝ երիտթուրքական կուսակցությունը դառնում է կայսրության միակ տիրակալը: Այդ ճանապարհով ամբապընդելով իրենց դիրքերը երկրի ներսում և ուժեղացնելով դասակարգային ճնշումն ու ազգային-կրոնական հալածանքները՝ երիտթուրքերը ուղիներ էին որոնում կայսրությունը արտաքին քաղաքական ծանր վիճակից հանելու և ուսանչիստական, զավթողական քաղաքականություն իրականացնելու համար: Բայկաններում ստեղծված լարված քաղաքական իրավիճակը, որ անմիջական հետևանք էր բալկանյան դաշնակից պետությունների միջև առկա սահմանային լուրջ տարաձայնությունների, ուսանչի և զավթումների մեծ հույսեր ու հեռանկարներ էր ներշնչում երիտթուրքերին:

³ Տե՛ս Джемаль паша, Записки, 1913—1919, Тифлис, 1923, էջ 30:

⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵ Տե՛ս ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 2933, л. 393:

⁶ Տե՛ս Г. З. Аляев, Եզվ. աշխ., էջ 230:

Ավստրո-Հունգարիայի ճնշման հետևանքով ելք չստանալով դեպի Ադրիատիկ ծով, 1913 թ. փետրվարին Սերբիան դիմեց Բուլղարիային՝ որպես փոխհատուցում առաջարկելով վերանայել սերբ-բուլղարական դաշնակցային պայմանագրով նախատեսված Մակեդոնիայի սահմանները: Հունաստանը, չբավարարելով իր տերիտորիալ պահանջները հյուսիսային Էպիրոսում, նույնպես ձգտում էր փոխհատուցում ստանալ հարավային Մակեդոնիայում և Թրակիայում⁷:

Մակեդոնիայի բաժանման վերաբերյալ դաշնակիցների միջև առաջացած սուր հակասությունները և, մասնավորապես, Սալոնիկի պատկանելության շուրջ Հունաստանի և Բուլղարիայի անհաշտ պայքարը հետզհետե ստանում էին սուր բնույթ: Մասնակի զինված ընդհարումները սպառնում էին Բալկաններում վերածվել նոր պատերազմի՝ ռազմաքաղաքական ամենալուրջ հետևանքներով: Պարզ էր դառնում, որ սերբ-բուլղարական հավանական զինված բախումը անխուսափելիորեն առաջ էր բերելու Ռումինիայի ելույթը՝ ստեղծված հանգամանքներում իր տարածքային հավակնությունները բավարարելու համար⁸:

Քաղաքական իրադրությունը Բալկաններում բարդանում էր նաև նրանով, որ երիտթուրքերը կանխատեսելով հավանական պատերազմը դաշնակից պետությունների միջև՝ նախապատրաստվում էին ապագա իրադարձություններին⁹: Իրենց հերթին, Եռյակ միության տերությունները աշխատում էին խորացնել հակասությունները Բուլղարիայի, Հունաստանի ու Սերբիայի միջև և պայթեցնել Անտանտի ազդեցության տակ գտնվող բալկանյան երկրների խմբավորումը:

Պետերբուրգից Սոֆիա, Աթենք և Բելգրադ ուղղվեցին «փոխադարձ զիջումների անհրաժեշտության»¹⁰ և «երկպառակությունները անհապաղորեն դադարեցնելու»¹¹ կոչեր: Անտանտի

⁷ *ՏԷՍ* История дипломатии, т. II, էջ 754—755:

⁸ *ՏԷՍ* Сборник дипломатических документов, № 145, стр. 101, Телеграмма посланника в Бухаресте от 9 апреля 1913 г.:

⁹ ՏԷՍ նույն տեղում, № 184, էջ 130, Телеграмма Гирса от 16 мая 1913 г.:

¹⁰ ՏԷՍ նույն տեղում, № 132, էջ 94, Сазонов-Неклюдову, от 8 декабря, 1912 г.

¹¹ ՏԷՍ նույն տեղում, № 136, էջ 96, Сазонов-Неклюдову, от 25 февраля, 1913 г.

ազդեցությունը Հունաստանում պահպանելու նպատակով ռուսական կառավարությունը լրջորեն մտահոգված էր հույն-բուլղարական տարաձայնությունները հարթեցնելու խնդրում: Պետերբուրգում տիրող տեսակետի համաձայն, Սալոնիկը Հունաստանին հանձնելու պայմանով հնարավոր կլիներ Մակեդոնիայի վերաբերյալ փոխադարձ համաձայնություն կայացնել երկու դաշնակից պետությունների միջև¹²:

1913 թ. մայիսի 9-ին Պետերբուրգում կայացած դեսպանաժողովում եվրոպական տերությունները դիվանագիտական նորքայլեր ձեռնարկեցին բալկանյան պետություններում իրենց քաղաքական ազդեցությունը ամրապնդելու համար: Դեսպանաժողովի որոշման համաձայն թեև Սիլիստրիան տրվում էր Ռումինիային, այնուամենայնիվ նրա տերիտորիալ մյուս հավակնությունները չէին բավարարվում:

Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, Բուլղարիային Եռյակ դաշինքի ոլորտը ներգրավելու և հույն-բուլղարական հակասությունները խորացնելու նպատակով, որպես փոխհատուցում Սիլիստրիայի, հանդես էին գալիս Սալոնիկը Բուլղարիային հանձնելու առաջարկով: Հարցի նման լուծումը Հունաստանին կհեռացներ Անտանտից, մյուս կողմից՝ կբավարարվեր Ավստրո-Հունգարիայի Սալոնիկով (որը կպատկաներ Բուլղարիային) Էգեյան ծով դուրս գալու ձգտումը, որը բնավ չէր համապատասխանում Եռյակ համաձայնության տերությունների ռազմաքաղաքական շահերին: Այդ է պատճառը, որ Սալոնիկը Բուլղարիային հանձնելու ավստրո-իտալական առաջարկությունը Պետերբուրգի դեսպանաժողովում վճռական դիմադրության հանդիպեց Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից¹³:

Ի վերջո, Հունաստանի և Սերբիայի տերիտորիալ սուր տարաձայնությունները Բուլղարիայի հետ հանգեցրին բալկանյան դաշինքի պատակտմանը: Դեռևս հակաթուրքական պատերազմի ընթացքում Սերբիան գաղտնի բանակցություններ էր սկսել Հունաստանի հետ՝ իրենց դաշնակից Բուլղարիայի դեմ դաշինք կնքելու նպատակով¹⁴: Հունական կառավարող շրջ-

¹² ՏԷՍ նույն տեղում, № 128, էջ 90, Сазонов-посланнику в Афинах, от 23 ноября, 1912 г.:

¹³ *ՏԷՍ* А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян, նշվ. աշխ., էջ 155:

¹⁴ *ՏԷՍ* Сборник дипломатических документов, № 140, стр. 99: Телеграмма Сазонова от 4 апреля 1913 г.

ջանները մեծ նշանակություն էին տալիս Սերբիային՝ ըմբռնելով այն կարևոր դերը, որ կարող էր նա խաղալ Բալկանների ուղղման շարժման կյանքում: Ղազինքը Սերբիայի հետ որոշակի հնարավորություններ կստեղծեր Հունաստանի համար՝ ամրապնդելու ազգային անկախությունը և իրականացնելու իր արտաքին քաղաքական պլանները: «Բալկանյան թերակղզում ուժեղ Սերբիայի գոյությունը մի կապիտալ է, որը պատկանում է նաև Հունաստանին»¹⁵, — նշել է վարչապետ Է. Վենիզելոսը:

Սերբ-հունական բանակցությունների հետևանքով 1913 թ. մայիսի 5-ին Աթենքում ստորագրվեց գաղտնի արձանագրություն, որը նախատեսում էր երկու երկրների միասնական քաղաքականությունը Բուլղարիայի դեմ: Որպես արձանագրության հավելված, մայիսի 14-ին կնքվեց նախնական ուղղման կոնվենցիա: 1913 թ. հունիսի 1-ին Սալոնիկում ստորագրվեց հուլիս-սերբական դաշինքը և ուղղման կոնվենցիան, որն ուղղված էր նաև Ավստրո-Հունգարիայի դեմ: Սերբիան և Հունաստանը պայմանավորվեցին իրար մեջ բաժանել Վարդար գետից արևմուտք ընկած տարածքը, ինչպես նաև՝ Ալբանիան, և ընդհանուր սահման հաստատել երկու երկրների միջև: Ինչ վերաբերում էր Մակեդոնիային, ապա նրանք համաձայնվեցին այն բաժանել այնպես, որ Բուլղարիային մնա 1912 թ. սերբ-բուլղարական պայմանագրով նախատեսված տարածքի խիստ աննշան մասը¹⁶:

Հուլիս-սերբական դաշինքին փաստորեն միացավ Ռումինիան, որը նույնպես տերիտորիալ հավակնություններ ուներ Բուլղարիային պատկանող հարավային Ռոբրուջայի նկատմամբ¹⁷:

Հուլիս-բուլղարական լարվածության պայմաններում հունական կառավարող շրջանները Թուրքիային սկսեցին դիտել որպես ապագա դաշնակցի, որը մեծ դեր պետք է կատարեր բուլղարական մարտունակ բանակը ջախջախելու և Սոֆիայի ազդեցությունը Բալկաններում նվազեցնելու գործում:

Դեռևս Լոնդոնի հաշտության կնքման նախօրեին երիտ-

թուրքերին հայտնի դարձավ, որ Բուլղարիայի դեմ դաշինք կնքելու դեպքում հունական կառավարությունը պատրաստ է հրաժարվելու Էգեյան ծովի մի քանի կղզիներից ու ուղղման գանձից¹⁸: Սակայն թուրքական կառավարությունը անմիջապես ընդհանուր զենքի հունական առաջարկությանը: Մայիսի 28-ին արտաքին գործերի մինիստր Սաիդ Հալիմ փաշան նշեց, որ արտաքին իրադրության խիստ բարդության հետևանքով իրենք հարկադրված են ընդունել սպասողական դիրք և առժամանակ հրաժարվել զանազան բնույթի քաղաքական համաձայնություններից¹⁹:

Աթենքում շտապում էին՝ զգալով հուլիս-բուլղարական խրդման վերահաս վտանգը: Մայիսի 30-ին Բեռլինի թուրքական դեսպանը կրկին հեռագրեց, որ հունական կառավարությունը դրսևորում է Թուրքիայի հետ համաձայնություն կայացնելու և Բուլղարիայի դեմ ուղղման դաշինք կնքելու ցանկություն²⁰: Համաձայնության գալուց հետո Հունաստանը 100 հազարանոց բանակ էր կենտրոնացնելու բուլղարների դեմ²¹:

Որպես համաձայնության հիմք, Հունաստանը ծանաչում էր Բուլղարիայից Թրակիան վերանվաճելու Թուրքիայի իրավունքը²²: Միաժամանակ Վենիզելոսը խոստանում էր, որ հուլիս-թուրքական համաձայնության ու դաշինքի կնքման հետևանքով Հունաստանը քաղաքական շրջադարձ կկատարի դեպի Գերմանիան²³: Սակայն Հունաստանի առաջարկած պայմանները բնավ չէին բավարարում երիտթուրքերին: Նրանք պահանջում էին թուրքական ճանաչել ոչ միայն Իտալիայի կողմից 1912 թ. սկոպյացված Ռոդեկանեզյան արշիպելագը, այլև առաջին բալկանյան պատերազմում Հունաստանի տիրապետության տակ անցած Էգեյան ծովի կղզիները, մասնավորապես՝ նեղուցների շրջանում գտնվող Սամոթրակիան, Իմբրոսը, Լեմնոսը, Թենեդոսը, ինչպես նաև՝ Փոքր Ասիայի ափագծով ձգված Սիթիլենը, Քիոսը, Կալիմնոսը, Սամոսը, Կոսը

¹⁵ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 2, էջ 382:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 383:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 384:

²² Տե՛ս Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914. Berlin, 1927, 35. Band, № 13382.

²³ Տե՛ս նույն տեղում, № 13371:

¹⁵ E. Vénizélos, Cinq ans d'histoire grecque. 1912—1917. P., 1917, p. 51—52.

¹⁶ Տե՛ս В. А. Жебокрицкий. Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг., Киев, 1961, էջ 166—167.

¹⁷ Տե՛ս История дипломатии, т. II, էջ 755:

և այլն: Երիտթուրքերը խոստանում էին թուրքական գերիշխանության ներքո պահպանել Սամոս կղզու ներքին ինքնավարության իրավունքը: Երիտթուրքերը առաջ էին քաշում նաև Բուլղարիայից Թրակիան հետ նվաճելու պայմանը: Հունաստանը պարտավորվում էր ապագայում բալկանյան երկրների հետ ինքնուրույն քաղաքականություն վարել, սեպարատ դաշինք ու համաձայնություններ կնքել միայն Թուրքիայի համաձայնությամբ: Հունաստանի կողմից այս պայմանների ընդունման դեպքում երիտթուրքերը համաձայնվում էին 120 հազարանոց բանակ հանել Բուլղարիայի դեմ²⁴:

Երիտթուրքական կառավարության մի շարք անդամների և մեծ վեզիր Մահմուդ Շեֆքեթի կարծիքով համաձայնությունը Հունաստանի հետ Թուրքիայի համար առավել շահավետ էր դառնում հետևյալ քաղաքական նկատառումներով. նախ, Հունաստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու հետևանքով Թուրքիայում բնակվող հույները կթուլացնեն ազգային շարժումը կամ «նվազ վտանգ կներկայացնեն», ապա՝ Բուլղարիայի հանդեպ ծնշում գործադրելու դեպքում կարելի կլիներ տեղի հույներին զրգռել Սոֆիայի կառավարության դեմ: Մեծ վեզիրը կարծում էր, որ Էգեյան ծովի կղզիներին «անկախություն» շնորհելով կարելի կլիներ ընդմիջտ վերացնել երկու երկրների լարված հարաբերությունները: Աթենքի կառավարող որոշ շրջանների՝ գերմանացիների հետ սերտորեն համագործակցելու ձգտումը երիտթուրքերին հույս էր ներշնչում, որ Հունաստանը մոտ ապագայում կկողմնորոշվի դեպի Գերմանիան և այդպիսով կդառնա Գերմանիան Թուրքիայի հետ միացնող կամուրջ: Քաղաքական այս իրավիճակը, ի վերջո, կհարկադրեր Բուլղարիային մոտենալու Թուրքիային²⁵: Բեռլինը բարյացակամորեն վերաբերվեց այդ բանակցություններին և աշխատում էր նպաստել համաձայնության գոյացմանը: Անձամբ որոշակի ջանքեր գործադրեց Վիլհելմ II-ը²⁶: Միաժամանակ երիտթուրքերը համաձայնության գաղտնի բանակցություններ էին վարում Բուլղարիայի հետ ընդդեմ Հունաստանի²⁷:

²⁴ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 2, էջ 384:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 384—385:

²⁷ *St'a Die Grosse Politik*, 36. Band, № 13373:

Ի վերջո, միջբալկանյան հակասությունների սրումը, որ ձրահրվում էր նաև Կենտրոնական տերությունների խարդավանքներով, հանգեցրեց Նոր պատերազմի: 1913 թ. հունիսի 29-ին բուլղարական զորքերը հանկարծակի հարձակվեցին հունական ու սերբական զորքերի վրա: Սկսվեց 2-րդ բալկանյան պատերազմը: Երիտթուրքերը որոշեցին անմիջապես օգտվել Բալկաններում ստեղծված քաղաքական նոր իրադրությունից, որպեսզի խլեն կորցրած տերիտորիաների թեկուզ որոշ մասը և, հնարավորին չափ, թուլացնեն իրենց ռազմաքաղաքական պարտության հետևանքները: Հունաստանի կառավարող շրջանները ձգտում էին այդ հանգամանքը օգտագործել Բուլղարիային գլխովին ջախջախելու, Հարավային Մակեդոնիայից ու Թրակիայից նրան դուրս մղելու և Բալկաններում Սոֆիայի ազդեցությունը վերացնելու համար: Այս հարցում Հունաստանի և Թուրքիայի կառավարող շրջանների քաղաքական ծրագրերը համընկնում էին:

Հուլիսի 5-ին Աթենք ժամանեց Բեռլինի թուրքական դեսպանության խորհրդական Գալիբ Քեմալի բեյը (Սուլեյմեզօղլու), որը նախկինում Օսմանյան կայսրության դեսպանորդն էր Հունաստանում և հայտնի էր որպես թուրք-հունական հարաբերությունների բարելավման ու համագործակցության ջատագով: Երիտթուրքական կառավարության կողմից նա օժտված էր թուրք-հունական համաձայնության և դաշինքի ստորագրման արտակարգ լիազորություններով²⁸:

Թուրքական լիազոր ներկայացուցիչը Աթենք ժամանեց Հունաստանի համար ստեղծված ծանր շրջանում: Բուլղարական բանակը հարձակման առաջին իսկ օրվանից հույների դեմ տարավ մի շարք հաղթանակներ: Հունիսի 30-ին գրավեց Գևգելին և հունական զորքերից մաքրեց Պանգեոնը: Հաջորդ օրը, հուլիսի 1-ին, բուլղարական 2-րդ բանակի հրամանատարությունը իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրեց Կուկուշ-Նեգովան գծում՝ նախապատրաստելով ռազմաճակատից 35 կմ. հեռավորության վրա գտնվող Սալոնիկի գրավումը: Այդպիսով, երկօրյա հարձակողական գործողությունների շնորհիվ բուլղարական 2-րդ բանակը գրավեց ռազմաճակատի գիծը 130 կմ. երկարությամբ՝ Վարդարի վրա գտնվող Գևգելի քաղաքից մին-

²⁸ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 237:

չև Օրֆոն՝ Էգեյանի ափին²⁹: Սակայն հետագա երկու օրերում հունական բանակը նպատակասլաց հարձակումով հետ մղեց բուլղարներին ռազմաձակատի ամբողջ լայնությամբ, բայց Կուկուշի մոտ հաջողություն չունեցավ և կրեց լուրջ կորուստներ: Դրությունը մնում էր անորոշ, և Թուրքիան, հունական կառավարող շրջանների կարծիքով, կարող էր վճռական դեր կատարել պատերազմի մեջ արմատական բեկում մտցնելու գործում: Թուրքական լիազոր ներկայացուցչի հետ հուլիսի 6-ին տեղի ունեցած առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ Հունաստանի պետական գործիչները նրան շատ պարզորեն հասկացրին, որ որոշակի պայմաններով իրենք պատրաստ են ստորագրելու Բուլղարիայի դեմ ուղղված համաձայնագիր: Թուրքիայի անհապաղ ելույթը ապահովելու նպատակով Հունաստանը պատրաստ էր Օսմանյան կայսրությանը զիջել Էգեյան ծովի այն կղզիները, որոնք հունական տիրապետության տակ էին անցել առաջին բալկանյան պատերազմի ժամանակ, բացի Քիոս, Միթիլեն, Սամոս, Իկարիա, Փսարա, Կասոս, Կարպատոս և Կաստելորիզո կղզիներից³⁰: Հունական կառավարությունը Թուրքիային զիջում էր նաև իրեն հասանելիք ռազմատուգանքի կեսը³¹: Սակայն այդ զիջումների փոխարեն հունական կառավարությունը պայման էր դնում, որ Ադրիանապոլսի նահանգը վերագրավելու դեպքում թուրքական կառավարությունը ստանձներ այդտեղ բարենորոգումներ անցկացնելու պարտավորությունը³²: Հունական բնակչության ստվար զանգվածի առկայության պայմաններում բարենորոգումները կապահովեին Հունաստանի ազդեցությունը այդ մարզում³³: Սակայն թուրքական կառավարությունը պահանջում էր նաև Քիոս և Միթիլեն կղզիները: Միայն այդ պայմանով էր նա համաձայնվում 120 հազարանոց բանակ հանել բուլղարների դեմ³⁴: Ինչ խոսք, որ Բալկաններում ստեղծված բարդ իրադրությունը վերջին հաշվով խիստ հավանական էր դարձնում Թուրքիայի ելույթը:

²⁹ Տե՛ս В. А. Жебокрицкий, նշվ. աշխ., էջ 202:

³⁰ *Siz'ın Galib Kemalî bey (Söylemezoğlu), Hatıraları, Atina Sefareti* (1913—1916), İstanbul, 1946, էջ 11:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 239:

³⁴ Տե՛ս G. Kemalî bey, նշվ. աշխ., էջ 11:

Ղեռնս Լոնդոնի հաշտության պայմանագրի կնքման նախօրյակին մեծ վեզիր Մահմուդ Շեֆքեթ փաշան նախատեսում էր պատերազմ դաշնակիցների միջև, ուստի երիտթուրքերը իրենց բանակը պահում էին պատրաստ վիճակում ապագա իրադարձություններից օգտվելու համար³⁵: Նման պայմաններում կղզիների հարցում ձեռք բերված յուրաքանչյուր առաջընթաց թուրքերի համար կարող էր լինել դիվանագիտական մեծ հաջողություն:

Հունաստանի և Սերբիայի ռազմական հաղթանակների հետևանքով Աթենքի կառավարության դիրքը Թուրքիայի հանդեպ դարձավ նվազ զիջողական. Վենիզելուսը նույնիսկ նշեց, որ Բալկաններում ստեղծված քաղաքական նոր հանգամանքներում թուրք-հունական դաշինքը այնքան էլ կարևոր չէ: Հունական վարչապետը անգամ ակնարկեց, որ Բուլղարիայի դեմ Թուրքիայի ռազմական ելույթը չի կարող չառաջացնել Ռուսաստանի միջամտությունը³⁶: Այսպիսով, Հունաստանի համար ստեղծված բարենպաստ պայմաններում Վենիզելուսը ցանկանում էր Թուրքիայի ելույթը փոխհատուցել ոչ մեծ զիջումներով, ուստի ռազմատուգանքի հարցում շարունակելով պահպանել նույն մոտեցումը, նա Թուրքիային էր զիջում միայն Թասոսը և Կաստելորիզոն, ինչպես նաև խալաքցիների կողմից գրավված Դոդեկանեսը: Հունաստանի վարչապետը միաժամանակ պահանջեց, որ Թասոս ու Կաստելորիզո կղզիները ստանան վարչական բնույթի լայն արտոնություններ³⁷: Հունաստանի քաղաքական դերը Բալկաններում բարձրացնելու նպատակով Վենիզելուսը առաջ քաշեց Սոֆիան հույն-թուրքական զորքերով գրավելու պայմանը³⁸:

Հակառակ այս ամենի, Աթենքում թուրքական ներկայացուցիչը իր կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս չխուսափել համաձայնությունից: Կայսրության արտաքին իրադրությունը գնահատելով նպաստավոր՝ նա նշում էր, որ օսմանյան բանակը եթե ի վիճակի է ծավալելու ռազմական գործողություններ, ապա պետք է աճապարի վերագրավելու Ադրիանապոլիսը:

³⁵ *Տե՛ս* Сборник дипломатических документов, № 184, стр. 129—130, Гире-Сазонову, от 16 мая, 1913 г.:

³⁶ Տե՛ս G. Kemalî bey, նշվ. աշխ., էջ 13:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

մյուս կողմից համաձայնություն ստորագրելով Հունաստանի հետ, համակերպվի նրա առաջարկած կղզիները հետ ստանալու պայմանին: «Մեր հզորության պայմաններում մի քանի կղզիների կորուստը, անկախ դրանց ունեցած նշանակությունից, մեզ չի կարող վշտացնել»,— գրում էր նա³⁹: Այնուհետև նա հույս էր հայտնում, որ պատերազմի ընթացքը ի վնաս դաշնակիցների փոխվելու դեպքում հնարավոր կլինի Քիոսի ու Միթիլենի վերաբերյալ որոշում կայացնել ի նպաստ կայսրության⁴⁰:

Բայց Հունաստանի առաջարկած պայմանները չէին գոհացնում երիտթուրքերին: Այդ կապակցությամբ մեծ վեճերը Աթենքին ուղղված իր պատասխանում նշեց, որ դաշինքի վերաբերյալ Հունաստանի առաջարկած զիջումները շատ չնչին են⁴¹: Ուստի նա հրահանգեց ջանքեր գործադրել Քիոսն ու Միթիլենը օսմանյան տիրապետության տակ վերադարձնելու համար: Այդ տիրապետությունը կարող էր արտահայտվել Միթիլենում և Քիոսում թուրքական զինված ուժերի առկայությամբ և տեղական բնակչությանը «ինքնավարության լայն իրավունքների» շնորհմամբ⁴²:

Թուրքերի հետ տարվող բանակցությունների ընթացքում ռազմաքաղաքական իրադարձությունները Բալկաններում սկսեցին ծավալվել ի վնաս Բուլղարիայի: Հուլիսի 10-ին ռումինական բանակը անցավ Դանուբը և ռազմական գործողություններ սկսեց Հարավային Դոբրուջայում: Այժմ արդեն Թուրքիայի դերը չէր կարող վճռական լինել հույն-սերբական բանակների վիճակը թեթևացնելու գործում: Ստեղծված պայմաններում Հունաստանի կառավարող շրջաններին այլևս չէր շահագրգռում Թուրքիայի ռազմական ելույթը: Ավելին, Վենիզելոսի համոզմամբ, դա միայն վնաս էր հասցնելու իրենց տերիտորիալ ձեռքբերումներին⁴³: Հուլիսի 12-ին, տեսակցելով թուրքական ներկայացուցչի հետ, Վենիզելոսը, որպես հրատապ խնդիր, նշեց Հունաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերահաստատման կարևորու-

թյունը: Դրա համար նա առաջարկեց կնքել Լոնդոնի արձանագրությունից բխող հույն-թուրքական համաձայնագիր: Իսկ այդ նշանակում էր, որ Թուրքիան պետք է ծանաչեր առաջին բալկանյան պատերազմում Հունաստանի տարածքային ձեռքբերումները: Այնուհետև հունական կառավարության ղեկավարը առաջարկեց կնքել բարեկամության համաձայնագիր⁴⁴: Վենիզելոսը հրաժարվեց կղզիների որոշ մասը Թուրքիային զիջելու իր նախկին առաջարկից, ուստի հաղորդեց, որ կղզիների պատկանելության հարցը պետք է թողնել տերությունների վճռին⁴⁵: Այս պայմաններում Աթենքի թուրքական լիազոր ներկայացուցիչը հասկացավ, որ Թուրքիան այլևս քաղաքական կամ տերիտորիալ որևէ ակնկալություն չի կարող ունենալ: «Կղզիների ու դաշինքի վերաբերյալ համաձայնության հանգեցնելու մեր ջանքերն այլևս անիմաստ են,— հաղորդեց նա: Առկա միակ հնարավորությունը նրա հետ դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնումն է»⁴⁶:

Ստեղծված պայմաններում երիտթուրքական կառավարությունը որոշեց աճապարել և օգտվելով խառը իրադրությունից, մեկ հարվածով հետ վերցնել այն, ինչ հնարավոր էր: «Իրերի վիճակը պահանջում էր,— հետագայում գրել է Ջեմալ փաշան,— որպեսզի մենք օգտվեինք ստեղծված հարմար դրությունից և ինքներս հարձակվեինք բուլղարների վրա՝ Ադրիանապոլիսը մեզ վերադարձնելու համար... Մեր կուսակցության բոլոր անդամները ենթադրում էին, որ կառավարությունը կընդունի հենց այդպիսի որոշում և հույս ունեին, որ բանակին հարձակման հրաման կտրվի»⁴⁷:

Սակայն սոսկ Ադրիանապոլսի վերագրավումը չէր բավարարում երիտթուրքական պարագլուխներին: Բացահայտելով իրենց ռևանշիստական նպատակները՝ Ջեմալը գրում է. «Մենք չէինք կարող բավարարվել միայն Ադրիանապոլսի գրավումով: Պարզ էր, որ Սարիցան պետք է մնար թուրքական գետ, իսկ Դեղեաղաձը համենայն դեպս պետք է մեզ պատկաներ, որովհետև նա ստեղծում է մեր բնական սահմանը Էգեյան ծովում: Երկրորդ. Ադրիանապոլսի անվտանգությունը ապահովելու նը-

³⁹ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴¹ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 241:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Տե՛ս G. Kemali bey, նշվ. աշխ., էջ 25:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 32:

⁴⁷ Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 35—36:

պատակով մենք պետք է մեզ վերադարձնենք Տիմոթիկան և Սաֆֆանտին: Բացի այս, եթե հիշենք, որ Գյումուլչինայի, Իսկեչի և Նրա մերձակայքի բնակչության 85 տոկոսը կազմում են մուսուլմանները, ապա մեր սրբազան պարտականությունն էր տիրել և այդ վայրերը»⁴⁸:

Այնուամենայնիվ, երիտթուրքական կառավարության անդամների մեծամասնությունը վարանում էր ոչիսկի դիմել, վախենալով քաղաքական լուրջ բարդություններից, որ կարող էին ստեղծվել Թուրքիայի համար՝ Լոնդոնի հաշտության պայմանագրով հաստատված Էնոս-Միդիա սահմանագիծը խախտելու հետևանքով: «Կառավարության անդամների մեծ մասը, այնուամենայնիվ, ենթադրում էր, որ հարձակումը մեզ համար կարող է ունենալ կործանարար հետևանքներ», — գրում է Ջեմալը⁴⁹: Կառավարող շրջաններում տիրող տարակարծությանը հակառակ, մեծ վեզիր և արտաքին գործերի մինիստր Սահիբ Հալիմ փաշան, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը, ռազմածովային մինիստր Ջեմալը և Նրանց կողմնակիցները պնդում էին Բուլղարիայի վրա անհապաղորեն հարձակվելու և ուսանջ վերցնելու իրենց տեսակետը: «Մենք ջանում էինք Նրանց համոզել այն բանում, որ մենք կկորցնենք պետությունը ղեկավարելու բարոյական իրավունքը և ստիպված կլինենք հրաժարական տալ, եթե չորոշենք օգտվել ստեղծված հնարավորությունից և ետ չվերադարձնենք Ադրիանապոլիսը, ինչի համար էլ մենք կատարեցինք պետական հեղաշրջումը»⁵⁰:

Ի վերջո ուսանջիստական տրամադրությունները հաղթանակ տարան: Հուլիսի 16-ին հարձակվելով անպաշտպան բուլղարական սահմանի վրա՝ թուրքական զորքերը առաջացան Ադրիանապոլսի ուղղությամբ, մի քանի օրվա ընթացքում գրավելով Արևելյան Թրակիան, Ադրիանապոլսով հանդերձ:

Թուրքիայի ռազմական ելույթը լրջորեն անհանգստացրեց հունական կառավարությանը, որը բնավ չէր ցանկանում կորցնել այն տարածքները, որոնք Նրան ավելի էին մոտեցնելու օսմանյան մայրաքաղաքին: Թուրքերի և հույների միջև սկզբվեց մրցավազք, որի նպատակն էր առավել շուտ խորանալ

թշնամու տերիտորիան: Այդ հողի վրա Նրանց միջև առաջացան զինված բախումներ: Էգեյան ծովափից դուրս մղելով բուլղարներին՝ հույները տենդորեն ամրացնում էին գրավված քաղաքները, մասնավորապես՝ Ղեդեաղաձը, որին անմիջական սպառնալիք էին ստեղծել թուրքական զորքերը:

Այժմ արդեն, երբ բուլղարները քված էին Թրակիայից, հունական կառավարությունը առաջարկեց Թուրքիային Ադրիանապոլսի նահանգին շնորհել որոշ ներքին ինքնավարություն: Վճռականորեն առարկելով հունական այդ առաջարկության դեմ՝ երիտթուրքերի օրգան «Թանիսը» գրեց. «Թրակիայի ինքնավարությունը նշանակում է միություն Հունաստանի հետ»⁵¹: Արդեն Բուլղարիայի դեմ կատարած ռազմական ռեվանշի ժամանակ թուրքական կառավարությունը այդ հարցը լուծեց տեղաբնիկ քրիստոնյա բնակչությանը բնաջնջելով: «Հարձակվելով արևելյան Թրակիայի վրա, — գրում է ռուսական «Նովոյե վրեմյա» թերթը, — օսմանյան բանակը հող է պատրաստում նոր Թուրքիայի համար: Այդտեղ նա ոչնչացնում է քրիստոնյա բնակչությանը, այրում և հողին է հավասարեցնում Նրանց գյուղերն ու քաղաքները՝ ազատվելով Թուրքիայի համար անցանկալի տարրերից, և այդպիսով բնակչության հիմնական մասով դրանք վերածում զուտ թուրքական մարզերի»⁵²: Թերթը նշում էր, որ Չաթալչայից Ադրիանապոլիս հարձակվելու առաջին իսկ օրերին թուրքական զորքերը իրենց ճանապարհին կոտորեցին 15 հազար քրիստոնյաների, հիմնականում՝ հույների: «Բնաջնջելով քրիստոնյա բնակչությանը, — շարունակում է թերթը, — թուրքական կառավարությունը գրաված տերիտորիաներում աճապարում է վերաբնակեցնել մահմեդական փախստականներին, որոնք զավթում են բնաջնջված քրիստոնյաների հողերն ու գույքը: Նա վերադարձնում է նաև Թրակիան լքած ու Փ. Ասիա տեղափոխված մահմեդականներին»⁵³: Թերթը նշում է, որ թուրքական բանակների և բաշիբոզուկների կողմից քրիստոնյա բնակչության կոտորածով կառավարությունը միանգամից իրականացնում է երկու նպատակ. վերանում են քրիստոնյա բնակավայրերի

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 36:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 36—37:

⁵¹ «Речь», 16(29).VII, 1913.

⁵² «Новое время», 17(30).VI, 1913.

⁵³ Նույն տեղում:

արտաքին հատկանիշները և գրեթե գլխովին արմատախիլ է արվում թուրքական կառավարությանը անցանկալի բնակչության մի մասը: «Հաղթանակում է բուն թուրքական քաղաքականությունը», — եզրակացնում է թերթը⁵⁴:

Երկրորդ բալկանյան պատերազմը ավարտվեց Բուլղարիայի ռազմական լիակատար պարտությամբ: Հուլիսի 30-ին Բուխարեստում իր աշխատանքները սկսեց հաշտության կոնֆերանսը: Այդտեղ նորից ցայտուն կերպով արտահայտվեց Բալկաններում գերիշխանության համար պայքարող իմպերիալիստական տերությունների կատաղի մրցակցությունը, որի հետևանքով քննարկվող բոլոր հարցերն էլ ուղղություն և ընթացք էին ստանում նրանց կողմից: Կոնֆերանսում սուր բընույթ ստացավ Էգեյան ծովի կարևորագույն նավահանգիստներից մեկի՝ Կավալայի պատկանելության խնդրի շուրջ Բուլղարիայի և Հունաստանի միջև ծավալված համառ պայքարը: Հունաստանը իր պահանջները հիմնավորում էր նրանով, որ «Կավալան հունական ազգային միջնաբերդ է Արևելյան Մակեդոնիայում»⁵⁵, որ Կավալան կհզորացնեի Բուլղարիային և կծառայեր որպես ռազմական հենակետ՝ անխուսափելի պատերազմի հարատև սպառնալիք ստեղծելով Հունաստանի համար⁵⁶:

Իմպերիալիստական տերությունների հակամարտ շահերի բախումը առանձնապես դրսևորվեց Կավալան վիճարկող երկու երկրների պահանջները պաշտպանելիս: Բուլղարիային իրենց կողմը գրավելու համար Ռուսաստանը և Ավստրիան ձրգտում էին հարցը լուծել հոգուտ Սոֆիայի: Իտալական դիվանագիտությունը ևս ուղղված էր Հունաստանի դեմ՝ նպատակ ունենալով ամեն կերպ արգելել նրա, որպես ծովային պետության, տերիտորիալ ընդարձակումը և ուժեղացումը, որը սպառնալիք կստեղծեր իտալական էքսպանսիային արևելյան Սիչերկրականում⁵⁷:

Կավալայի հարցում Աթենքի կառավարությունը հիմնակա-

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ DDF, 3—VII, № 501, էջ 541—542, Communication de la Légation Grèce, Paris, 13 juillet, 1913.

⁵⁶ Տե՛ս E. Venizelos, նշվ. աշխ., էջ 8:

⁵⁷ Տե՛ս DDF, 3—VII, № 498, թ. 540, Դը Բիլլին՝ Պիշոնին, 29 հուլիսի, 1913 թ.:

Նում աջակցություն էր հայցում Ֆրանսիայից, որն իր հերթին կողմնակից էր այդ քաղաքը հունական ճանաչելուն⁵⁸: Ֆրանսիայի այդ բարյացակամությունը պայմանավորված էր Թուրքիայից ստանալիք ռազմատուգանքից Հունաստանի հրաժարվելու և օսմանյան հանրահռչակ պարտքին մասնակցելու հանգամանքով⁵⁹: Մյուս կողմից, ֆրանսիական կառավարությունը մտածում էր, որ այդ քաղաքը Բուլղարիային հանձնելու դեպքում ծխախոտի ամբողջ արտադրությունը կարող էր բռնագրավվել բուլղարների կողմից⁶⁰:

Ֆրանսիական կառավարությանը չէր կարող չանհանգստացնել նաև այն պարագան, որ Կավալայի հարցում Գերմանիան բացահայտորեն հանդես էր գալիս Հունաստանի հավակնությունների պաշտպանությամբ: Նման քաղաքականությունը Վիլհելմշտրաստում սկսեցին շեշտված կերպով դրսևորել մասնավորապես հունական թագաժառանգ Կոստանդինի գահաբարձրանալուց հետո, որը կարողանում էր հմտորեն օգտագործել գերմանական արքունիքի հետ ունեցած իր դինաստիական կապերը: Հայտնի է Վիլհելմ II-ի հեռագիրը Բուխարեստ՝ Ռումինիայի թագավորին (որը նույնպես պատկանում էր Հոհենցոլերների դինաստիային), ուր խորհուրդ էր տալիս հարցը լուծել Հունաստանի օգտին⁶¹: Սակայն վճռականը, անտարակույս, երկու արքունիքների դինաստիական կապը չէր, այլ այն, որ Հունաստանը Գերմանիայի համար ավելի հուսալի դաշնակից կարող էր լինել, քան Բուլղարիան: Կավալայի խնդրում աջակցելով Հունաստանին, Գերմանիան կարող էր նրան ներքաշել Եռյակ դաշինքի քաղաքականության ոլորտը: Այդ դեպքում լրջորեն կվտանգվեին ֆրանսիական շահերը Մերձավոր Արևելքում, և Ֆրանսիան կգրկվեր հունական նավատորմի ստրատեգիական աջակցությունից⁶²:

⁵⁸ Տե՛ս DDF, 3—VII, № 502, թ. 543, Պիշոնը՝ դեսպաններին, 31 հուլիսի 1913 թ.:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, № 420:

⁶⁰ Տե՛ս Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг., М., 1920, էջ 400:

⁶¹ Տե՛ս С. Фей, Происхождение мировой войны, М., 1931, т. I, էջ 318:

⁶² Տե՛ս Ю. А. Боев, Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914), Киев, 1964, էջ 343:

Հունաստանում իրենց քաղաքական ազդեցությունն ուժեղացնելու ձգտումն էր, որ ստիպում էր Ֆրանսիային ու Գերմանիային հանդես գալ Հունաստանի տերիտորիալ հավակնությունների համառ պաշտպանությամբ: Միաժամանակ, Կալվալայի հարցում Հունաստանին պաշտպանելու հանգամանքը լրջորեն վտանգում էր Ֆրանսիայի դաշնակցային հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ:

Բուլղարական կառավարությունը քանիցս դիմեց Ֆրանսիային՝ խնդրելով աջակցել մակեդոնական Կավալա, ինչպես և՛ Շոփա, Ռադովիշ, Կոչանի և Ստրումիցա քաղաքների նրկատմամբ իր պահանջները բավարարելուն: Ընդամին, Ֆերդինանդի կառավարությունը հաշվի էր առնում Բալկաններում նոր խմբավորում ստեղծելու Ֆրանսիայի մտադրությունը և խոստանում էր մասնակցել այդ դաշինքին: Սակայն այն հանգամանքը, որ Բուլղարիան գաղտնի բանակցություններ էր վարում Թուրքիայի հետ, չէր կարող խիստ բացասական վերաբերմունք չառաջացնել Փարիզում, մանավանդ որ բուլղարական կառավարությունը դաշնակցության առաջարկներ էր ներկայացնում նաև Ավստրո-Հունգարիային⁶³:

Ի վերջո, գործն ավարտվեց Հունաստանի հաղթանակով, որի կողմում Գերմանիայից ու Ֆրանսիայից բացի կանգնեց նաև Անգլիան⁶⁴: 1913 թ. օգոստոսի 10-ին Բուխարեստում կնքված հաշտությամբ Հունաստանը ստացավ Հարավային Մակեդոնիան և Արևմտյան Թրակիայի մի մասը՝ Կավալա քաղաքով: Սերբիան ստացավ Մակեդոնիայի մեծ մասը, իսկ Ռումինիան՝ Հարավային Դոբրուջան⁶⁵:

Սեպտեմբերի 29-ին Բուլղարիան Կ. Պոլսում հաշտության պայմանագիր կնքեց Թուրքիայի հետ, նրան զիջելով Արևելյան Թրակիան՝ Ադրիանապոլսով հանդերձ⁶⁶: Այսպիսով, Լոնդոնի պայմանագրով որոշված Էնոս-Միդիա սահմանագիծը դադարեց գոյություն ունենալուց: Հունաստանը, Սերբիան և Ռումինիան կնքեցին պայմանագիր՝ պարտավորվելով փոխադար-

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 344:

⁶⁴ Տե՛ս История дипломатии, т. II, էջ 757:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 757—758:

⁶⁶ Տե՛ս В. А. Жебокрицкий, 2-й изд., էջ 249—250:

ձորեն երաշխավորել Բուխարեստի համաձայնագրի պայմանները⁶⁷:

Երկրորդ բալկանյան պատերազմից հետո Հունաստանի սահմանները նախկին 64 հազ. քառ. կիլոմետրից հասան 120 հազարի: Հունաստանի բնակչության թիվը 2 մլն. 800 հազարից հասավ 5 միլիոնի: Ընդլայնվեց երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհների ցանցը: Երկաթուղային գծերի երկարությունը հասավ 500 կմ., իսկ խճուղայինը՝ 2000 կմ.⁶⁸: Հունական պետության սահմանների ու բնակչության կրկնապատկումը, երկաթուղային ու խճուղային ցանցի մեծացումը նոր ազդակ էին Հունաստանում կապիտալիզմի և բուրժուական հարաբերությունների հետագա զարգացման համար:

Երկրորդ բալկանյան պատերազմից հետո քաղաքական իրադրությունը Բալկաններում սրվեց նոր ուժով: Ռումինիան, Սերբիան և Հունաստանը՝ բավարարված ձեռք բերած արդյունքներով հանդես եկան Բալկաններում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը պահպանելու ձգտումով: Պարտված Բուլղարիան, փոխվրեժի և կորցրած տարածքները հետ վերադարձնելու ցանկությամբ, շրջադարձ կատարեց դեպի Եոլակ դաշինքը:

Երկրորդ բալկանյան պատերազմը ռազմաքաղաքական ուժերի նոր հարաբերակցություն ստեղծեց Բալկանյան թերակղզու պետություններում: Անտանտի տերությունների ազդեցության տակ գտնվող նախկին միասնական բալկանյան դաշինքի փոխարեն այժմ ձևավորվեցին երկու թշնամական խրմբավորումներ. մի կողմից Սերբիան, Հունաստանը և Ռումինիան, մյուս կողմից դեպի Եոլակ դաշինքը քաղաքականապես կողմնորոշված Թուրքիան և նրա հետ դաշինքի ձգտող Բուլղարիան⁶⁹:

Երկրորդ բալկանյան պատերազմը նոր հարված հասցրեց Բալկաններում Եոլակ դաշինքի քաղաքական ազդեցությանը: Բուլղարիայի պարտությունն ու թուլացումը «տազնապ ու նյարդայնություն»⁷⁰ առաջացրին Բեռլինում և հատկապես՝ Կիեն-

⁶⁷ Տե՛ս Ю. А. Боев, 2-й изд., էջ 345:

⁶⁸ Տե՛ս Γ. Κορδάτου, 2-й изд., էջ 341:

⁶⁹ Տե՛ս История дипломатии, т. 2, էջ 758—759:

⁷⁰ В. Булов, 2-й изд., էջ 410:

նայում: Թուրքիան թեև վերանվաճեց Ադրիանապոլիսը և այդպիսով կառչեց Եվրոպային, բայց հիմնականում դուրս շարժու-վեց Բալկաններից: «Ճատ ափսոս,— այդ առումով գրել է Բյուլովը,— որ Թուրքիայի վրա ծախսած մեր բոլոր աշխատանքներն ու ջանքերը, ինչպես նաև նրա հետ հաստատած հարաբերությունները իզուր անցան»⁷¹:

Բուլղարիայի, մասնավորապես՝ Թուրքիայի հետ կապված Կենտրոնական տերությունների ռազմաքաղաքական ծրագրե-րը խորտակվեցին: «Բալկանյան պատերազմների հետևանքով Բալկանյան թերակղզում իրադրությունը մեզ համար դասա-վորվեց անբարենպաստ,— գրել է Բյուլովը: Այն ժամանակ, երբ թուրքերը և բուլղարները ջախջախվեցին, Սերբիայի և Ռումինիայի հզորությունն ու ազդեցությունը ուժեղացավ: Այդ տիպի է մեզ և վտանգավոր՝ Ավստրո-Հունգարիայի համար»⁷²:

Ստեղծված պայմաններում իմպերիալիստական տերություն-ները վերսկսեցին դիվանագիտական պայքարը նոր խմբավո-րումներում իրենց ազդեցությունը ամրապնդելու համար:

Միաժամանակ, այդ պայքարում առանձնահատուկ նշա-նակություն էր ստանում Օսմանյան կայսրության դերը, որի արտաքին կողմնորոշումը որոշակի ազդեցություն էր ունե-նալու երկու խմբավորումների ռազմաքաղաքական հաշվեկը-ռում: Հունաստանի և Օսմանյան կայսրության նկատմամբ տե-րությունների վարած քաղաքականությունը որոշակիորեն դըր-սևորվեց Էգեյան ծովի կղզիների հարցում:

Դեռևս 2-րդ բալկանյան պատերազմի վերջնական հետե-վանքները չպարզված՝ Լոնդոնում շարունակվող դեսպանաժո-ղովում օգոստոսի 1-ին երկարատև վիճաբանություններից ու քննարկումներից հետո, ամփոփելով Էգեյան ծովի կղզիների վերաբերյալ մեծ տերությունների տեսակետները, Էդ. Գրեյը առաջարկեց հետևյալ լուծումը. Հունաստանին են անցնում հունական ռազմածովային ուժերի կողմից գրավված հունա-կան բնակչությամբ կղզիները, Թուրքիային՝ Դարդանելի շրջա-նում գտնվող Թենեդոսը և Իմբրոսը: Տերությունները համա-ձայնվում էին նաև Թուրքիային զիջել Դոդեկանեզյան արշիպե-լագրը, եթե նա իր գործերը դուրս բերեր նախկին աֆրիկյան:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 411:

⁷² Նույն տեղում, էջ 413:

նահանգներ Տրիպոլիտանիայից ու Կիրենաիկայից և դրանք վերջնականապես հանձնելու Իտալիային, ինչպես նաև Բուլ-ղարիային վերադարձնելու 2-րդ բալկանյան պատերազմում վե-րագրված Ադրիանապոլիսը: Միաժամանակ, Թասոս կղզին տրվում էր Բուլղարիային⁷³:

Լոնդոնի դեսպանաժողովում Էդ. Գրեյի առաջարկած ծրա-գիրը հաջողություն չունեցավ, իսկ քաղաքական իրադարձու-թյունների հետագա զարգացումը նոր բարդություններ ստեղ-ծեց կղզիների հարցի վերջնական կարգավորման գործում: Փաստորեն ընկնելով մեծ տերությունների հովանավորության տակ, Էգեյան ծովի կղզիները դարձան մանր դրամ նրանց խոշոր քաղաքական պայքարում⁷⁴:

Հետագայում, 1923 թ. հուլիսի 24-ին Լոզանում կնքված հաշտության պայմանագրով, Թուրքիան ստացավ Իմբրոսը և Թենեդոսը և Էգեյան ծովափից մինչև 3 մղոն հեռավորության վրա գտնվող կղզիները: Դոդեկանեզյան արշիպելագրը տրվեց Իտալիային: Էգեյան ծովի մնացյալ կղզիները, այդ թվում նաև Լեմնոսը, Սամոթրակիան, Սիթիլենը, Քիոսը, Սամոսը անցան Հունաստանին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հե-տո Դոդեկանեզյան արշիպելագրը նույնպես տրվեց Հունաստա-նին:

Երկրորդ բալկանյան պատերազմից հետո թուրք-հունական հարաբերությունները շարունակում էին լարված մնալ: Բուլ-ղարիայի դեմ տարած հաղթանակը և Ադրիանապոլսի վերա-նվաճումը որոշակիորեն ամրապնդեց երիտթուրքերի ներքին քաղաքական դրությունը և լիցքավորեց նրանց արտաքին քա-ղաքական եռանդը: Ուստի Հունաստանի հետ հաշտության բանակցություններում նրանք կրկին անցան ուժի դիրքերից ելնող քաղաքականության: Ժայրահեղ իթթիհատականների օրգան «Թասֆիր-ը Էֆթյար» թերթը սպառնաց, որ եթե Հու-նաստանը կղզիների հարցում չընդունի Թուրքիայի պահանջ-ները, ապա կդապատարտվի կորցնելու Սալոնիկը և Էպիրոսը՝ մինչև նախկին սահմանները⁷⁵: Երիտթուրքերին օգնում էր

⁷³ Տե՛ս DDF, 3—VII, № 516, էջ 559—560, Պոլ Կամբոնը՝ Պիշոնին, 1 օգոստոսի, 1913 թ.:

⁷⁴ Տե՛ս Փ. И. Нотович, նշվ. աշխ., էջ 113:

⁷⁵ Տե՛ս «Le Temps», 1.IX.1913:

այն հանգամանքը, որ բուլղարական կառավարող շրջանները Բուխարեստի հաշտության պայմանները վերացնելու համար համագործակցության էին ձգտում Օսմանյան կայսրության հետ: Թուրք-բուլղարական հաշտության պայմանները մշակելու ընթացքում բուլղարական կողմն առաջարկեց երկու երկրների միջև կնքել ռազմական դաշինք: Ծուռով երկուստեք մշակվեց այդ դաշինքի նախագիծը: Դա հարձակողական և պաշտպանական մի պայմանագիր էր, որն ուղղված էր Հունաստանի և Սերբիայի դեմ⁷⁶: Ինչ վերաբերում էր տերիտորիալ ձեռքբերումներին, որ տեղի էին ունենալու Հունաստանի դեմ Թուրքիայի ու Բուլղարիայի համատեղ ռազմական ելույթի դեպքում, ապա բանակցող երկրները հետևյալ կերպ էին տնօրինելու գրավված հողերը: Եթե Բուլղարիան գրավեր Կավալան ու Դրաման, ապա Դեդեաղաձը պետք է անցներ Թուրքիային, իսկ բուլղարների՝ իրենց սահմանը մի կողմից մինչև Ստրումա, Մոնաստիր և Օխրիդա, իսկ մյուս կողմից մինչև Ռուկյուբ (Կոսովո) ընդարձակելու դեպքում, թուրքերը ստանալու էին արևմտյան Թրակիան՝ Կարա-Սու գետով հանդերձ: Այնուհետև, եթե Բուլղարիան նվաճեր Սալոնիկը, Կարաֆերին և Վոդենան, ապա թուրքերը հասնելու էին մինչև Ստրումա գետը⁷⁷:

Ամփոփելով Հունաստանի դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու շարժառիթները՝ երիտթուրքերի պաշտոնական օրգան «Թանհնը» նշում էր. «Շահերի ընդհանրությունը, որ գոյություն ունի Թուրքիայի ու Բուլղարիայի միջև, ունանջի նույն տրամադրությունը Մակեդոնիայի ու կղզիների խնդրում, ոգեշնչում է երկու երկրներին»⁷⁸:

Թուրք-բուլղարական համաձայնության ուղղությամբ կատարվող քայլերը անդրադառնում էին թուրք-հունական հաշտության բանակցությունների վրա: Թուրքական կողմը, ելնելով Բուլղարիայի հետ համագործակցելու հեռանկարից, ճրգձրգում էր հաշտության պայմանագրի կնքմանը, հուսալով մոտապագայում զենքի ուժով լուծել կղզիների հարցը:

Թուրք-բուլղարական մերձեցման հեռանկարը հնարավորու-

⁷⁶ *Տե՛ս* Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 43:

⁷⁷ *Տե՛ս* նույն տեղում:

⁷⁸ «Le Temps», 24.I.1914:

թյուն տվեց երիտթուրքերին Հունաստանին ահաբեկել կազմավորվող խմբավորումով: Պահանջելով վերադարձնել Էգեյան ծովի կղզիները՝ երիտթուրքերը սպառնում էին, որ հակառակ դեպքում Հունաստանը և նրա դաշնակից Սերբիան կենթարկվեն թուրք-բուլղարական միացյալ ուժերի հարձակմանը: Արտահայտելով այդ տրամադրությունները, թուրքական «Թերջուման-ը հաքիբաթ» թերթը գրում էր. «Հունական կառավարությունը պետք է հասկանա, որ եթե Թուրքիան փոխհատուցման լայն հողի վրա համաձայնություն ստորագրի Բուլղարիայի հետ, ապա Հունաստանը կկորցնի ոչ միայն Կավալան ու Սալոնիկը, այլև կղզիների մի մասը»⁷⁹:

Թուրք-հունական հաշտության բանակցություններում լուրջ տարաձայնություններ կային մի շարք կարևոր այլ հարցերում, օրինակ՝ վակուֆների, սուլթանի և կայսերական տան անդամների անշարժ սեփականության պահպանման և այլն: Թուրքիան պահանջում էր, որ Հունաստանին անցած տարածքներում որպես վակուֆներ ծանաչվեին բոլոր նախկին պետական թուրքական հողերը: Նման պահանջի ընդունման դեպքում հունական իշխանությունը Մակեդոնիայում կդառնար սոսկ անվանական, քանի որ վակուֆները մահմեդական կրոնական համայնքների սեփականությունն էին և ազատ էին պետական հարկերից: Հունական կառավարությունը և հույն բուրժուազիան կզրկվեին Մակեդոնիան տնտեսապես շահագործելու հնարավորությունից: Մակեդոնիայում, հանձինս վակուֆների, պահպանվելու էր ֆեոդալական շահագործում, որը խոշոր արգելք էր բուրժուական հարաբերությունների զարգացմանը:

Վերջապես 1913 թ. նոյեմբերի 13-ին Աթենքում կնքվեց թուրք-հունական հաշտության պայմանագիրը և նույն օրն իսկ վերականգնվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները: Բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնությունները, որ կնքվել էին նախքան դիվանագիտական հարաբերությունների խզումը, նույնությամբ մտան ընթացքի մեջ: Երկու կողմերն էլ ըստացան հյուպատոսարանները վերականգնելու և իրավական դեմքեր նշանակելու փոխադարձ իրավունք: Հունաստանին անցած տարածքների մահմեդական բնակիչները դարձան հունա-

⁷⁹ «С. Петербургские ведомости», 13(30).IX, 1913.

հպատակներ: Հունական կառավարությունը պարտավորվեց հարգել նրանց սեփականատիրական իրավունքները, սովորույթները, հավատը, կրոնական արարողություններն ու ծեսերը, ինչպես նաև անձեռնմխելի թողնել առկա ու ապագա մահմեդական համայնքների ինքնավարությունն ու հիերարխիկ կառուցվածքը, ճանաչել նրանց պատկանող շարժական ու անշարժ սեփականությունը, վակուֆները: Մահմեդական բնակիչները ստացան երեք տարվա ընթացքում Հունաստանի սահմանները թողնելու և օսմանահպատակ դառնալու իրավունք: Չնայած դրան, նրանք մնում էին այդտեղ թողած սեփականության տերերը: Հունական կառավարությունը ճանաչում էր Հունաստանում գտնվող սուլթանի ու կայսերական տան անդամների անշարժ սեփականության իրավունքը⁸⁰: Համաձայնություն կայացվեց նաև այլ հարցերի շուրջ:

Այսպիսով, Աթենքի հաշտության պայմանագիրը կարգավորեց թուրք-հունական հարաբերությունների մի շարք հարցեր: Ամենահիմնականը, սակայն, այն էր, որ վավերացվեցին Հունաստանի տարածքային ձեռքբերումները Բալկանյան թերակղզում: Սակայն երկու պետությունների համար էլ հաշտության պայմանագիրն ուներ խոցելի կողմ. դա Էգեյան կղզիների հետագա ճակատագրի անորոշությունն էր: Չկարողանալով հասնել վերջնական համաձայնության՝ երկու կողմերը հանգեցին կղզիների հարցը տերությունների վճռին ներկայացնելու որոշմանը:

Թուրք-հունական հաշտության պայմանագիրը Կ. Պոլսում ընդունվեց դժգոհությամբ: Երիտթուրքական կուսակցության գործիչ Է. Կարասոն, որը Սոֆիայում բանակցություններ էր վարել հակահունական ռազմական դաշինքի շուրջը, թուրք-հունական հաշտության վերաբերյալ հայտարարեց, որ այն կրում է սոսկ ժամանակավոր բնույթ⁸¹: Թուրքական կառավարող շրջանների դժգոհությունը հիմնականում բխում էր կղզիների հետագա ճակատագրի անորոշությունից: «... Կղզիների հարցը դեռևս չի լուծվել, իսկ այն մեզ համար հանդիսանում է հիմնական կենսական հարց, — գրում էր թուրքա-

կան «Իկդամ» թերթը, — ուստի կ'ըսված հաշտությանը հակառակ, երկու երկրների հարաբերությունները չեն կարող անմիջապես մտնել նորմալ հունի մեջ: Բալկանյան թերակղզում կայուն խաղաղություն կարող է հաստատվել կղզիների հարցի վերջնական լուծման դեպքում, և այդ հարցը պետք է լուծվի այնպես, որպեսզի երաշխավորվեն Օսմանյան կայսրության իրավունքները և կենսական շահերը»⁸²:

Կղզիների հարցի միակ լուծումը, ըստ երիտթուրքերի, կալանում էր օսմանյան սյուզերենության վերականգնման մեջ Փ. Ասիայի ափագծով ձգված բոլոր կղզիներում՝ Միթիլենից մինչև Ռոդոս: Երիտթուրքերը Հունաստանին էին թողնում միայն Դոդեկանեսյան արշիպելագի մի շարք կղզիները, որոնք գրավված էին իտալացիների կողմից, և Սամոթրակիան: Երիտթուրքերը խոստանում էին թուրքական գերիշխանությանը վերադարձված Էգեյան կղզիներին շնորհել «ինքնավարության լայն իրավունքներ»: Նրանց համոզմամբ հարցի նման լուծումը կվերականգներ ներդաշնակությունը Թուրքիայի և Հունաստանի միջև⁸³:

Կղզիների հարցում դրական արդյունքների հասնելու նըպատակով հունական կառավարությունը որոշակի ջանքեր գործադրեց ապահովելու եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական աջակցությունը: 1913 թ. դեկտեմբերից մինչև 1914 թ. փետրվար ամիսը վարչապետ Է. Վենիզելոսը այցելեց եվրոպական մայրաքաղաքները, այդ թվում՝ և Պետերբուրգ: Բուխարեստում նա համաձայնության եկավ Սերբիայի ու Ռումինիայի հետ: Սերբական կառավարության ղեկավար Պաշիչը հավաստեց, որ Հունաստանի վրա որևէ տերության հարձակման դեպքում Սերբիան հանդես կգա ի պաշտպանություն իր դաշնակցի⁸⁴: Սյուս կողմից, ռումինական կառավարությունը հայտարարեց, որ բուլղարական տարածքով Հունաստանի վրա թուրքական զորքերի հարձակման դեպքում Ռումինիան այդ կհամարի որպես Բուխարեստի տրակ-

⁸⁰ «С. Петербургские ведомости», 7(20), XI, 1913.

⁸¹ Տե՛ս DDF, 3—IX, № 142, էջ 162, Բոպալը՝ Դումերգին, 24 հունվարի, 1914 թ.:

⁸⁴ Տե՛ս МОЭИ, с. III (1914—1917), т. I(14.I—4.VIII.1914), № 105, стр. 166, Арсеньев.—Сазонову от 23/10 февраля 1914 г.:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁰ Տե՛ս St. Strupp, La situation internationale de la Grèce (1821—1917), NCI, Zurich, 1918:

⁸¹ Տե՛ս DDF, 3—VIII, № 505, էջ 639, Պոլ Կամբոնը՝ Պիշոնին, 19 նոյեմբերի, 1913 թ.:

տատի խախտում⁸⁵։ Սերբիայի և Ռումինիայի նման դիրքավորման հետևանքով Բալկաններում «նվազ հավանական դարձավ Թուրքիայի ռազմական ելույթի վտանգը»⁸⁶։

Թուրքական ազդեցության կանխելու գործում, սակայն, ամենավճռական նշանակությունն ունեցավ Ռուսական կայսրությունը։

Ռուսաստանը Ջահագրգռված էր հունական ազգային տարածքների քաղաքական միավորման և միասնական ուժեղ հունական պետության ստեղծման խնդրում։ Ռուսական դիվանագիտության ղեկավարները լիովին համոզված էին, որ ծառայած լուրջ դժվարություններին հակառակ, Հունաստանի միավորումը ոչ թե անիրականանալի է, այլ սոսկ ժամանակի հարց է։ Ինչպես նշում էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթը, «Մեծ Հունաստանի» վերականգնումը և մնայր հայրենիքի հետ բոլոր մարզերի միավորումը, ուր գերակշռում է հույն բնակչությունը, անխուսափելի է մոտ կամ հեռու ապագայում»⁸⁷։ Ռուսաստանում լիահույս էին, որ ի վերջո Հունաստանի հետ կմիավորվեն Էգեյան ծովի բոլոր կղզիները, այդ թվում և Ղոզեկանեզյան կղզիախումբը, Բալկանյան թերակղզու հունական հողերը՝ ներառյալ Հյուսիսային Էպիրոսը⁸⁸։

Հունաստանը համարելով Թուրքիային հակակշիռ ուժ՝ ռուսական դիվանագիտությունը չթաքնված գոհունակությամբ էր դիտում մասնավորապես հունական ռազմաժովային ուժերի աճը։ Գնահատելով Հունաստանի դերը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը նշում էր. «Քաղաքական տեսակետից մենք չենք կարող չհետաքրքրվել Թուրքիայի և Հունաստանի ծովային մրցակցությամբ, և մեզ համար ցանկալի է լավագույն հարաբերությունների պահպանումը Հունաստանի հետ, մասնավորապես նա իրոք դառնա հզոր ծովային տերություն»⁸⁹։

Սակայն քաղաքական մի շարք շարժառիթներ, որոնք բխում էին ռուս-բուլղարական հարաբերություններից, հարկա-

դրում էին Ռուսաստանին տվյալ ժամանակաշրջանում խուսափել Հունաստանի հետ որևէ պարտավորեցուցիչ համաձայնագիր կնքելուց։ Այնուամենայնիվ, Պետերբուրգում Վենիզելոսին ցույց տրվեց անկեղծ և բարյացակամ ընդունելություն, իսկ ցարը նրան հավաստիացրեց, որ Հունաստանը կարող է հուսալ Ռուսաստանի աջակցությունը բոլոր հանգամանքներում⁹⁰։

Թուրքական կառավարությունը ևս փորձեց ստանալ ռուսական դիվանագիտության աջակցությունը։ Նկատի ունենալով նեղուցների կարևորությունը Ռուսաստանի համար, թուրքական կառավարողները կրկին փորձեցին Ռուսաստանի հետ մերձենալ և կղզիների հարցում ստանալ վերջինիս օժանդակությունը։ Սակայն Գերմանիայի փաստացի դաշնակից դարձած երիտթուրքերի դիվանագիտական ճարպիկ խաղը Պետերբուրգում ընդունվեց հեզանքով։

Նեղուցների ռեժիմի նախատեսվող փոփոխությունը կենսական նշանակություն ուներ Ռուսաստանի համար, իսկ այն կարող էր կատարվել եվրոպական բոլոր տերությունների համաձայնությամբ, և, ինչպես ցույց էր տվել փորձը, այդ հարցում Ռուսաստանը հանդիպում էր նրանց համառ ու անկոտրում դիմադրությանը։ Ուրեմն, նեղուցների հարցում ձեռք բերված թուրք-ռուսական համաձայնությունը կլիներ ձևական և իրավական ուժ չէր ունենա։ Այդ է պատճառը, որ Սազոնովը կտրականապես հրաժարվեց թուրքական պայմանները քննարկելուց և Կ. Պոլսի իր դեսպանին ուղղած պատասխանում նշեց. «Մենք հնարավոր չենք համարում բավարարել կղզիների հարցում Հունաստանի վրա ներգործելու Թուրքիայի խնդրանքը»⁹¹։

Կղզիների հարցում Ռուսաստանի օժանդակությունը ստանալու թուրքական կառավարության փորձերը հետագայում ևս ավարտվեցին անհաջողությամբ։

1914 թ. փետրվարի 24-ին մեծ վեճիրը հունական կառավարությանը առաջարկեց ուղղակի բանակցություններ սկսել Էգեյան ծովի կղզիների հարցի շուրջ։ Ընդ որում նա նշեց,

⁸⁵ Նույն տեղում։

⁸⁷ "Journal de St.-Petersbourg", 26.I.(8.II).1914.

⁸⁸ Նույն տեղում։

⁸⁹ МОЭИ, с. III Q(1914—1917), т. I (14.I—4.VIII.1914), № 85, стр. 140. Докладная записка Сазонова—Николаю II-ому от 26/13 января 1914 г.

⁹⁰ Ст'я նույն տեղում, т. I, № 172, стр. 211, Венизелос-греческому королю, от 4 II(22.I), 1914 г.:

⁹¹ Նույն տեղում, т. I, № 108, стр. 169, Гулькевич-Сазонову, от 24/II февраля, 1914 г.: № 109, стр. 170, Сазонов-Гирсу, от 25/12 февраля, 1914 г.

որ թուրքական կառավարությունը պատրաստակամություն է հայտնում հունական ծանաչել արշիպելագի Փսարա, Էկարիա, Լևիտա, Աստիպալեյա, Կարպատոս և Կասոս կղզիները, իսկ Փ. Ասիայի ափագծի խոշոր կղզիները շարունակելու են կազմել կայսրության բաղկացուցիչ մասը⁹²: Թուրքական կառավարությունը ենթադրում էր, որ նման պայմանները կգոհացնեն հունական կառավարությանը: «Հուսով ենք, — նշում էր մեծ վեզիրը, — որ իր տիրապետության տակ անցած լայնարձակ տարածքների դիմաց Հունաստանը հեշտությամբ կհամաձայնվի վերոհիշյալ կղզիների փոխանակմանը»⁹³:

Սակայն ափագծի կղզիների փոխանակումը արշիպելագի փոքր կղզիների մի մասի հետ բուլղոսի ձեռնտու չէր հույներին: Թուրքական կառավարության առաջարկության վերաբերյալ նույնիսկ թուրք պատմաբաններն են նշում, որ դա միանգամայն անընդունելի էր Հունաստանի համար, քանի որ փոխանակման ենթակա վեց կղզիներից առաջին երկուսը, տերությունների որոշմամբ, արդեն տրված էին Հունաստանին, իսկ վերջին չորսը գտնվում էին իտալացիների ձեռքին և Քիոսի ու Միթիլենի համեմատությամբ բացարձակապես ոչ մի արժեք չէին ներկայացնում⁹⁴: Այնուամենայնիվ, Վենիզելոսը ենթադրում էր, որ թուրքական առաջարկության մեջ պետք է հիշատակվեր նաև Ռոդոս կղզին⁹⁵: Մյուս կողմից, կղզիների հարցում դրական լուծում ստանալու համար Հունաստանը, Եոյակ դաշինքի ձևով, հարկադրված էր հրաժարվել հյուսիսային Էպիրոսից՝ հոգուտ Ալբանիայի: Մինչդեռ Աթենքի կառավարությունը նոր զիջումների գնալ չէր կարող, որովհետև նման փոխանակումը կառավարության դեմ կգրգոեր հասարակական կարծիքը, որն առանց այն էլ լրջորեն հուզված էր Էպիրոսում կատարվող զիջումների պատճառով⁹⁶: Ուստի մարտի 6-ին հանդիպելով թուրքական դեսպանի հետ՝

Վենիզելոսը նշեց, որ առաջարկվող պայմանները շատ հեռու են գոհացուցիչ լինելուց⁹⁷:

Հունական կառավարությունը պատրաստակամություն էր հայտնում երիտթուրքերի հետ բանակցել միայն կղզիների հետ առնչվող մասնակի հարցերի շուրջ, ինչպես, օրինակ, մաքսանենգության դեմ պայքարելու, հյուպատոսների փոխարեն սուլթանական կոմիսարներ նշանակելու, մահմեդական բնակչությանը հիմնավոր երաշխիքներ շնորհելու և այլն⁹⁸: Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ստրեյտը ապրիլի 1-ին դեսպան Գալիբ Բեյին հաղորդեց, որ հունական կառավարությունը պատրաստ է լայն իրավասություններով թուրքական կոմիսար նշանակել Քիոսում և Միթիլենում⁹⁹: Մեծ վեզիրը, մերժելով հունական այդ առաջարկը, համառում էր կղզիները փոխանակելու իր տեսակետի վրա¹⁰⁰:

Կղզիների հարցում Հունաստանի հետ համաձայնության հասնելու համար մարտի սկզբին թուրքական կառավարությունը դիմեց Սերբիայի և Ռումինիայի միջնորդությանը: Վերջիններս, ելնելով Բուլղարիային մեկուսացնելու անհրաժեշտությունից, շահագրգռված էին թուրք-հունական շուտափույթ համաձայնություն կնքելու: Սերբական կառավարությունը իր դաշնակից պետության անունից թուրքերին առաջարկեց Էգեյան ծովի մի քանի կղզիներ օսմանյան տիրապետության տակ թողնելու դիմաց Հունաստանին շնորհել օսմանյան հույներին ու պատրիարքարանին հովանավորելու որոշ իրավունքներ: Բայց երիտթուրքերը կտրականապես մերժեցին համաձայնության այդպիսի հիմքը: Բայուրը, մեկնաբանելով այդ առաջարկությունը, գրում է, որ դրա իրականացման դեպքում Հունաստանը ձեռք կբերեր կայսրության ներքին գործերին խառնվելու այնպիսի լայն իրավունքներ, որոնցից չէր օգտվում մեծ տերություններից և ոչ մեկը: «Չետևաբար, — եզրաբացնում է նա, — անհնարին էր խորհրդածել անգամ նման մի առաջարկության շուրջը»¹⁰¹:

Ռումինական կառավարությունը առանձին շահագրգռվա-

⁹² Տե՛ս G. Kemali bey, նշվ. աշխ., էջ 154—155:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 154:

⁹⁴ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 264:

⁹⁵ Տե՛ս G. Kemali bey, նշվ. աշխ., էջ 155:

⁹⁶ Տե՛ս МОЭИ, с. III (1914—1917), т. I (14, 1—13.III.1914), № 370, էջ 485, Гирс-Сазонову, от 3.III./18.II, 1914 г.:

⁹⁷ Տե՛ս G. Kemali bey, նշվ. աշխ., էջ 155:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 157:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

¹⁰¹ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մաս 3, էջ 266:

Ժուլյամբ ներգրավվեց թուրք-հունական հարաբերություններում միջնորդի դեր կատարելու և նրանց միջև համաձայնություն կայացնելու գործում՝ հետապնդելով Օսմանյան կայսրության, Հունաստանի և իր միջև հատուկ դաշնակցային պայմանագիր ստորագրելու նպատակ¹⁰²: Սակայն ծախողվեց նաև թուրք-հունական համաձայնություն կայացնելու Ռումիիայի միջնորդությունը¹⁰³:

Քաղաքական ու դիվանագիտական պայքարին զուգահեռ, Թուրքիան, հավատարիմ իր ռազմատենչ սովորություններին, շարունակում էր ռևանշիստական պատրաստությունները: Հույս չունենալով բանակցություններով հասնել հաջողության՝ պատրաստվում էր հարձակվել Քիոսի և Միթիլենի վրա: Թուրքական մամուլը աղմկում էր կղզիների նկատմամբ թուրքական իրավունքների մասին և կոչ էր անում «շարունակել Ադրիանապոլսի գրավման փառավոր քաղաքականությունը»¹⁰⁴: Ռուսական զինվորական ներկայացուցիչը մարտի 19-ին հաղորդում էր. «Հունաստանի հանդեպ թուրքական կառավարության թշնամական վերաբերմունքը շարունակում է մնալ ուժեղ, քան երբևէ: Կ. Պոլսում պատրաստ են օգտագործելու առաջին իսկ առիթը, որպեսզի պատերազմ սկսեն»¹⁰⁵:

Էգեյան կղզիները Հունաստանից վերագրավելու համար թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ իր նավատորմը վերանորոգելուն և համալրելուն: Անհապաղորեն վերանորոգման կանգնեցին «Բարբարոսսա», «Տուրդուտ» և «Մեսուդիե» ռազմանավերը: Սակայն թուրքական ռազմածովային մինիստրության ու, մասնավորապես, նրա ղեկավար Ջեմալ փաշայի գլխավոր նպատակն էր Անգլիայում իրենց պատվերով կառուցվող «Սուլթան Օսման» և «Ռեշադիե» ռազմանավերի ջրարկումը, որոնց հետ այնքան մեծ հույսեր էին կապում նրանք: Այնուհետև, 1914 թ. ապրիլին թուրքական կառավարությունը անգլիական «Արմստրոնգ» և «Վիկկերս» ֆիրմաներին պատվիրեց վեց ականակիր, երկու սուզանավ և նորագույն սիստեմի մեկ դրեդնոտ, որին տրվեց «Սուլթան

Մեհմեդ Ֆաթիհ» անունը: Միաժամանակ, այդ ֆիրմաներին պատվիրվեցին ռազմանյութեր՝ հին նավերի համար¹⁰⁶: Որոշ ժամանակ անց, Թուրքիայի ռազմածովային մինիստրությունը նույն անգլիական ռազմական ֆիրմաներին պատվիրեց չորս թեթև հաժանավ և չորս ականակիր: Հենց այդ ժամանակ էլ թուրքական պառլամենտը հաստատեց Ջեմալ փաշայի կողմից մշակված նոր ռազմածովային ծրագիրը, որը նախատեսում էր թուրքական նավատորմը համալրել նոր դրեդնոտներով¹⁰⁷:

Թուրքական կառավարությունը 1914 թ. գարնանը պատվերներ տվեց նաև ֆրանսիական ռազմական ֆիրմաներին: Վերջիններիս հետ ունեցած բանակցությունների արդյունքը եղավ այն, որ դրանք համաձայնվեցին Թուրքիայի համար կառուցել վեց կործանիչ, իսկ «Կրեզո» ֆիրման՝ երկու սուզանավ¹⁰⁸:

Անգլիայում և Ֆրանսիայում պատվիրված այդ ռազմանավերը, ինչպես նաև «Ֆաթիհ» դրեդնոտը պատրաստ էին լինելու 22 ամիս հետո: «Սուլթան Օսման» դրեդնոտը թուրքական ջրերն էր ժամանելու 1914 թ. հուլիսի վերջին, իսկ «Ռեշադիե»՝ 1915 թ. սկզբին: Ռազմածովային նավատորմի նոր ծրագրի իրականացման հետևանքով երիտթուրքերը հույս ունեին 1916 թ. իրենց տրամադրության տակ ունենալ նոր նավատորմ՝ բաղկացած երեք դրեդնոտներից, երկու թեթև հաժանավերից, տասներկու ականակիրներից և չորս սուզանավերից, որոնք նախկին գծանավերի հետ գերակշռություն էին ստանալու հունականի հանդեպ¹⁰⁹: «Նոր նավեր կառուցելու և հները վերանորոգելու շտապողականությունը, — նշել է ռազմածովային մինիստր Ջեմալ փաշան, — պայմանավորվում էր մեր նավատորմը հունականից հզոր դարձնելու ցանկությամբ»¹¹⁰:

Թուրքական ռազմածովային նավատորմը վերակառուցելու և հզորացնելու միջոցառումները մեծ տագնապ առաջացրին Հունաստանում: Այնտեղ շատ լավ էին հասկանում, որ օգտվելով նավատորմի գերակշռությունից, Թուրքիան պետք է շտապեր վերագրավելու կղզիները: Էգեյան ծովում գերիշխանու-

¹⁰² ՏԿ՝Ս ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 4261, л. 42:

¹⁰³ ՏԿ՝Ս МОЭИ, с. III (1914—1917), т. II, № 152, стр. 200, Послание в Бухаресте-Сазонову, от 4.IV.22.III, 1914 г.:

¹⁰⁴ «Le Matin», 16.III, 1914:

¹⁰⁵ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 2964, л. 20.

¹⁰⁶ ՏԿ՝Ս Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 77:

¹⁰⁷ ՏԿ՝Ս А. С. Силин, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹⁰⁸ ՏԿ՝Ս Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 78:

¹⁰⁹ ՏԿ՝Ս նույն տեղում:

¹¹⁰ նույն տեղում:

թյունը պահպանելու և թուրքական ազդեցիկան կանխելու մըտահոգությամբ հունական կառավարությունը ևս կատարեց իր նավատորմը համալրելու և հզորացնելու մի շարք միջոցառումներ: Ֆրանսիային պատվիրվեց մեկ դրեդնոուտ և վեց ականակիր: Նույնքան ականակիրներ պատվիրվեցին նաև Գերմանիային¹¹¹:

Անդրադառնալով հունական նավատորմը հզորացնելու աշխատանքներին, թուրքական ռազմածովային մինիստրը գրում էր. — «Հունական նավատորմի համալրումը մեզ չէր անհանգրստացնում: Օգոստոսի վերջին ստանալով «Սուլթան Օսմանը», մենք հույներից կլինենք ավելի ուժեղ: Հինգ կամ վեց ամիս անց, ստանալով «Ռեշադիեն», մենք արդեն ծովում կլինեինք ավելի ուժեղ, քան Հունաստանը: Մենք չէինք վախենում անգամ Ֆրանսիայում կառուցվող հունական դրեդնոուտից, որովհետև նկատի ունենք մեր «Ֆաթիհ» նոր դրեդնոուտը»¹¹²: Այդպիսով, ռազմածովային ուժերի հարաբերակցությունը նման պայմաններում փոխվելու էր հոգուտ Թուրքիայի: Նույն կարծիքն էր արտահայտում նաև Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիրսը: Համեմատելով երկու հակառակորդ երկրներում ստեղծվող ծովային ուժերը և ժամկետները, 1914 թ. ապրիլի 27-ի զեկուցագրում նա նշում էր, որ, համեմայն դեսպ. վեց ամսվա ընթացքում առավելությունը լինելու էր թուրքական ռազմական նավատորմի կողմը: «Նման վիճակը, հատկապես արդի շրջանում, չի կարող ուժեղ ազդեցություն չգործել հունական կառավարության վրա», — եզրակացնում էր ռուսական դեսպանը¹¹³:

Հունական կառավարությանը առանձնապես լրջորեն էր մտահոգում թուրքական նավատորմի թվական ավելացումը: 1913 թ. դեկտեմբերին Անգլիայում Բրազիլիայի համար կառուցվող «Ռիո դը ժանեյրո» (վերանվանյալ «Սուլթան Օսման») գրահանավի գնումը փաստորեն խախտելու էր ռազմածովային ուժերի հարաբերակցությունը, իսկ թուրքական նավատորմի հետագա հզորացումը իրական սպառնալիք էր հունական ծովային գերիշխանությանը: Հունական կառավարությունը ո-

րոշել էր թուրքական նոր ռազմանավերը Զիբրալթարից ներս մտնելու դեպքում դիմել ակտիվ գործողությունների: «Քանի դեռ չի պարզված կղզիների հարցը, — Դեմիդովի հետ ունեցած զրույցում հայտարարեց թագավոր Կոստանդինը, — Հունաստանը ոչ մի դեպքում չի կարող թույլ տալ թուրքական նավատորմի ուժեղացումը և չի վարանի պատերազմ հայտարարելու Թուրքիային, եթե հայտնի դառնա, որ նոր ձեռք բերված նավերը Թուրքիա են ժամանելու անգամ օտար դրոշի տակ՝ վինի այդ թեկուզ անգլիական կամ գերմանական: Պատերազմ հայտարարելով, Հունաստանը գործադրելու է բոլոր ջանքերը՝ թուրքերի նոր դրեդնոուտները պայթեցնելու և ոչնչացնելու համար»¹¹⁴: Մյուս կողմից, 1913 թ. սեպտեմբերից հունական կառավարությունը ամենաշտապ միջոցներ ձեռնարկեց կղզիները, մասնավորապես՝ Միթիլենը, Քիոսը և Սամոսը թուրքական հարձակումից պաշտպանելու համար: Անհապաղ այդ կղզիներն ուղարկվեցին հունական բանակի մի քանի ջոկատներ, խոշոր տրամաչափի մեծաքանակ թնդանոթներ և ռազմամթերք: Փոքրասիական ափերի դիմաց գտնվող կղզիների ստրատեգիական վայրերն ամրացվեցին: Միաժամանակ, հունական ականակիրները գիշերները սկսեցին հսկել Իզմիրի ծովածոցից մինչև Դարդանելի¹¹⁵: Պաշտպանական մեծ աշխատանքներ կատարվեցին նաև ցամաքային Հունաստանում: 1913—1914 թթ. ձմռան ամիսներին հունական խոշոր ուժեր կենտրոնացվեցին Մակեդոնիայում: Գլխավոր շտաբը մշակեց նաև հարձակման պլան՝ նշելով հավանական ուղղությունները¹¹⁶: Հունական գլխավոր շտաբի պետ Յ. Մետաքսայի կարծիքով 1914 թ. մարտին Հունաստանը պատրաստ էր պատերազմին¹¹⁷:

1914 թ. ապրիլին Վիլհելմ II-ի և կանցլեր Բետման-Հոլվեգի Կորֆու կատարած այցելությունը Աթենքում ստեղծեց քաղաքական աշխուժության մթնոլորտ: Անմիջապես գերմանական կայսրին այցելեցին հունական թագավորական ընտանիքը, Վենիզելուսը և արտաքին գործերի մինիստր Ստրելտը: Հատ-

¹¹⁴ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 4258, л. 22.

¹¹⁵ *St'a MOЭИ*, с. III (1914—1917), т. II, № 61, էջ 64, Гирс-Сазонову, от 22/9 марта, 1914 г.:

¹¹⁶ Տե՛ս Բ. Κορδάτου, նշվ. աշխ., էջ 393:

¹¹⁷ Տե՛ս Օ. 'Ι. Μεταξάς, նշվ. աշխ., էջ 238:

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹² Նույն տեղում:

¹¹³ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 4261, л. 69.

կանչական է, որ Կ. Պոլսից Կորֆու ժամանեց գերմանական և դեսպան Վանզենհայմը: «Այդ կանչը վկայում է այն մասին, որ այդտեղ տեսադաշտից չեն կորցնում թուրք-հունական հարաբերությունները»¹¹⁸, — նշում էր Աթենքում ոուսական ներկայացուցիչ Ռեմիդովը:

Ցանկանալով մասնակցել Կորֆու կղզում կատարվելիք տեսակետների փոխանակմանը՝ Աթենքի թուրքական դեսպան Գալիբ Բեմալի Բելը խնդրեց իր կառավարության թույլտվությունը: Սակայն Կ. Պոլսից եկած պատասխանը բացասական էր: Մարտի 20-ին մեծ վեզիր և արտաքին գործերի մինիստր Սաիդ Հալիմ փաշան հեռագրեց, որ դեսպանի ներկայությունը Կորֆու կղզում նպատակահարմար չէ¹¹⁹:

Կղզիների հարցում դրական լուծման հասնելու համար Վենիզելոսը փորձում էր ընդունել քաղաքական նոր կողմնորոշում, որի նպատակն էր հույն-թուրքական դաշինքը՝ Գերմանիայի հովանավորության ներքո¹²⁰: Այդ նպատակին հասնելու համար Վենիզելոսը դիմեց գերմանական կայսրի միջնորդությանը՝ համաձայնվելով Քիոսի և Միթիլենի վրա պահպանելու Օսմանյան կայսրության անվանական սյուզերենությունը: Այդպիսով նա հնարավոր էր համարում թուրք-հունական մերձեցումն ու դաշինքը, սակայն պայմանով, որ կղզիների նկատմամբ թուրքական սյուզերենությունը առկա լիներ դաշինքի հարատևությունից: Այդ գաղտնի համաձայնությամբ Վենիզելոսը Գերմանիային ընդունում էր որպես անվերապահ հաշտարար այն բոլոր հիմնական հարցերում, որոնք Թուրքիայի և Հունաստանի միջև կարող էին առաջանալ արևելյան Միջերկրականում¹²¹:

Կայզերական կառավարությունը, իր հերթին, ցանկանալով Հունաստանը ներքաշել Եռյակի քաղաքականության ոլորտը, ուրախությամբ ընդառաջ գնաց հունական կառավարության ծրագրին: Կ. Պոլսի դեսպան Վանզենհայմին ցուցում տրվեց Հունաստանի պայմանները հավանության արժանաց-

նել երիտթուրքերի շրջանում: Սակայն թուրքական կառավարող շրջանները լսել անգամ չցանկացան Գերմանիային¹²²: Երիտթուրքերի կառավարությունը համաձայնվում էր հունական կառավարության հետ բանակցել բոլոր կղզիներում թուրքական սուվերենիտետը վերականգնելու պայմանով միայն: Այդպիսով, Հունաստանի և Թուրքիայի միջև Գերմանիայի միջնորդությամբ համաձայնություն կնքելու փորձը լիովին ձախողվեց: Այս հանգամանքը կրկին անգամ հաստատեց այն պատմական ճշմարտությունը, որ Գերմանիան չէր, որ թելադրում էր Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ուղղությունը: Ինչպես ապացուցում են մի շարք հետազոտողներ, Էնվերն ու նրա համախոհները չէին Էլ մտածում դառնալ Կենտրոնական պետությունների մարիոնետները¹²³:

Կղզիների հարցում Գերմանիայի օժանդակությունը ստանալու հունական կառավարության հետագա ջանքերը ևս ավարտվեցին անհաջող: «Էնթոս» թերթը, անդրադառնալով այդ խնդրին, տպագրում է Վենիզելոսին Վիլիելմի տված պատասխանը, որը լիովին բացահայտում էր վերջինիս դիրքորոշումը. «Կղզիների հարցում Գերմանիան ոչինչ չի կարող անել, քանի որ այդ կետում նա կապված է Թուրքիայի հետ»¹²⁴: Միակ օժանդակությունը, որ խոստանում էր Գերմանիան, միջնորդությունն էր փոխադարձ համաձայնության համար¹²⁵:

Թուրք-հունական հարաբերությունների լարվածության հետևանքով սաստկացավ հակահունական կամպանիան Օսմանյան կայսրության մեջ: Տրիպոլիտանիայի ու Կրետեի, ինչպես նաև Էգեյան ծովի կղզիների ու Եվրոպական Թուրքիայի մեծ մասի կորստից հետո անվստահությունը դեպի Թուրքիայում բնակվող ոչ թուրք ժողովուրդները և, մասնավորապես, հույները, դարձավ երտիթուրքերի ներքին քաղաքականության ելակետներից մեկը: Հայտնի է, որ Փ. Ասիայում բնակվող հույների թիվը հասնում էր գրեթե 2,5 միլիոնի: Առանձնապես

¹²² Տե՛ս նույն տեղում:

¹²³ Տե՛ս Է. Վերներ, Թուրքիան Եռյակ միության և Անտանտի միջև 1914 թվականին, Պատրանքներ և իրականություն Բոսֆորի ափերին («Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 7(326), Երևան, հուլիս, 1970, էջ 30):

¹²⁴ «С. Петербургские ведомости», 2/15.V, 1914.

¹²⁵ Տե՛մ նույն տեղում:

¹¹⁸ МОЭИ, с. III (1914—1917), т. II, № 226, стр. 312, Демидов-Сазонову, от 15/2 апреля, 1914 г.

¹¹⁹ Տե՛ս G. Kemal bey, նշվ. աշխ., էջ 158:

¹²⁰ S. A. F. Frangulis. La Grèce et la crise mondiale, t. I, P., 1926, էջ 111:

¹²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

համասեռ էր Էգեյան ծովափը, որտեղ հույները կազմում էին ամբողջ բնակչության 48,5 տոկոսը¹²⁶։ Անվստահության մյուս պատճառը Օսմանյան կայսրության մեջ հույների տնտեսական մեծ կշիռն էր։ Հույն բուրժուազիայի ձեռքում էր կենտրոնացած երկրի ներքին ու արտաքին առևտրի, արդյունաբերության, արհեստների զգալի մասը։ Գործունեության մեծ ապարեզ ուներ առևտրական, բանկային ու վաշխատուական բուրժուազիան։ Եթե ավելացնենք նաև հայ բուրժուազիայի եռանդուն գործունեությունը, ապա պարզ կդառնա, որ Անատոլիայում, Եվրոպական Թուրքիայում տնտեսության բոլոր ճյուղերում գերիշխում էին քրիստոնյաները։ Այս հանգամանքը շեշտված է նաև թուրքական պատմագրության մեջ։ Ինչպես նշում է Բայուրը, «Երկրի տնտեսական բնագավառում գրեթե լիովին գերիշխում էին ոչ թուրք տարրերը, հիմնականում՝ հույները»¹²⁷։

4. Պոլսում հրատարակված «Արևելյան տարեգիրք։ Օսմանյան կայսրության առևտուրը, արդյունաբերությունը, վարչությունը, դատարանը»¹²⁸ վիճակագրական տարեգրքի տվյալների համաձայն 1912 թվականին 4. Պոլսի 1230 առևտրական տներից ու հիմնարկներից ըստ ազգանունների կատարած մեր հաշվումների, թուրքեր էին 130-ը, հույներ՝ 270-ը, հայեր՝ 290-ը։ Մանուֆակտուրային արտադրության բնագավառում 330 ձեռնարկատերերից թուրքեր էին 37-ը, հույներ՝ 100-ը, հայեր՝ 150-ը։ 123 բանկային տներից ու բանկիրներից թուրքեր էին 2-ը, հույներ՝ 35-ը, հայեր՝ 41-ը։ 206 դրամափոխներից թուրքեր էին 4-ը, հույներ՝ 110-ը, հայեր՝ 60-ը։ 359 ոսկերիչներից թուրքեր էին 5-ը, հույներ՝ 65-ը, հայեր՝ 255-ը։

Մեր կողմից հիշյալ տարեգրքի վիճակագրական նյութերի սկզբնական մշակումից ու ամփոփումից հետո պրոֆ. Հ. Ինժիկյանը հանգել է հետևյալ ընդհանրացնող եզրակացությանը։ 1912 թ. Թուրքիայում կատարված առևտրում թուրքերը կազմել են 14,9, հույները՝ 43,1, հայերը՝ 22,9 տոկոսը։ Արտադրության ու արհեստների բնագավառներում թուրքերը կազ-

մել են 12,0, հույները՝ 48,5, հայերը՝ 29,7 տոկոսը։ Մասնագետների (բժիշկներ, փաստաբաններ, ճարտարապետներ), ինչպես նաև բանկիրների, դրամափոխների տեսակարար կըշռում թուրքերը կազմել են 13,8, հույները՝ 43,8, հայերը՝ 22,2 տոկոսը¹²⁹։

Հրեական բուրժուազիան իր տեսակարար կշռով գերազանցում էր միայն թուրքերին, և Թուրքիան այն երկիրն էր, ուր հրեաները առևտրատնտեսական, ֆինանսական, արհեստների ու մասնագիտությունների բնագավառում նշանակալիորեն զիջում էին հույներին ու հայերին։ Այս հանգամանքը միավորում էր թուրքերին ու հրեաներին՝ հույների ու հայերի դեմ ուղղված տնտեսական պայքարում։ «Ամփջական նպատակը, որի համար նրանք աշխատում են,— հրեաների մասին հաղորդում էր Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը,— փաստորեն Թուրքիայի բացարձակ տնտեսական նվաճումն է, և այդ երկրում նոր ձեռնարկումները»¹³⁰։ Հրեական բուրժուազիայի կողմից Թուրքիան տնտեսապես նվաճելու և քրիստոնյա բուրժուազիային կործանելու գործին նպաստում էր այն կարևոր քաղաքական հանգամանքը, որ հրեաները իրենց ձեռքում էին պահում կամ վերահսկում էին երիտթուրքական կառավարության մեխանիզմի առանցքային կետերը¹³¹։ Երիտթուրքերի ու հրեաների քաղաքական սերտ համագործակցության պատճառով հրեական բուրժուազիան Թուրքիայում պետական մասշտաբով երբեք չենթարկվեց տնտեսական ավերիչ ճնշման, բոլկոտի, կոոպուտի ու թալանի, իսկ հրեաները՝ հալածանքների ու ջարդերի։

Օսմանյան կայսրության տնտեսության բոլոր հիմնական ճյուղերում հույն և հայ բուրժուազիայի գերիշխանությունը առաջ էր բերում տնտեսապես հետամնաց թուրք բուրժուազիայի նախանձը, զայրույթն ու դիմադրությունը, որը, նեղվելով հրպատակ բուրժուազիայի մրցակցությունից, ձգտում էր պետա-

¹²⁶ Տե՛ս L. Maccas, L'Hellénisme de l'Asie Mineure, Son histoire, sa puissance, son sort, P., 1919, էջ 86—87։

¹²⁷ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 253։

¹²⁸ Տե՛ս Annuaire Oriental. Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Empire Ottoman, C. ple, 1912։

¹²⁹ Տե՛ս Հ. Գ. Ինժիկյան, Թուրքական և ոչ թուրքական կապիտալը Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1972 թ., № 3, էջ 140—141)։

¹³⁰ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Անգլիական դիվանագետը երիտթուրքերի մասին («Արևելագիտության հարցեր», ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, պրակ 1—2, էջ 282)։

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 282—283։

կան ավերիչ միջոցներով կործանել և ասպարեզից դուրս մղել նրան: Երկրի կարևոր շրջաններում հունական բուրժուազիայի տնտեսական ազդեցությունը չեզոքացնելու և թուրքական ազգային մեծամասնություն ստեղծելու նպատակով երիտթուրքերը սկսեցին զանգվածաբար տեղահանել հույներին և Հունաստան արտաքսել: Հակահունական կամպանիայի ծավալման առիթ հանդիսացավ նաև նախկին Եվրոպական Թուրքիայից թուրք գաղթականների՝ մուհաջիրների զանգվածային հոսքը դեպի Անատոլիա, որը սկսվել էր Բալկանյան պատերազմների հետևանքով:

Բալկանյան երկրներից դեպի Փ. Ասիա մահմեդականների զանգվածային գաղթի հիմքում կային նաև քաղաքական ու տնտեսական պատճառներ: Թուրքական կառավարող շրջանները նպատակ ունեին մահմեդականների զանգվածային վերաբնակեցման միջոցով ներքին գաղութացման ենթարկել Անատոլիան, այն վերածել զուտ թուրքական միջավայրի: Այդ քաղաքականությունը, որ սկսել էր Աբդուլ Համիդ II-ը, շարունակեցին երիտթուրքերը, որոնց նպատակն էր թուրքերի վերաբնակեցման միջոցով զորացնել թուրքական տարրը բուն Անատոլիայում և խեղդել հույների և հայերի ազգային շարժումները: Նրանք բալկանյան երկրներից գաղթած թուրքերին տեղավորում էին հույներով խիտ բնակեցված վայրերում, հիմնականում Թուրքիայի Եվրոպական մասում և Էգեյան ծովափում¹³²: Ռա բխում էր նվաճված ժողովուրդներին՝ հույներին ու հայերին թուրքացնելու երիտթուրքերի քաղաքականությունից: Ռոկտոր նազիմը՝ թուրքական ազգայնական շարժման գաղափարախոսներից մեկը, այդ խնդրի մասին հետևյալ կերպ է արտահայտվել. «Մեծ և բարգավաճ Թուրքիա վերստեղծելու համար գոյություն ունի մեկ պարզ միջոց, — արտաքսել օտարներին և նրանց փոխարինել զուտ թուրքական ուսայով»¹³³: Նման քաղաքականության հետևանքով քսան տարվա ընթացքում կստեղծվեց մի կայսրություն, որը հիմնականում բաղկացած կլինեի թուրքերից¹³⁴: Այս ուսայական միջոցառման կիրառումը լայն թափ ստացավ հունաբնակ շրջաններում:

¹³² Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 251:

¹³³ Տե՛ս Capitaine H. Seignobosc, Turcs et Turquie, P., 1920, էջ 61:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

1913 թ. հոկտեմբերին սկսվեց թուրքական Թրակիայի հունական բնակչության բռնի արտագաղթը դեպի Հունաստան: Տեղական թուրքական իշխանությունները և երիտթուրքական կազմակերպությունները կենտրոնից հրահանգ էին ստացել ամեն միջոց օգտագործել հույներին արտագաղթի հարկադրելու համար¹³⁵: Այդ նպատակով օգտագործվեցին հալածանքի ու բռնության բարբարոսական բազմազան ձևեր ու միջոցներ:

Հակահունական հալածանքներն ու բռնությունները լայն ծավալ ընդունեցին նաև Փ. Ասիայի արևմտյան ծովափում, որտեղ հույների տեղահանության գործը հանձնարարված էր Ջմյունուհայում գտնվող բանակային չորրորդ կորպուսի հրամանատար Պերթև (Ռեմիրհան) փաշային, այդ կորպուսի շտաբի պետ Ջաֆեր Թայար (Էդիմեզ) փաշային և երիտթուրքական կուսակցության տեղի պատասխանատու քարտուղար Մահմուդ Ջելալ (Բայար) Բեյին¹³⁶: Թուրք բաշիբոզուկների զինված խմբերը, հարձակվելով հունական բնակավայրերի ու գյուղերի վրա, խոշտանգում, ջարդում ու արտաքսում էին բնակիչներին, տիրանում նրանց ունեցվածքին: Առանձնահատուկ մոլեգնությամբ էին համակված մանավանդ Բալկանյան թերակղզուց գաղթած թուրքերը՝ մուհաջիրները, որոնք, հենց Ջեմալի խոստովանությամբ, «լրջորեն անհանգրստացնում էին Այդընի վիլայեթի հույներին»¹³⁷:

Ինչպես միշտ, քրիստոնյա բնակչության դեմ ուղղված հալածանքները վերածվեցին կոտորածների: Թրակիայում և Էգեյան ծովափում հունական բազմաթիվ գյուղեր ու բնակավայրեր կործանվեցին, իսկ բնակիչները ենթարկվեցին ջարդի: Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության աշխատակից Տուխուկյան, որն անձամբ քննել է Ջմյունուհայի և նրա շրջակայքի հույների վիճակը, հաղորդում է այն սարսափելի սպանդի մասին, որ կատարվել էր հին և նոր Ֆոկեայում: Դրա հետևանքով, նշում է նա, «կոտորվել է գրեթե ամբողջ բնակչությունը»¹³⁸: Մեկ ուրիշ ակնատես, ֆրանսիացի հնագետ Ֆելիքս Սարթոն, նույնպես վկայում է, որ հունական բնակչության ջարդը և

¹³⁵ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 251:

¹³⁶ Տե՛ս «Milliyet», 1970, 10 eylül, № 8190:

¹³⁷ Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹³⁸ ИГВВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 4261, л. 201.

արտաքսումը կատարվում էր թուրքական իշխանությունների եռանդուն մասնակցությամբ: Նա գրում է, որ հունական գյուղերի վրա հարձակվող թուրք հրոսակախմբերը տեղական իշխանությունների կողմից զինված էին «Մարտինի» սիստեմի հրացաններով և մուշկետներով¹³⁹: Հույներին արտաքսելու և նրանց բնակավայրերում ավելի քան 160 հազար մահմեդական գաղթականների տեղավորելու քաղաքականությունը իրականացվում էր նաև Անատոլիայի հունաբնակ մյուս շրջաններում, այդ թվում՝ մերձսևծովյան վայրերում: Բնականաբար, հակահունական տրամադրությունները թուրքական մոլեռանդ ամբոխի կողմից օգտագործվում էին նաև հայերին ճնշելու, հալածելու և կողոպտելու նպատակով:

Անգամ գերմանական «Քյոլնիշե ցայտունգ» թերթի թղթակից, իր իսկ բնութագրմամբ՝ մոլի թուրքասեր Հ. Ծուրմերը, սարսափով է գրում ահավոր ավերածությունների և կոտորածների մասին:

Փ. Ասիան թուրք վերաբնակիչներով «ներքին գաղութացման» ենթարկելու և այդպիսով «Անատոլիան ազգայնացնելու» քաղաքականությունը, գրում է նա, մեծագույն մոլեռանդությամբ իրականացվում էր Բրուսայի, Ջմյունիա-Այդընի, Էսկիշեհիրի, Ադաբազարի, Անկարայի ու Ադանայի արգավանդ ու ծաղկուն շրջաններում, ուր այնքան մեծ էր հույների ու հայերի դերը և որոնց գերակշռությունը հարուցում էր թուրքերի տագնապը¹⁴⁰: Անատոլիան լիովին թրքացնելու ճանապարհին, շարունակում է նա, համաշխարհային պատերազմին նախորդած ընդամենը մի քանի շաբաթվա ընթացքում սպանվեցին հազարավոր խաղաղ հույներ՝ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ, տասնյակ ծաղկուն գյուղեր ու քաղաքներ գազանային ավերածությամբ վերածվեցին մոխրակույտերի¹⁴¹: Երիտթուրքերի պաշտոնաթերթ «Թանիք» անգուսպ հրդժվանքով էր գրում, որ Փ. Ասիան թուրքացնելու պետական քաղաքականության հաջողությանն է նպաստում մանավանդ

¹³⁹ *St'a* F. Sartiaux, Le sac de Phocée et l'expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en juin 1914. ("Revue des Deux Mondes", t. 24, P. 1914, էջ 663):

¹⁴⁰ *St'a* Dr. H. Stuermer, Deux ans de guerre à Constantinople, P., 1917, էջ 157:

¹⁴¹ *St'a* նույն տեղում, էջ 159:

այն հանգամանքը, որ տեղական թուրքական իշխանությունները «լիովին ըմբռնել են ներքին գաղութացման և մուհաջիրների վարվելաձևի ազգային մեծ նշանակությունը»¹⁴²:

Երիտթուրքական իշխանությունները մուհաջիրների հորձանքը ուղղում էին նաև դեպի արևելյան վիլայեթները, դեպի Արևմտյան Հայաստան՝ ստիպելով հայերին իրենց հողերը զիջել թուրք վերաբնակիչներին: Այստեղ նույնպես երիտթուրքերը մուհաջիրների վերաբնակեցմամբ ցանկանում էին զորացնել մահմեդական տարրը՝ դուրս մղելով կայսրության «անբարեհույս» հայ բնակչությանը¹⁴³:

Ջարդերից ու զանգվածային արտաքսումներից գերծ մնաց կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլսի և Էգեյականի խոշորագույն նավահանգիստ Ջմյունիայի քրիստոնյա բնակչությունը: Այդ կապակցությամբ թուրքական գրականության մեջ տրված է հետևյալ բացատրությունը. «Քաղաքական նկատառումներով Ջմյունիայի հույների հանդեպ հալածանքներ չեղան: Ջմյունիան չափից ավելի էր գտնվում տեսադաշտում: Նման քաղաքում մեծ տերությունների հյուպատոսների առկայությունը հարկադրում էր խուսափել արտաքսման քաղաքականությունից»¹⁴⁴:

Իրենց հնագույն պատմական բնօրրանից արտաքսված, թալանված, լլկված ու սովահար հույների բազմահազարանոց խմբերը խոնվեցին առափնյա քաղաքներում՝ սպասելով Հունաստանից ժամանող նավերին: Նրանք այլևս չունեին վերադառնալու ոչ մի հույս, իսկ ապագայի նկատմամբ՝ ոչ մի պատկերացում: «Հույների վիճակը ողբալի է: Սովահար և ամեն բանից զրկված ու կողոպտված, անոնք բացօթյա կը բնակին առանց ապաստան մը ունենալու: Իրենց գույքերը հափշտակված են ու կիները անպատված: Հույների բնակարանները կ'ըքված են իշխանության կողմից, որ տանտերերը կվտարեն»¹⁴⁵:

Միաժամանակ, երիտթուրքերը վերսկսեցին հակահունական տևտեսական բոլկոտի քաղաքականությունը, որ նրանք կիրառել էին դեռևս կրետական հարցի սրվածության շրջանում:

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 157:

¹⁴³ *St'a* Г. З. Алиев, Եզվ. աշխ., էջ 194:

¹⁴⁴ "Milliyet", 1970, 6 eylül, № 8186.

¹⁴⁵ «Ազատամարտ», 25.VI (7. VII), 1914:

Հակահունական տնտեսական բոլկոտի նպատակն էր խզել անկտրական բոլոր հարաբերությունները հույների հետ և այդպիսով նրանց ենթարկել սնանկացման: Նման ճանապարհով երիտթուրքերը հույս ունեին վերացնել քրիստոնյա բուրժուազիայի տնտեսական գերակշիռ ազդեցությունը և դրանով պայմաններ ստեղծել թուրք բուրժուազիայի ազատ գործունեության համար: Ուրեմն, թուրք բուրժուազիային մրցակցությունից ազատելու և գործունեության լայն ասպարեզ ստեղծելու համար, երիտթուրքերի համոզմամբ, անհրաժեշտ էր «նախ և առաջ սնանկացնել, կործանել տնտեսապես հզորացած հույն բուրժուազիային»¹⁴⁶: «Ազգային տնտեսություն» ստեղծելու հարմար ուղի նկատվեց բոլկոտի քաղաքականությունը, — գըրում է Բալուրը, — որը, երիտթուրքերի կարծիքով, խարխուլով հույների տնտեսական ազդեցությունը, դյուրացնելու էր թուրք բուրժուազիայի խիստ թույլ դիրքերի ամրապնդումը»¹⁴⁷:

1913 թ. վերջին և 1914 թ. ընթացքում հակահունական տնտեսական բոլկոտը Թուրքիայում (մասնավորապես՝ անկտրական խոշոր քաղաքներում ու նավահանգիստներում) հասավ մեծ չափերի: Իշխանությունների հրահրումով ու դժողմամբ գործակալները, ինչպես նաև մահմեդական հոգևորականությունը կատաղի պրոպագանդա էին մղում քրիստոնյաների դեմ: «Հայերը, — այդ կապակցությամբ նշում էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը, — որոշակիորեն նույնպես ենթարկվում են բոլկոտի հետևանքներին և քրիստոնյաների դեմ ուղղված պրոպագանդային»¹⁴⁸: Հույների և հայերի դեմ ուղղված տնտեսական բոլկոտը շատ հեշտությամբ վերածվում էր կողոպուտի ու թալանի:

Տնտեսապես սնանկացնելով, կողոպտելով և թալանելով քրիստոնյա բուրժուազիային՝ երիտթուրքերը հույս ունեին բարձրացնել թուրք ազգային բուրժուազիային: Սկզբնական շրջանում դա ինչ-որ չափով հաջողվեց: Էգեյան ծովափում առաջացան թուրքական բանկեր և թուրք բուրժուազիայի ընկերություններ¹⁴⁹: Սակայն բոլկոտի քաղաքականությամբ թուրքական բուրժուազիայի տնտեսական դիրքերը բարելավելու և ուժեղացնելու ջանքերը ձախողվեցին: Թուրք բուրժուազիան պատրաստ չէր և ի վիճակի չէր փոխարինելու հպատակ ժողովուրդների զարգացած բուրժուազիային, որի տնտեսական գործունեության արմատները շատ խորն էին: «Տնտեսական բնագավառում թուրքերի տեսակարար կշիռը մեծացնելու փոխարեն, — նշում է Բալուրը, — բոլկոտը ավելի շուտ ծառայեց որպես զոռբաների հարստացման ժամանակավոր միջոց»¹⁵⁰:

Բորբոքելով հակահունական պրոպագանդան՝ երիտթուրքերը ցանկանում էին նաև ծնշում գործադրել հունական կառավարության վրա՝ հարկադրելով նրան զիջումների գնալ Էգեյան ծովի կղզիների հարցում: Դեռևս 1914 թ. հունվարին Աթենքի թուրքական դեսպանը սպառնաց, որ կղզիների հարցում հունական կառավարության դրսևորած համառությունը կարող է տխուր հետևանքներ ունենալ ինչպես Հունաստանի, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվող հույն բնակչության համար¹⁵¹:

Հակահունական հալածանքները և բռնազաղթը արտակարգ հուզմունք ու գրգռություն առաջացրին Հունաստանում: 1914 թ. հունիսի 11-ին Վենիզելոսը խորհրդակցության հրավիրեց Գըլխավոր շտաբի ներկայացուցիչներին, որտեղ քննարկվեց Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու հնարավորությունը: Վենիզելոսը մտադիր էր սեփական ուժերով անհապաղ սկսել ռազմական գործողություններ՝ չսպասելով դաշնակից Սերբիայի և Ռումինիայի պատասխանին: Հունաստանը պատերազմի էր դիմում նախ և առաջ Թուրքիայի ռազմածովային ուժերը խորտակելու և ծովում հունական գերիշխանությունը պահպանելու նկատառումով: Հակահունական հալածանքները դիտվում էին որպես պատեհ առիթ՝ Թուրքիայի դեմ պատերազմելու համար: Աթենքի կառավարությունը դիմում էր մեծ ռիսկի և ցանկանում էր սկսել պատերազմը, քանի դեռ Թուրքիան չէր խախտել ուժերի հարաբերակցությունը ծովում¹⁵²: Նույն օրվա երեկոյան, ելույթ ունենալով պառլամենտում, Վենիզելոսը հայտարարեց, որ եթե վերջ չտրվի հակահունական

¹⁴⁶ "Milliyet", 1970, 6 Eylül, № 8186.

¹⁴⁷ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 144:

¹⁴⁸ МОЭИ, с. III (1914—1917), т. 3 (14.V—27.VI.1914), № 325, стр. 375, Сазонов-Гирсу, от 22/9 июня, 1914.

¹⁴⁹ Sı'ü "Milliyet", 1970, 9 Eylül, № 8189:

¹⁵⁰ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 253:

¹⁵¹ Sı'ü G. Kemali bey, նշվ. աշխ., էջ 144:

¹⁵² Sı'ü 'O. 'I. Metağās, նշվ. աշխ., էջ 244—245:

առաջարկում էր տերություններին՝ ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին, որոնք պետք է մասնակցեին տեղահանության վայրերը ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի կատարելիք «տեսչական» շրջագայությանը¹⁶³:

Միջազգային հանձնաժողովը, հունիսին այցելելով տեղահանության վայրերը, արձանագրեց, որ հակահունական կամպանիայի հետևանքով այդ շրջանների մեծ մասը վերածվել է անապատի: Հրդեհված ու կործանված էին հունական գուղերն ու բնակավայրերը, ավերված էին դաշտերը, այգիներն ու ցանքատարածությունները: Այդ հանձնախմբի անդամ, Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության թարգման Տուխուլյան հաղորդում էր, որ ամբողջ Էգեյան ծովափից հույների վտարման պլանը նախօրոք և մանրամասնորեն մշակված էր կենտրոնական կառավարության կողմից¹⁶⁴: Նենգափոխելով իրականությունը, Ջեմալը գրում էր. «Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ հույներին ոչ ոք չի նեղել: ... Համբերությունից դուրս եկած թուրք գաղթականները, որոնք մեղավոր էին հույների նկատմամբ կատարված հանցագործություններում, խստորեն պատրժվեցին թուրքական կառավարության կողմից»¹⁶⁵: Սակայն իրողությունն այլ էր: Թուրքական կառավարությունը իսկական պատկերը թաքցնելու նպատակով ցուցադրական պատժիչ միջոցներ էր ձեռնարկում հույն բնակչության դեմ բռնություններ կիրառած թուրք ամբոխի առանձնապես «աչքի ընկած» ներկայացուցիչների նկատմամբ: Այն հանգամանքը, որ հակահունական կամպանիան շարունակվեց նաև Թալեաթի քննչական շրջագայությունից հետո, ցույց է տալիս դրա կազմակերպված բնույթը: Այսպես, հուլիսի 1-ին Կ. Պոլսի ռուսական զինվորական ներկայացուցիչ Սերգեևը հաղորդեց, որ երիտթուրքերի կոմիտեն, Թալեաթի և Զավիդի մասնակցությամբ, որոշել է «կարգադրել իշխանություններին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել արտագաղթին»¹⁶⁶:

Թալեաթի շրջագայությունը կրում էր սոսկ ձևական բնույթ և ըստ էության հունական և եվրոպական հասարակա-

կան կարծիքը հանգստացնելու անհաջող մի փորձ էր: Հրապարակորեն դատապարտելով հակահունական հալածանքներն ու արտաքսումը՝ Թալեաթը տեղական իշխանություններին գաղտնորեն հրահանգում էր ամենայն հետևողականությամբ կիրառել հույների հանդեպ իրականացվող պետական քաղաքականությունը: Այսպես, Բուրսայում հրապարակային մի ելույթից հետո նա իր մոտ է կանչում թուրքական իշխանությունների ներկայացուցիչներին և հրահանգում. «Ոչ մի ուշադրություն չդարձնեք ժողովրդին ուղղված իմ խոսքերին: Մեր պարտքն է մինչև վերջ իրագործել մեր նշած ծրագիրը և շարունակել մեր երկրից քրիստոնյաների վտարումը»¹⁶⁷:

Պետական այդպիսի քաղաքականության հետևանքով հակահունական հալածանքներն ու արտաքսումները անարգել շարունակվում էին: Հրի ու սրի արյունալի քաղաքականության արդյունքն եղավ այն, որ հիմնականում Թրակիայից ու Էգեյան ծովափից անվերադարձ տեղահանվեց մոտավորապես 200 հազար հույն¹⁶⁸:

Հակահունական կամպանիան իրականացնելու հետ մեկտեղ երիտթուրքերը ջանում էին իրենցից հեռացնել այդ գործի պատասխանատվությունը: «Կառավարությունը բացարձակապես չէր համակրում այդ շարժումը,— չքմեղանում է Ջեմալը,— որովհետև վախենում էր իր համար անցանկալի հետեվանքներից»¹⁶⁹: Ինքնաարդարացման համար երիտթուրքերը սկսեցին այլ գործոններ վկայակոչել: Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը հայտարարեց, որ արտագաղթը հիմնականում հունական նոր տարածքները տեղափոխված 12 հազար հույն փախստականների դրողմների արդյունքն է, որոնք կոչ են անում իրենց ազգակիցներին գաղթել և տեր դառնալ տեղի մահմեդականների լքած ունեցվածքին¹⁷⁰: Բացի այդ, նա պընդում էր, որ բալկանյան պատերազմի ընթացքում մահմեդական բնակչության հանդեպ իբր կատարած վայրագություններ-

¹⁶³ Տե՛ս «Le Temps», 19.IV, 1914:

¹⁶⁴ Տե՛ս ЦГАВМФ, ֆ. 418, օп. 1, д. № 4261, л. 201:

¹⁶⁵ Տե՛ս Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁶⁶ ЦГАВМФ, ֆ. 418, օп. 1, д. № 4261, л. 201:

¹⁶⁷ «С. Петербургские ведомости», 2/15.VII, 1914.

¹⁶⁸ Տե՛ս DDF, 3—X, № 420, էջ 600, Communication de la Légation de Grèce, 21 juin, 1914:

¹⁶⁹ Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 50:

¹⁷⁰ Տե՛ս G. Kemal bey, նշվ. աշխ., էջ 101:

րի փոխվրեժից խուսափելու համար հույները ձգտում են հե-
ռանալ թուրքական տերիտորիայից¹⁷¹:

Աթենքում Օսմանյան կայսրության դեսպանը իր հուշերում
ևս փորձում է ժխտել հույների դեմ ծավալված հակահունա-
կան քաղաքականության պետական բնույթը՝ այն ներկայաց-
նելով որպես պատասխան Հունաստանում բնակվող թուրքերի
դեմ կատարված բռնությունների: «Իզմիրի շրջակայքում ծա-
վալված իրադարձությունները հունական Մակեդոնիայում իրա-
կանացված հակաթուրքական քաղաքականության արդարացի
հետևանք էին»¹⁷², — գրում է նա: Նույն տեսակետն է արտա-
հայտում նաև Բայուրը: Այսուհանդերձ, վերջնականապես չժըխ-
տելով, որ հակահունական հալածանքները ծավալվել էին
թուրքական կառավարության հրահանգով, նա նշում է, որ
վերջին հաշվով, դրանք տեղի ունեցան կառավարող շրջանների
թողովությանը¹⁷³: Բռնագաղթի ընթացքում կատարված վայ-
րագություններին Թալեաթը անդրադառնում է հարևանցիորեն,
դրանք ներկայացնելով որպես մասնավոր և ոչ էական երե-
վույթներ, նշելով, որ բռնագաղթի ընթացքում «երբեմն եղել են
նաև հափշտակություններ, ընդհարումներ և սպանություն-
ներ»¹⁷⁴: Նրա՝ թեկուզ հարևանցի հիշատակումները հաստա-
տում են հույն ժողովրդի դեմ գործված ոճրագործությունները:
Աթենքի թուրք դեսպանը, ավելի մեղմացնելով Թալեաթի վե-
րոհիչյալ ժխտ խոստովանությունը, գրեթե ժխտում էր հակա-
հունական իրադարձությունների արյունալի բնույթը՝ դրանք
ներկայացնելով ոչ ավելի, քան որոշ «տհաճ երևույթներ»¹⁷⁵:
Հարցին համանման մոտեցում է ցուցաբերում նաև Բայուրը:
Նրա կարծիքով, հույների հանդեպ իրագործված բռնություն-
ները կրել են խիստ մեղմ բնույթ, և որ «միակ փաստը Այ-
վալըքի հույների սարսափահար Միդիլի փախչելու դեպքն
է»¹⁷⁶:

Թուրքական գրականության մեջ խիստ կերպով նվազեց-
ված է Օսմանյան կայսրությունից հարկադրաբար արտագաղ-

թած կամ բռնությամբ վտարված հույների թիվը: Պետևս այդ
ժամանակ թուրքական աղբյուրները պնդում էին, որ Օսման-
յան կայսրությունից գաղթել են միայն 1000 հույներ, ընդամին՝
իրենց սեփական ցանկությամբ և թուրքական վարչության
կամքին հակառակ¹⁷⁷: Նույնն է կրկնում նաև Բայուրը, որը
փորձում է հավաստիացնել, թե գաղթել են ընդամենը «մի
խումբ հույներ»¹⁷⁸: Մինչդեռ, հենց նույնի վկայակոչած աղ-
բյուրներից մեկում, բռնությամբ արտագաղթված հույների թի-
վը հասնում է մոտ 100 հազարի, որը նույնպես նվազեցված
է և չի համապատասխանում իրականությանը, որը, սակայն,
որոշակի պատկերացում է տալիս այդ ահավոր իրադարձու-
թյունների մասին¹⁷⁹:

Հակահունական կամպանիայի ու Էգեյան ծովի կղզիների
շուրջը սրված հարաբերությունների ընթացքում թուրքական
կառավարողները շիկացնում էին պատերազմի մթնոլորտը՝
ոևանշի տրամադրություններ բորբոքելով մասնավորապես
Հունաստանի դեմ: Պետական խորհրդի նախագահ Խալիլ Բե-
լը մայիսի 19-ին ելույթ ունենալով պառլամենտում, կոչ արեց
վերագրավել այն բոլոր տերիտորիաները, որոնք բալկանյան
պատերազմների հետևանքով անջատվել էին Թուրքիայից:
«Կիսնդրեմ մեր ուսուցիչներին, մեր խմբագիրներին և մեր բա-
նաստեղծներին ու մեր բոլոր մտավորականությունից, որ ի-
րենց դասերով, իրենց գրություններով, իրենց բարոյական
ամբողջ ազդեցությամբ միշտ հիշեցնեն ներկա և ապագա սե-
րունդներուն թե սահմանազլխին մյուս կողմը փրկելիք եղ-
բայրներ, ազատելիք հայրենիքի բեկորներ կան»¹⁸⁰:

4. Պոլսում տեղի էին ունենում սպայական խառնածողով-
ներ, որտեղ երիտթուրքերը բորբոքում էին ռեանշի, իմպերիա-
լիստական զավթումների տրամադրություններ: Այդ ռազմա-
մոլական հավաքներում ցուցադրվում էր Օսմանյան կայսրու-
թյան հսկա պատմական քարտեզը, որտեղ սև գույնով նշված
էին երկու հարյուր տարիների ընթացքում կայսրության կրած
տարածքային կորուստները: Այդպիսի ժողովները, ուր սովո-

¹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷² G. Kemali bey, նշվ. աշխ., էջ 110:

¹⁷³ Տե՛ս Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 251, 253:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 255:

¹⁷⁵ G. Kemali bey, նշվ. աշխ., էջ 106:

¹⁷⁶ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., էջ 253:

¹⁷⁷ Տե՛ս «Правительственный вестник», 31, V.(13.VI), 1914:

¹⁷⁸ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 251:

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸⁰ Տե՛ս «Ազատամարտ», 7(20). 5. 1914:

րաբար նախագահում էր ռազմական մինիստր Էնվերը, ընթանում էին Օսմանյան կայսրության նախկին հզորությունը և տերիտորիալ ամբողջականությունը վերականգնելու, նոր զավթումներ կատարելու նշանաբանով¹⁸¹:

Թուրքական բուրժուական նացիոնալիզմի շովինիստական դոկտրինաների (թյուրքիզմ, պանթյուրքիզմ, պանթուրանիզմ, պանիսլամիզմ), իմպերիալիստական զավթումների մոլեռանդ պրոպագանդայով էին զբաղված այսպես կոչված «թուրքական օջախները»՝ «Թյուրք դերնեյի», «Թյուրք յուրդու» և այլ պաշտոնական քաղաքական ակումբներ, որոնք անմիջականորեն ղեկավարվում և ֆինանսավորվում էին երիտթուրքական կառավարության կողմից:

Իմպերիալիստական զավթումների, միլիտարիզմի և մոլի ազգայնականության պրոպագանդան զուգակցվում էր ռազմական նախապատրաստություններով: Մոտ ապագայում համալրելով իրենց նավատորմը Անգլիայում կառուցվող ռազմանավերով՝ թուրքերը հույս ունեին ամենամոտ ժամանակում ջախջախել Հունաստանի տիրապետությունը Էգեյան ծովում և վերագրավել կղզիները: Ռազմական նախապատրաստությունների հետևանքով 1914 թ. վերջին Թուրքիան ուժեղ էր լինելու նաև ցամաքային ուժերով¹⁸²:

Նկատի ունենալով Թուրքիայի դեմ պատերազմի հավանականությունը՝ հունական կառավարությունը խորհրդակցության կարգով դիմեց իր դաշնակից Սերբիային՝ ռազմական գործողությունների հնարավոր պարագայում նրա դիրքորոշումը պարզելու համար: Սերբիան, նշված է Բելգրադից տրոփած պատասխանում, թե՛ նյութական և թե՛ ֆինանսական առումով ուժասպառվել և հյուծվել է բալկանյան պատերազմների հետևանքով, ուստի ամեն տեսակի բարդությունները, առավել ևս ռազմական գործողությունները իր համար խիստ անցանկալի են: Պաշխի կառավարությունը շեշտում էր, որ հույն-սերբական դաշինքը նպատակ ունի պահպանել Բուխարեստի պայմանագրով Բալկաններում հաստատված քաղաքական հավասարակշռությունը, որը «ուղղակիորեն համապա-

տասխանում է Սերբիայի ու Ռումինիայի շահերին»¹⁸³: Նշանակում է, որ Թուրքիայում կատարվող հակահունական հալածանքները հարվածի տակ չէին դնում երկրորդ բալկանյան պատերազմի քաղաքական արդյունքները և, հետևաբար, չէին կարող Թուրքիայի դեմ պատերազմի առիթ հանդիսանալ ո՛չ Սերբիայի և ո՛չ էլ Ռումինիայի համար: «Փ. Ասիայում թուրքերի կողմից հույների հալածանքները, — նշված էր սերբական պատասխանում, — զուտ հունական խնդիր են և դաշնակից բալկանյան երկրների համար կարևորություն չեն ներկայացնում»¹⁸⁴: Բելգրադի կառավարությունը նշում էր, որ Հունաստանը վերջնագիր ներկայացնելով Թուրքիային, այնուամենայնիվ չի սպառել նրա վրա ազդելու բոլոր միջոցները, օրինակ՝ հակահունական հալածանքները դադարեցնելու խընդրանքով չի դիմել եվրոպական տերությունների միջամտությանը¹⁸⁵:

Տվյալ հարցում պարզաբանելով իր դիրքորոշումը՝ սերբական կառավարությունը, այնուամենայնիվ, որպես Հունաստանի դաշնակից, դիմում է եվրոպական տերություններին՝ խընդրելով նրանց հանդեպ գալ ի պաշտպանություն հույն ժողովրդի: Միաժամանակ, Պաշխի կառավարությունը նոտա է հղում Թուրքիային՝ խորհուրդ տալով վճռական միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնելու հույների նկատմամբ կատարվող հալածանքները¹⁸⁶:

Հույն-թուրքական հարաբերությունների ծայրահեղ լարվածության այդ շրջանում վճռական նշանակություն ունեցավ Ռուսաստանի դիվանագիտական միջամտությունը: Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիրսը բազմիցս նախազգուշացրեց երիտթուրքական կառավարությանը այն լուրջ հետևանքների մասին, որ սպառնում էին Թուրքիային՝ Հունաստանի դեմ պատերազմ սկսելու և հակահունական հալածանքները շարունակելու դեպքում: «Թուրքական կառավարությունը հարկադրում է մեզ՝ նրա հանդեպ կրկին փոխելու մեր բարյացակամ հարա-

¹⁸³ МОЭИ, с. 3, (1914—1917), т. 3 (14.5—27.6.1914), № 284, стр. 335—336. Военный агент в Сербии в отделе ген.-квартирмейстера генштаба от 16/3 июня 1914 г.

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 336:

¹⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸⁶ Տե՛ս E. Venizelos, նշվ. աշխ., էջ 170—171:

¹⁸¹ S'e'u Capitaine H. Seignobosc, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹⁸² ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. № 4258, л. 58.

բերությունները՝ ուղղափառ բնակչության նկատմամբ նրա միանգամայն անհանդուրժելի վերաբերմունքի պատճառով» — մեծ վեզիրին հայտարարեց Գիրսը¹⁸⁷: Միաժամանակ, ռուսական կառավարությունը Հունաստանի ուշադրությունը հրավիրեց այն հանգամանքի վրա, որ լարված միջազգային իրադրության պայմաններում պատերազմը Թուրքիայի դեմ կարող է կործանարար հետևանքներ ունենալ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույն բնակչության համար: Երիտթուրքերը պարզապես կօգտվեին Հունաստանի դեմ մղած պատերազմից՝ հունական բնակչության զանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու համար: «Հունաստանի ռազմական ելույթը կարող է սոսկ վատթարացնել հույների վիճակը Թուրքիայում՝ առաջացնելով արյունալի հալածանքներ», — նախազգուշացնում էր Սազոնովը¹⁸⁸:

Ռուսաստանը մտահոգված էր նաև արևմտահայության ճակատագրով: 1912 թ. դեկտեմբերին կրկին իր ձեռքը վերցնելով հայկական բարենորոգումների նախաձեռնությունը՝ ռուսական կառավարությունը, իր քաղաքական շահերից ելնելով, նույնպես չէր կարող հանդուրժել հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվող հալածանքները: «Թուրքական կառավարության կողմից հայերի հանդեպ նման միջոցառումների կրկնումը մեզ համար առավել ևս անցանկալի է», — շեշտում էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը¹⁸⁹:

Բալկանների, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի համար մղվող պայքարում իմպերիալիստական տերությունները, ելնելով իրենց տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական շահերից, ջանում էին կասեցնել թուրք-հունական բախումը: Այդ ուղղությամբ առանձնապես մեծ ջանքեր էին գործադրում Գերմանիան ու Անգլիան:

Հունաստանի և Թուրքիայի միջև համաձայնություն կայացնելու մտադրությամբ, Վենիզելոսի անմիջական հավանությամբ, 1914 թ. հունիսի վերջին Աթենքից Կ. Պոլիս մեկնեց անգլիա-

ցի հայտնի հասարակական գործիչ ու լրագրող Դիլլոնը: Թալեթը առաջարկեց ընդունել Էգեյան ծովի կղզիներում թուրքական գերիշխանությունը և պաշտպանական դաշինք կնքել նրկու երկրների միջև¹⁹⁰:

Երիտթուրքերը, այնուամենայնիվ, «համաձայնվում» էին կղզիներին շնորհել «ինքնավարության» իրավունք՝ սուլթանի գերիշխանության ներքո: Նրանց ներկայացրած բոլոր պայմանները փաստորեն հանգում էին Էգեյան ծովի կղզիներում Թուրքիայի ռազմաքաղաքական գերիշխանության պահպանմանը¹⁹¹: Իրականում թուրքական կառավարությունը խուսափում էր կղզիների հարցում Հունաստանի հետ համաձայնության գալուց՝ փայփայելով մոտ ապագայում դրանք վերագրվելու նպատակը և գերադասում էր դաշինքը Բուլղարիայի հետ¹⁹²: Այդ էր պատճառը, որ հուլիսի 15-ին թուրքերը հրաժարվեցին քննարկել կղզիների հարցը, փաստարկելով, որ Հունաստանի ներկայացրած առաջարկները անընդունելի են¹⁹³:

Այնուամենայնիվ, քաղաքական տարբեր շարժառիթներով և ժամանակ շահելու միտումով երիտթուրքերը շարունակում էին դրսևորել Հունաստանի հետ համաձայնության գալու պատրանք: Ղեկնա Դիլլոնի ներկայացրած պայմանները քննարկելիս թուրքական կառավարությունը Անգլիայի պնդմամբ «համաձայնվել» էր այդ բանակցությունները վարել բարձր մակարդակով: Ուստի որոշվել էր, որ կղզիների հարցի և ընդհանրապես թուրք-հունական համաձայնության ու դաշինքի շուրջ բանակցությունները Վենիզելոսի հետ անմիջականորեն պետք է վարեր Թալեթը: Բայց հուլիսի 12-ին հայտնի դարձավ, որ «եռապետության» անդամ, կայսրության ներքին գործերի ազդեցիկ մինիստրին բանակցություններում փոխարինելու էր մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ փաշան: Այդ փոփոխությունը դժգոհությամբ ընդունվեց հունական կառավարության կողմից, որով հետև Օսմանյան կայսրության սադրագամը պետական խընդիրներում փաստորեն նախաձեռնության իրավասություն և հեղինակություն չունեի: «Օսմանյան պետության փաստական

¹⁸⁷ МОЭИ, с. III, т. 3 (14.V—27, VI.1914), № 263, прим. 2, стр. 311, Гирс-Саазонову, от 8 июня (26 мая), 1914.

¹⁸⁸ Նույն տեղում, № 269, էջ 316, Սազոնովը ներատուվին, 16/3 հունիսի, 1914 թ.:

¹⁸⁹ Նույն տեղում, № 325, էջ 375, Սազոնովը՝ Գիրսին, 22/3 հունիսի, 1914 թ.:

¹⁹⁰ Տե՛ս Կ. Կ. Բայր, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 267:

¹⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 267—267:

¹⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268:

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

ղեկավարը Թալեաթ Բեյն էր, իսկ Սաիդ Հալիմ փաշան՝ սոսկ նրա կամակատարը»¹⁹⁴, — նշված է թուրքական պատմագրության մեջ:

Երկու երկրների միջև ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն, որոշվեց հուլիս-թուրքական բարձր մակարդակով բանակցությունները անցկացնել Բելգիայի մայրաքաղաքում՝ Բրյուսելում: Հուլիսի 16-ին Աթենք ուղարկված հեռագրում մեծ վեզիրը շեշտում էր, որ երկու երկրների միջև «լուրջ ու երկարատև համաձայնության» միակ ու վերջնական պայմանը Հունաստանի կողմից Էգեյան ծովի կղզիներում Թուրքիայի գերիշխանության ճանաչումն է¹⁹⁵:

Մինչ հուլիսի 21-ին Վենիզելոսը դուրս կգար Աթենքից Բրյուսել մեկնելու համար, հունիսի 28-ին Սարանդում ավստրիական թագածառանգ, Էրցհերցոգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանության առիթով Եվրոպայում արդեն ծավալվում էին այնպիսի քաղաքական իրադարձություններ, որոնք հղի էին անխուսափելի պատերազմի վտանգով: Նման պայմաններում իմպերիալիստական երկու խմբավորումներից որևէ մեկին միանալու անհրաժեշտությունը երիտթուրքերի համար ստանում էր հրատապ քաղաքական նշանակություն: Մյուս կողմից, մոտալուտ պատերազմում Թուրքիայի մասնակցությունը հաշվի էր առնվում իմպերիալիստական տերությունների կողմից: Ուստի և Անտանտն ու Եռյակ դաշինքը սկսեցին շոշափել Թուրքիային իրենց ռազմաքաղաքական ոլորտը ներգրավելու հնարավորությունները:

Հունիսի վերջին ֆրանսիական կառավարության հրավերով, «եռապետության» անդամ Ջեմալ փաշան պաշտոնական այցով մեկնեց Փարիզ՝ ֆրանս-թուրքական հարաբերություններին նվիրված հարցերը քննարկելու համար: Թուրքական կառավարությունը, մասնավորապես Ջեմալը, այդ հրավերն ընդունեց «մեծագույն հաճությամբ»¹⁹⁶: Թուրքական կառավարող շրջաններն որոշեցին այդ առաքելությունն օգտագործել հիմնականում Էգեյան ծովի կղզիների հարցը հօգուտ իրենց լուծելու նպատակով: «... Մենք օգտվում ենք լուրաքանչյուր հար-

մար առիթից, որպեսզի ամրապնդենք մեր բարեկամությունը Ֆրանսիայի հետ, հուսալով մեզ համար չափազանցորեն կարևոր կղզիների հարցի լուծման գործում ստանալ նրա օգնությունը, — ասում էր Ջեմալ փաշային մեծ վեզիրը, — Ղուք պետք է անեք ամեն հնարավորը, որպեսզի այդ փափուկ հարցի շուրջը հրավիրեք ֆրանսիական արտգործմինիստրոլության ամենալուրջ ուշադրությունը»¹⁹⁷:

Հուլիսի առաջին օրերին ժամանելով Փարիզ, Ջեմալ փաշան մի քանի անգամ այցելեց ֆրանսիական կառավարության ղեկավար և արտաքին գործերի մինիստր Վիլիամին: «Արդյոք նա իրոք անկեղծ էր, թե գործում էր պարզապես նրա համար, որպեսզի ալիբի ստանա եռապետության համար, անհայտ է», — կասկածի տակ է առնում Ջեմալի առաքելության անկեղծությունը անգլիացի պատմաբան Գոտլիբը¹⁹⁸: Պետք է ենթադրել, որ հավանաբար այդպես է մտածել նաև Վիլիամին: Պատրվակելով իր անչափ ծանրաբեռնվածությունը, նա Ջեմալին ուղարկում է արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական ղեկարտամենտի դիրեկտոր Մարժերիի մոտ, տալով վերջինիս անհրաժեշտ ցուցումներ: Հանդիպելով Մարժերիի հետ, Ջեմալը եռանդազին կերպով սկսում է ապացուցել այն օգուտները, որ կարող է ունենալ Անտանտը՝ ստանալով Օսմանյան կայսրության դաշնակցությունը:

«Ամենից առաջ ես կցանկանայի շոշափել կղզիների հարցը, — Մարժերիին է դիմում նա, — որոնք կովախնձոր են համարվում մեր և հույների միջև: Ղուք անհրաժեշտ եք համարում օգնել հույներին, հուսալով, ըստ երևույթին, որ ապագայում նրանք օգտակար կլինեն ձեզ: Հենց որ դուք պաշտպանեք մեր մի քանի պահանջները, հանձնես մեզ դուք Արեւելքում շուտով կունենաք հավատարիմ դաշնակից»¹⁹⁹:

Մարժերիի այն հարցին, թե կղզիների խնդրում ինչպիսի լուծում կարող է բավարարել թուրքական կառավարությանը, Ջեմալ փաշան պատասխանում է. «Արշիպեղագի բոլոր կղզ-

¹⁹⁴ Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 269:

¹⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270:

¹⁹⁶ Տե՛ս Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 85:

¹⁹⁷ Նույն տեղում:

¹⁹⁸ В. В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, стр. 48.

¹⁹⁹ Джемаль паша, նշվ. աշխ., էջ 87:

գիները, ներառյալ նաև Դոդեկանեզիան կղզիները պետք է տրվեն Թուրքիային»²⁰⁰:

Անգլիայի ու Ֆրանսիայի տեսանկյունից թուրքական կառավարության պահանջները անընդունելի էին: Կղզիների հարցի այդօրինակ լուծումը իրենցից կհեռացներ Հունաստանին, մի հանգամանք, որ չէր համապատասխանում Անտանտի շահերին: Քաղաքական այլ հանգամանքներ ևս, ինչպես, օրինակ, երիտթուրքերի մեծամասնության գերմանական քաղաքական կողմնորոշումը և 1913 թ. հունվարյան հեղաշրջումով ամրապնդված գերմանա-թուրքական ռազմաքաղաքական սերտ համագործակցությունը, խոսում էին ոչ հօգուտ թուրքերի: Այդ էր պատճառը, որ Մարտերին խուսափեց հետագա բանակցություններից: Նրա աշխատակիցները, սպասելով պրեզիդենտ Պուանկարեի և Վիվիանիի պետերբուրգյան այցելության արդյունքներին, հրաժարվեցին Թուրքիայի հանդեպ որևէ պարտավորություն վերցնելուց:

Փարիզում կրած դիվանագիտական անհաջողությունը ամենևին չփհատեցրեց երիտթուրքերին: Վերջին հաշվով նրանք, մասնավորապես գերմանական կողմնորոշման շատագուվները, գերադասում էին դաշինքը Կենտրոնական տերությունների խմբավորման հետ, որի ռազմական հզորության միջոցով հույս ունեին իրականացնել իրենց զավթողական պլանները և ամրապնդել իրենց երերուն վիճակը երկրի ներսում: Քաղաքական ու դիվանագիտական շրջաններում «ֆրանկոֆիլ» հորջորջված Ջեմալ փաշան ներքուստ գերմանական կողմնորոշման համոզված կողմնակից էր: Հետագայում գերմանա-թուրքական գաղտնի ռազմական դաշինքը Թուրքիայի համար նա անվերապահորեն գնահատեց որպես «մեծագույն պետական կարևորություն ներկայացնող իրողություն»²⁰¹:

Բացահայտելով գերմանական խմբավորման հետ Թուրքիայի դաշնակցելու անհրաժեշտությունը, Ջեմալ փաշան գրում էր. «Նախ և առաջ, դաշնակցելով Գերմանիայի ու Ավստրիայի հետ, բալկանյան փոքր երկրներից և ոչ մեկը չէր համարձակվի խառնվել այդպիսի հզոր տերությունների հետ դաշնակցած երկրի ներքին գործերին. համենայն դեպս, նրանք մեզ հանգիստ կթողնեն»:

²⁰⁰ Նույն տեղում:

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 91:

Երկրորդ, Անտանտի երկրներից և ոչ մեկը չէր համարձակվի ձեռք դնել մեր վրա՝ վախենալով համաեվրոպական պատերազմից»²⁰²:

Գերմանա-թուրքական դաշինքը, այդպիսով, ուղղվելու էր Ռուսաստանի, բալկանյան երկրների և ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ:

Դաշնակցելով Գերմանիայի հետ, երիտթուրքերը հետապնդում էին նաև տնտեսական մեծ նպատակներ: «Գերմանական գիտությունը, նրա տեխնիկան և առևտրական փորձը օգնության կգային Թուրքիային»²⁰³, — գրում է նա:

Դեռևս 1913 թ. վերջին Թալեաթը գերմանական դեսպան Վանգենհայմին արտահայտել էր Գերմանիայի հետ ռազմական դաշինք կնքելու թուրքական կառավարության ցանկությունը²⁰⁴: Սակայն կայգերական կառավարությունը պատասխանել էր, որ Թուրքիան դեռևս ռազմունակ չէ և որ ստեղծված քաղաքական հանգամանքներում թուրք-գերմանական դաշինքը նպատակահարմար չի համարվում²⁰⁵:

1914 թ. ամռանը Սարաևոյում տեղի ունեցած սպանությանը սկսված հուլիսյան միջազգային ճգնաժամը մեծ հույսեր ներշնչեց երտիթուրքերին, որոնք համոզված էին, որ Բալկաններում բռնկված քաղաքական իրադարձությունները լայն հեռանկարներ կբացեն իրենց զավթողական պլանների իրականացման համար: «Ստեղծված լուրջ իրադրությունը թելադրում էր Թուրքիային հմտորեն հարմարվել իրավիճակին՝ ըստ հնարավորին լավագույն ձևով օգտվելու եվրոպական պայթյունից»²⁰⁶, — երիտթուրքական դիվանագիտության հիմնական խնդրի մասին գրել է գեներալ Մահմուդ Մուխթար փաշան: «Երիտթուրքերը համոզված են, — հուլիսի 22-ին Բեռլին ուղարկված իր հեռագրում հաղորդում էր Վանգենհայմը, — որ ռազմական առումով Եռյակ դաշինքն ավելի հզոր է, քան Անտանտը, և որ պատերազմի դեպքում Եռյակ դաշինքի հաղթանակը ապահովված է»²⁰⁷:

²⁰² Նույն տեղում, էջ 94:

²⁰³ Նույն տեղում:

²⁰⁴ Տե՛ս Gén. M. Moukhtar, Նշվ. աշխ., էջ 251:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 256:

²⁰⁷ A. F. Frangulis, Նշվ. աշխ., էջ 116:

Սարականի քաղաքական իրադարձություններով Յայրաստիճան սրված ավստրո-սերբական հարաբերությունները ակնբխախորեն հղի էին վերահաս պատերազմի վտանգով և անխուսափելիորեն հանգեցնելու էին եվրոպական երկու խրմբավորումների ռազմական ընդհարմանը: Իրադարձությունների ծավալման այդպիսի հեռանկարը այժմ ստիպում էր գերմանական խմբավորմանը շուտափույթ կերպով Թուրքիային ներքաշել Եռյակ դաշինքի ռազմաքաղաքական ոլորտը, որին անհամբերությամբ ձգտում էր երիտթուրքական կառավարող շրջանների մեծամասնությունը: Այդ հանգամանքը չէր կարող անմիջականորեն չանդրադառնալ Բրյուսելում կայանալիք բարձր մակարդակի հուլյն-թուրքական բանակցությունների վրա:

Հուլիսյան ճգնաժամի շրջանում, գրում է Բայուրը, Սերբիային բնաջնջելու որոշում կայացրած Գերմանիան և Ավստրիան Աթենքում և Ստամբուլում կատարեցին մի շարք դիվանագիտական ելույթներ, որի հետևանքով թուրք-հունական բանակցություններն այլ ընթացք ստացան²⁰⁸:

Հուլիսի 23-ին Աթենքի գերմանական դեսպանին ուղղած հեռագրում կանցլեր Բետման-Հոլվեգը նշում էր, որ Եվրոպայում ստեղծված քաղաքական լուրջ իրադրության պայմաններում գերմանական խմբավորման շահերը պահանջում են Հունաստանի հեռացումը իր դաշնակից Սերբիայից, այսպես հուլյն-թուրքական համաձայնության իրականացումը խիստ կասկածելի է թվում: Միաժամանակ, Կ. Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալլավիչինին Սաիդ Հալիմին խորհուրդ տվեց խուսափել դեպի Անտանտը կողմնորոշվող Հունաստանի հետ որևէ համաձայնություն կայացնելուց՝ զգուշացնելով, որ հակառակ պարագայում Թուրքիան կհայտնվի շատ ծանր և անելանելի կացության մեջ, առանձնապես Եռյակ դաշինքին Բուլղարիայի միանալու խիստ հավանական հանգամանքներում²⁰⁹:

Հասունացող պատերազմում Թուրքիային Եռյակ դաշինքի ռազմաքաղաքական ոլորտը ներգրավելու խնդիրը գերմանական դիվանագիտության համար ստացել էր խիստ հրատապ ու կարևորագույն նշանակություն: 1914 թ. հուլիսի 5-ին Վիլ-

հելմ II նախագահությամբ Պոտոսում կայացած խորհրդակցության ժամանակ ի թիվս այլ հրատապ ռազմաքաղաքական հարցերի, քննարկվեց նաև ապագա պատերազմում Թուրքիայի՝ որպես Գերմանիայի հավանական դաշնակցի մասնակցության իրական հնարավորությունը: Խորհրդակցությանը հատկապես կանչված Կ. Պոլսի դեսպան Վանգենհայմին հրահանգվեց ամենայն ճշմարտացիությամբ ու հանգամանորեն զեկուցել Թուրքիայի ընդհանուր կացության մասին²¹⁰:

Միաժամանակ, դեպի Գերմանիան քաղաքականապես կողմնորոշված երիտթուրքերը տեղորոեն շտապում էին: Հուլիսի 22-ին ռազմական մինիստր Էնվեր փաշան անմիջականորեն դիմեց Վանգենհայմին՝ Եռյակ դաշինքին Թուրքիայի միանալու բացահայտ առաջարկությամբ: Հաջորդ օրը, հուլիսի 23-ին, Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ փաշան նույն առաջարկությունը պաշտոնապես ներկայացրեց Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալլավիչինին, շեշտելով, որ Թուրքիան Եռյակ դաշինքի օգնությունն է խնդրում միայն ու միայն Ռուսաստանի դեմ²¹¹: Պատասխանը Բեռլինից չուղացավ: Հուլիսի 24-ին, Վիլհելմ II-ի անմիջական հրահանգով Վանգենհայմը երիտթուրքական պարագլուխներին հայտարարեց գերմանա-թուրքական ռազմական դաշինք կնքելու գերմանական կառավարության պատրաստակամության մասին²¹²:

Սակայն կայզերական կառավարությունը, որպես ռազմական դաշինքի անհրաժեշտ ու կարևորագույն պայման, պահանջում էր, որպեսզի Ռուսաստանի դեմ մղվելիք պատերազմում թուրքական բանակի բարձրագույն ղեկավարությունը և հինգ բանակային կորպուսների հրամանատարությունը անպայմանորեն հանձնվեր գերմանական ռազմական միսիայի սպաներին: Վանգենհայմը, որ այս պահանջի հեղինակն էր, Բեռլին ուղարկած իր զեկուցագրում նշում էր նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ թուրքական բանակում գերմանական ռազմական միսիայի գերիշխող դերը պատերազմի դեպքում կստիպի Թուրքիային անշեղորեն կատարելու ռազմական դա-

²¹⁰ St'a H. Morgenthau, նշվ. աշխ., էջ 81:

²¹¹ St'a M. Bompard, L'entrée en guerre de la Turquie, "Revue de Paris", № 13, 1-er juillet, P., 1921, էջ 81—83:

²¹² St'a Gén. M. Moukhtar, նշվ. աշխ., էջ 251:

²⁰⁸ St'a Y. H. Bayur, նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 271:

²⁰⁹ St'a նույն տեղում:

շինքի պայմանագրով ստանձնած իր պարտավորությունները²¹³:

Հուլիսի 27-ին Կ. Պոլսում պաշտոնապես սկսվեցին գերմանա-թուրքական ռազմական դաշինքի խիստ գաղտնի բանակցությունները:

Հուլիսի 28-ին մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ փաշան սուլթան Սեհմեդ Ռեշադի անունից Վանգենհայմին ներկայացրեց Ռուսաստանի դեմ գաղտնի ռազմական դաշինք կնքելու պաշտոնական առաջարկությունը, որի պայմանները մշակել էին Էնվերը և Թուրքիայում գերմանական ռազմական միսիայի ղեկավար, գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը:

Սուլթանական կառավարությունը պարտավորվում էր պատերազմի հռչակման առաջին օրն իսկ գերմանական ռազմական ներկայացուցչությանը հանձնել թուրքական բանակի բարձրագույն ղեկավարությունը և թուրքական բանակի քառորդ մասը կազմող զորամասերի փաստական հրամանատարությունը: Թուրքիան Գերմանիայից չէր պահանջում ոչ ռազմական և ոչ էլ ֆինանսական օգնություն: Չէր ժխտվում նաև պատերազմը անջատ հաշտությամբ ավարտելու հնարավորությունը: Այդ պայմանագիրը ուժի մեջ պետք է մտներ Գերմանիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու կամ Եռյակ դաշինքի տերությունների, ինչպես նաև Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի հանդես գալու դեպքում²¹⁴:

Գերմանա-թուրքական բանակցություններն ընթանում էին միջազգային հարաբերությունների խիստ լարված մթնոլորտում: Հուլիսի 28-ին Եռյակ դաշինքի անդամ Ավստրո-Հունգարիան ռազմական գործողություններ սկսեց Սերբիայի դեմ: Հուլիսի 31-ին Ռուսաստանում հայտարարվեց ընդհանուր զորակոչ, իսկ օգոստոսի 1-ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին:

Երիտթուրքերը ցնծության մեջ էին: Նրանք լիովին պատկերացնում էին այն դերը, որ սկսված համաշխարհային պատերազմում պետք է խաղար Թուրքիան: «Այդ շրջանում մենք լիովին ըմբռնում էինք մեզ հետ դաշինք կնքելու Գերմանիայի դրդապատճառները», — հետագայում հայտարարեց թուրք-գեր-

մանական համագործակցության մոլի կողմնակից Թալեաթը²¹⁵: Համաձայնությունը Գերմանիայի հետ Նախ և առաջ երիտթուրքերին անհրաժեշտ էր Ռուսաստանի դեմ զավթողական պատերազմ սկսելու համար: Այդ է պատճառը, որ ռազմական դաշինքը դեռևս պաշտոնապես չստորագրած, թուրքական կառավարությունը տենդորեն սկսեց պատերազմի մեջ մտնելու ռազմական պատրաստությունները և պայմանագրի կնքման նախօրյակին (օգոստոսի 2-ին) հայտարարեց ընդհանուր զորակոչ հայտարարելու մտադրության մասին:

Նման պայմաններում բանակցող երկու կողմերի համար էլ չկային որևէ խանգարիչ հանգամանքներ ագրեսիվ քաղաքականության նպատակները իրականացնելու ուղղությամբ: Ռուսի, Թալեաթի վկայությամբ, Գերմանիան և Թուրքիան հեշտությամբ համաձայնվեցին դաշինքի նախագիծը մշակելու և այն ստորագրելու գործում²¹⁶:

Վերջապես, օգոստոսի 2-ին Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը և Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ փաշան, Էնվերի և Թալեաթի ներկայությամբ, ստորագրեցին Ռուսաստանի դեմ ուղղված գերմանա-թուրքական խիստ գաղտնի ռազմական դաշինքը, որին նախապես տեղյակ չէին ոչ միայն երիտթուրքական կառավարության մնացյալ անդամները, այլև փաստորեն կայսրությունը ղեկավարող «եռապետության» անդամ, ռազմաժողային մինիստր Ջեմալ փաշան: Գերմանա-թուրքական գաղտնի բանակցություններին իրազեկ չէր նաև Բեռլինում Օսմանյան կայսրության դեսպան Մահմուդ Մուխթար փաշան:

Գերմանա-թուրքական ռազմական դաշինքի պայմանագիրը ուժի մեջ մտավ նույն օրն իսկ՝ օգոստոսի 2-ին, նրա կնքումից անմիջապես հետո: Հաջորդ օրն այդ ագրեսիվ պայմանագրին միացավ Եռյակ դաշինքի անդամ Ավստրո-Հունգարական կայսրությունը:

Այդպես ձևավորվեց երկու տերությունների ռազմաքաղաքական դաշինքը, որի հետևանքով Օսմանյան կայսրությունը դարձավ ագրեսիվ իմպերիալիստական Եռյակ դաշինքի գործուն անդամը, նրա հարվածային ուժը Մերձավոր և Միջին

²¹³ Տե՛ս M. Bompard, նշվ. աշխ., էջ 83:

²¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 83—84:

²¹⁵ Gén. M. Moukhtar, նշվ. աշխ., էջ 251:

²¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Արևելքում: Այդ դաշինքը լիովին արտահայտում էր երկու տերությունների իմպերիալիստական, զավթողական ծրագրերն ու ձգտումները, նրանց քաղաքական շահերի միասնությունն ու համերաշխությունը: «Առաջին համաշխարհային պատերազմում, — գրել է Բեռլինում թուրքական դեսպան Մահմուդ Մուխթար փաշան, — դաշինքը Օսմանյան կայսրության հետ պանգերմանացիների նկրտումների առջև բաց էր անում համաշխարհային գերիշխանության գայթակղեցուցիչ հորիզոններ: Ամբողջ երկրագնդով մեկ տարածված հարյուր միլիոնավոր մահմեդականների բարոյական ու նյութական օգնությունը Գերմանիայի համար ակնհայտորեն կարող էր դառնալ նշանակալի ծանրակշիռ ուժ ուղղման և քաղաքական հաշվեկշռում»²¹⁷: Մյուս կողմից՝ ուղղման Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների ուղղման հզորությունը անհրաժեշտ էր երիտթուրքերին՝ Ռուսաստանը կործանելու և պանթուրքական ցնորական ծրագրերը իրականացնելու համար: Երկու տերությունների քաղաքական շահերի լիակատար համերաշխության պայմաններում երիտթուրքերը կատարելապես համոզված էին, որ «ոչինչ այնքան բնական ու հարմարադեպ չէր, ինչպես թուրք-գերմանական դաշինքը»²¹⁸:

Օգոստոսի 4-ին, երբ պատերազմի մեջ մտավ Անգլիան և դրանով իսկ Անտանտի երկրները իրենց գաղութներով, մարդկային ու նյութական հզոր ուժերով ու ահռելի հնարավորություններով միասնական ճակատով հանդես եկան Եռյակ դաշինքի դեմ, երիտթուրքերը որոշեցին օգտագործել ստեղծված նոր ուղղաքաղաքական իրադրությունը և քաղաքական բընույթի մի շարք պահանջներ ու պարտավորություններ ներկայացնել իրենց դաշնակից Գերմանիային:

Օգոստոսի 6-ին Գերմանիան հարկադրված էր ձևականորեն ընդունել գրեթե այն բոլորը, ինչ պահանջում էին Օսմանյան կայսրության ղեկավար երիտթուրքական պարագլուխները՝ Էնվերի ու Թալեաթի անմիջական մասնակցությամբ: Ի թիվս այլոց, շեշտվում էր Ռուսաստանի հանդեպ Թուրքիայի տերիտորիալ պահանջները բավարարելու Գերմանիայի պատրաստակամությունը: Հունաստանի վերաբերյալ նշված էր, որ

²¹⁷ Նույն տեղում, էջ 1—2:

²¹⁸ Նույն տեղում, էջ 2:

այդ երկրի պարտության դեպքում Գերմանիան ջանքեր կգործադրի, որպեսզի Էգեյան ծովի կղզիները վերադարձվեն Թուրքիային ²¹⁹:

Գերմանա-թուրքական ուղղման դաշինքի ձևավորումով այլևս բացառվում էին թուրք-հունական համաձայնության բանակցությունները: Սակայն թուրք-գերմանական գաղտնի բանակցություններից անտեղյակ Վենիզելուսը Վիեննայում Կ. Պոլսից սպասում էր պաշտոնական լուրերի՝ ըստ պայմանավորվածության Բրյուսել մեկնելու և մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմի հետ հանդիպելու համար: Մի քանի օր ապարդյուն սպասելուց հետո, միջազգային իրադրության չափազանց լարված պայմաններում, հուլիսի 28-ի երեկոյան Հունաստանի վարչապետը դուրս եկավ Վիեննայից՝ Աթենք վերադառնալու համար: Բացահայտելով երիտթուրքերի դիվանագիտական խաղը Հունաստանի հետ՝ Վանզենհայմը հուլիսի 21-ին Բեռլին ուղարկած իր հեռագրում նշում էր. «Ակնհայտ է, որ Թուրքիան ոչ մի շահ չունի Հունաստանի հետ պայմանագիր կնքելու, որովհետև նա Բուլղարիայի հետ գտնվում է կենտրոնական տերությունների կողքին և փորձում է օգտվել եվրոպական կոնֆլիկտի անխուսափելիությունից՝ Հունաստանի հաշվին փոխատուցելու այն վնասները, որ նա կրել է քաղաքական պատերազմների ընթացքում»²²⁰: «Բրյուսելում մեծ վեզիրի հանդիպումը Վենիզելուսի հետ նպատակ ունի խաբելու վերջինիս՝ Թուրքիայի իսկական նպատակների վերաբերյալ», —²²¹ եզրակացնում էր գերմանական դեսպանը: Հուլիսի 29-ին, գերմանա-թուրքական բանակցությունների եռուս օրերին, մեծ վեզիրը Վիեննա՝ Վենիզելուսին ուղարկեց հեռագիր՝ առաջարկելով ընտրել հանդիպման նոր վայր: Այդ հեռագիրը չհասավ Հունաստանի վարչապետին, որը հուլիսի 31-ի երեկոյան արդեն գտնվում էր Աթենքում²²²: «Մի շարք արժանահավատ փաստաթղթեր վկայում են, — գրում է Մահմուդ Մուխթարը, — որ մեծ վեզիրը բնավ հակված չէր Հունաստանի հետ համաձայնության գալու»²²³: Հունաստանի հետ բանակցելու նրա

²¹⁹ *Shu E. Ph. Lyushuveyt*, Турция в годы первой мировой войны, 1914—1918 гг., М., 1966, էջ 30:

²²⁰ A. F. Frangulis, նշվ. աշխ., էջ 115—116:

²²¹ Նույն տեղում, էջ 116:

²²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119:

²²³ Gén. M. Moukhtar, նշվ. աշխ., էջ 252:

մտադրությունը, եզրակացնում է նա, սուկ սովորական դիվանահատական խորամանկություն էր²²⁴: Այսպես ավարտվեց Հունաստանի հետ համաձայնության հանգելու այդ դիվանագիտական խաղը, որ վարում էին երիտթուրքերը հուլիսյան ճգնաժամի և գերմանա-թուրքական ռազմաքաղաքական դաշինքի ձևավորման շրջանում:

Պատերազմի սկզբնական փուլում քողարկվելով «չեզոքության» դիմակով, երիտթուրքերը շարունակում էին Հունաստանի հետ համաձայնության գալու խաղը: Այսպես, օգոստոսի 8-ին մեծ վեզիրը հրահանգեց Աթենքի իր դեսպանին վերսկսել բանակցությունները հունական կառավարության հետ: Այդ առթիվ նույնիսկ Բալուրն է նշում, որ Թուրքիան այլևս կարիք չունեի Հունաստանի հետ համաձայնության գալու, որովհետև իր արտաքին քաղաքականության հաջողությունը կապում էր Եուլակ դաշինքի ռազմական հաղթանակների հետ: «Այդ հեռագիրը մի խաբեություն էր, — գրում է նա, — քանի որ օսմանյան կառավարող շրջանները առաջին համաշխարհային պատերազմի հետագա ընթացքին սպասելը ավելի ձեռնըտու էին համարում»²²⁵:

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության ռազմա-ֆեոդալական շրջանները Հունաստանի ռազմական ջախջախումով ձգտում էին Բալկաններում իրականացնել իրենց զավթողական ծրագրերը և խեղդել հույների, ինչպես նաև՝ մյուս ժողովուրդների ազգային շարժումները: Չկարողանալով անմիջականորեն իրականացնել հիշյալ ծրագրերը, կայսրության ղեկավար շրջանները գործնականորեն անցան հույն ժողովրդի զանգվածային տեղահանությանը, ձգտելով Անատոլիան վերածել զուտ թուրքաբնակ միջավայրի:

Հույներին իրենց հայրենի բնօրրանից արմատախիչ անելու արյունոտ քաղաքականությունը չսահմանափակվեց միայն երիտթուրքերի տիրապետության տարիներով: Այն շարունակվեց ու անհամեմատ մեծ չափեր ընդունեց քեմալական ազգայնական շարժման ընթացքում, երբ կոտորածների ու արտաքս-

ման հետևանքով Փ. Ասիայի հիմնական հունաբնակ շրջանները հիմնովին ու վերջնականապես մաքրվեցին հույներից: Հետագայում ևս, թուրքական կառավարությունները առիթը բաց չէին թողնում Կ. Պոլսում և Իզմիրում խմբված հույներին հալածելու, նրանց ունեցվածքը հափշտակելու և երկրից վտարելու համար: Հանրահայտ է, որ Մենդերեսի կառավարության կողմից հրահրված և Կիպրոսի դեպքերի հետ կապված հակահունական կամպանիայի հետևանքով, 1955 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Ստամբուլում և Իզմիրում տեղի ունեցան հունական և հայկական հալածանքներ: Անատոլիան տեղաբնիկներից մաքրելու ռեակցիոն շովինիստական քաղաքականությունը բացահայտ գոհունակությամբ է գնահատվում թուրքական գրականության մեջ: 1970 թ. թուրքական մամուլում տպվեց հողվածաշար, որի հեղինակը լիակատար հավանությամբ է արտահայտվում Արևմտյան Անատոլիան «թարախապալարներից մաքրելու» երիտթուրքերի քաղաքականության մասին²²⁶:

Թուրքական կառավարող շրջանները այժմ էլ չեն հրաժարվում Բալկաններում և Արևելյան Միջերկրականում իրենց ռազմաքաղաքական գերիշխանությունը վերականգնելու իմպերիալիստական նկրտումներից: 1974 թ. հուլիսի 20-ին թուրքական զորքերը ռազմածովային և ավատորմի համագործակցությամբ ներխուժեցին Կիպրոս և զավթեցին նրա տարածքի 40 %-ը: Ծարունակելով իրենց ավանդական քաղաքականությունը, թուրքական զավթիչները կղզու հյուսիսային շրջաններից բռնությամբ տեղահանեցին մոտ 200 հազ. հույների: Հենվելով Թուրքիայի ռազմաքաղաքական աջակցության վրա, Կիպրոսի թուրքական համայնքի ղեկավարները 1975 թ. փետրվարի 13-ին կղզու հյուսիսային մասը հռչակեցին «Կիպրոսի հանրապետության թուրքական ֆեդերատիվ պետություն», իսկ 1983 թ. նոյեմբերի 15-ին՝ «Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետություն»:

Այսպիսով, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության արեսիվությունը հատկանշական է ոչ միայն նրա անցյալ պատմական ժամանակաշրջանների, այլև՝ արդի միջազգային հարաբերություններում արտաքին քաղաքական գործողությունների համար:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²²⁵ Y. H. Bayur, Նշվ. աշխ., հ. 2, մ. 3, էջ 214:

²²⁶ Տե՛ս «Milliyet», 1970, № 81CS:

КИЛИМДЖАН Г. С.

ТУРЕЦКО-ГРЕЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1908—1914 гг.

Резюме

В работе рассматриваются турецко-греческие отношения в 1908—1914 гг., связанные с подъемом национально-освободительной борьбы греческого народа на Крите, в находившихся под турецким господством греческих областях, на островах Эгейского моря, а также других балканских народов. Значительное место отведено экспансионистской политике, проводимой Османской империей и европейскими державами на Балканах и в Восточном Средиземноморье.

В первой главе—«Критский вопрос в 1908—1912 гг.» показана политика младотурок в отношении острова Крит. В своих внешнеполитических действиях младотурки в основном руководствовались целью восстановления турецкого господства во всех прежних владениях Османской империи, в том числе и на Крите, которая в 1898 г. при покровительстве и поддержке великих держав — Англии, Франции, Италии и России получила внутреннее самоуправление и фактически не подчинялась Турции. Агрессивные устремления младотурок на Крите обостряли взаимоотношения Турции с Грецией, которая в свою очередь добивалась присоединения острова к себе. В 1908—1912 гг. критский вопрос стал одной из острых проблем в турецко-греческих отношениях и младотурецкое правительство стремилось решить ее путем военного разгрома Греции.

Младотурки воспользовались обострением критского вопроса также в целях усиления репрессий, направленных против греческого населения в Малой Азии и по-

давления освободительного движения греков на островах Эгейского моря.

В работе показано, что великие европейские державы использовали критский вопрос для усиления своего влияния в восточной части Средиземного моря, на Ближнем и Среднем Востоке.

Во второй главе «Греция в первой балканской войне» главным образом рассматривается та острая борьба, которая велась, с одной стороны, между Грецией и ее союзниками с Турцией, и, с другой стороны, между Антантой и державами Тройственного союза на мирных переговорах в Лондоне вокруг проблемы эгейских островов.

Франция, Россия и Англия выступали за передачу всех островов Эгейского моря, в том числе занятого Италией в 1911—1912 гг. Додеканезского архипелага Греции. Этим страны Антанты добивались усиления своего непосредственного влияния в Восточном Средиземноморье. Державы Тройственного союза, в частности Германия, преследуя свои цели, поддерживали Турцию в вопросе об этих островах.

Вследствие противоречий, выявившихся между двумя группировками держав в этом вопросе и помощи, оказанной Турции Германией, на Лондонских мирных переговорах Греция не сумела полностью достичь своей политической цели. Она получила только Крит, а определение будущего статуса островов Эгейского моря было предоставлено великим державам.

Третья глава работы—«Дальнейшее обострение турецко-греческих отношений» посвящена политике и действиям правительства младотурок в отношении греческих островов Эгейского моря. Военно-политическое поражение Турции и ее территориальные потери в первой балканской войне серьезно подорвали политический авторитет младотурок внутри страны.

Воспользовавшись сложной ситуацией, возникшей в результате начавшейся второй балканской войны и содействием Тройственного союза, нарушив определенную Лондонским мирным договором пограничную линию Энос-Мидия, Турция напала на Болгарию и вновь захватила Адрианополь. Этот успех в определенной мере укрепил внутренние позиции младотурок, усилил их внешнеполитическую энергию.

Младотурки стали лихорадочно готовиться к реваншу в отношении Греции, в частности стремясь отвоевать отпавшие от Османской империи острова Эгейского мо-

ря. Они начали укреплять свой военно-морской флот, а реорганизацию турецкой армии предоставили германской военной миссии. В целях оказания давления на Грецию в вопросе островов, младотурецкое правительство возобновило жестокие репрессии греческого населения в Малой Азии, превратившиеся в резню и депортацию греков.

В работе одновременно показано, что эти репрессии и преследования, направленные против греков, носили также экономический характер и органически вытекали из реакционной шовинистической пантюркистской внутренней и внешней политики младотурецких правителей.

Заклучив 2-го августа 1914 г. военный союз с Германией Турция отныне связала осуществление своих агрессивных целей как на Балканах, так и на Востоке с победой Тройственного союза.

Правящие круги современной Турции и поныне не отказываются от агрессивных планов восстановления своего военно-политического господства на Балканах и в Восточном Средиземноморье. Свидетельством тому являются захват Турцией в июле 1974 г. и продолжающаяся по сей день оккупация северной части Республики Кипр, вынашиваемые Турцией незаконные притязания в отношении принадлежащих Греции островов Эгейского моря.

Таким образом, агрессивность внешней политики Турции характерна не только для прошлых периодов ее истории, но и для ее внешнеполитических действий на современном этапе международных отношений.

KILIMDJIAN K. S.

LES RELATIONS TURCO-GRECQUES DE 1908—1914

Résumé

L'ouvrage présente une étude des relations turco-grecques en 1908—1914, liées à l'essor de la lutte nationale de la libération du peuple grec à Crète, les îles de la mer Egée et dans les régions grecques se trouvant sous la domination ottomane. Une place importante dans l'ouvrage est consacrée à la révélation de la politique expansionniste menée par l'Empire Ottoman et les grandes puissances européennes dans les Balkans et dans la Méditerranée Orientale.

Le premier chapitre de l'ouvrage "La question crétoise 1908—1912" étudie la politique des Jeunes—Turcs à l'égard de l'île de Crète. La politique extérieure des Jeunes—Turcs poursuit le but de rétablir le pouvoir turc dans les anciens territoires de l'Empire Ottoman, y compris l'île de Crète qui en 1898, par la protection des grandes puissances: l'Angleterre, la France, l'Italie et la Russie avait obtenu une autonomie intérieure et ne se soumettait plus à l'Empire Ottoman. Les visées agressives des Jeunes—Turcs à l'égard de l'île de Crète aggravaient les relations avec la Grèce qui avait le but de réunir l'île avec la mère-Patrie. En 1908—1912 la question crétoise dans les relations turco-grecques fut l'un des problèmes les plus graves que les Jeunes—Turcs voulaient résoudre par l'écrasement de la Grèce.

Les Jeunes—Turcs ont profité de l'aggravation de la question crétoise pour activer les persécutions des grecs en Asie—Mineure et écraser la lutte libératrice dans les îles de la mer Egée.

Les grandes puissances Européennes ont profité de la

question crétoise pour renforcer leur influence au Proche—Orient et au Moyen—Orient.

Le deuxième chapitre "La Grèce pendant la première guerre balkanique" est principalement consacré à l'étude de la lutte diplomatique aux pourparlers de paix à Londres d'une part de la Grèce et ses alliées contre la Turquie et d'autre part de l'Entente contre la Triplice.

L'Angleterre, la Russie et surtout la France soutenaient l'attribution à la Grèce de toutes les îles de la mer Egée, y compris l'archipel Dodécannèse, envahi par l'Italie en 1911—1912. Par là, les pays de l'Entente poursuivaient le but de renforcer leur influence immédiate dans la Méditerranée Orientale. La Triplice et surtout l'Allemagne poursuivaient leurs propres intérêts dans la question des îles et soutenaient la Turquie.

Par suite à contradiction entre les deux alliances et la protection montrée par l'Allemagne à la Turquie, aux pourparlers de paix de Londres, la Grèce n'a obtenu que l'île de Crète. Le règlement de la question des îles de la mer Egée fut laissé à la décision des grandes puissances.

Le troisième chapitre "L'aggravation ultérieure des relations turco-grecques" est entièrement consacré à la politique et aux actions des Jeunes—Turcs à l'égard des îles de la mer Egée.

La défaite militaire et politique de la Turquie et ses pertes territoriales pendant la première guerre balkanique ont sérieusement nié à leur prestige.

En profitant de la situation difficile et de l'aide de la Triplice pendant la deuxième guerre balkanique, la Turquie a transgressé le traité de Londres et a attaqué la frontière de Énos—Midia sur la Bulgarie en envahissant de nouveau Andrinople.

Cet acte a affirmé la position des Jeunes—Turcs et a renforcé leur énergie extérieure politique. Les Jeunes—Turcs se préparaient fiévreusement à prendre la revanche contre la Grèce et notamment à reconquérir les îles de la mer Egée. Ils se mirent à compléter et à renforcer leur flotte marine de guerre et confièrent à la mission militaire de l'Allemagne la réorganisation de l'armée.

Pour exercer une pression contre la Grèce à cause des îles, les Jeunes—Turcs recommencèrent les persécutions cruelles de la population grecque de l'Asie—Mineure qui ont tourné en massacre et déportation.

Ces persécutions avaient en même temps un caractère économique qui est la suite organique de la réaction chau-

viniste et panturquiste de la politique extérieure et intérieure des Jeunes—Turcs.

Le 2 août 1914, la Turquie conclut une alliance militaire avec l'Allemagne dans un but d'agression dans les Balkans et en Orient, particulièrement contre la Russie.

Les dirigeants de la Turquie ne renoncent pas aux plans agressifs du rétablissement de leur domination militaire et politique dans les Balkans et dans la Méditerranée Orientale.

En juillet 1974 la Turquie envahit le Nord de la république Chypre qui jusqu'à nos jours reste sous son occupation et en même temps exerce des prétentions sur les îles de la mer Egée.

L'agressivité de la politique caractérise non seulement l'histoire de la Turquie, mais aussi sa politique dans les relations extérieures contemporaines.

Յ Ա Ն Կ

ՕՐՏԱԳՈՐԹՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ

Մարքսիզմ-լենինիզմի դասականներ

- Փ. Էնգելս**, Действительно опорный пункт в Турции, К. Маркс и Ф. Էնգելս, соч., т. 9, стр. 11—15.
- Փ. Էնգելս**, Турецкий вопрос, տեղում, նույն էջ 20—26,
- Փ. Էնգելս**, Что будет с Европейской Турцией? նույն տեղում, էջ 31—36:
- Վ. Ի. Լենին**, Դյուրավառ նյութ համաշխարհային քաղաքականության մեջ, ԵԼԺ, հ. 17, էջ 208—219:
- Վ. Ի. Լենին**, Համաշխարհային պատմության նոր գլուխը, ԵԼԺ, հ. 22, էջ 188—189:
- Վ. Ի. Լենին**, Սերբ-բուլղարական հաղթանակների սոցիալական նշանակությունը, ԵԼԺ, հ. 22, էջ 225—227:
- Վ. Ի. Լենին**, Բալկանյան պատերազմը և բուրժուական շովինիզմը, ԵԼԺ, հ. 23, էջ 44—45:
- Վ. Ի. Լենին**, Սոցիալիզմը և պատերազմը, ԵԼԺ, հ. 26, էջ 373—429:
- Վ. Ի. Լենին**, Պետություն և հեղափոխություն, ԵԼԺ, հ. 33, էջ 1—154:

Արխիվային փաստաթղթեր 1908—1914 թթ.

Архив внешней политики России (АВПР), ф. Канцелярия, Центральный государственный архив военно-морского флота (ЦГАВМФ), ф. 418, Центральный государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), ф. 2000.

Հրապարակված արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ

Красный архив, т. 3, М., 1923, т. I(8), М., 1925 г., т. 2(16), М., 1926 г., Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 г., М., 1922 г.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы

из архивов царского и Временного правительств 1878—1917, серия II, 1900—1913, тт. XVIII—XX, ч. I—II, Л., 1938—1940, серия III, 1914—1917, т. I—IV, М., 1931—1935.

Сборник Дипломатических документов касающихся событий на Балканском полуострове. Август 1912—июнь 1913, С. Пет., 1914.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914, 35, Band.

Der Dritte Balkankrieg 1913, Berlin, 1927.

Documents diplomatiques Français relatifs aux origines de la guerre Mondiale (1871—1914), 2-ème serie (1901—1911), t. XI—XII, 3-ème serie (1911—1914), t. I—IX, Paris, Ministère des affaires étrangères, 1929—1936.

Strupp St., La situation internationale de la Grèce (1821—1917). Zurich, 1918.

Հուշագրային գրականություն

Օ.Մ. Μεταξάς, Το πρόσωπο του ήμερολόγιου, τ. 2. 1910—1920. Αθήναι 1956.

Бюлов Б., Воспоминания, М.-Л., 1935.

Гешов И. Е., Балканский союз. Воспоминания и документы, Пгр., 1915, Джемаль паша, Записки, 1913—1919, Тифлис, 1923.

Galib Kemal bey (Söylemezoglu), Hatiralari, Atina Sefareti (1913—1916), Istanbul, 1946.

Bordeaux P. E., La fin de l'affaire Grète (1908—1913), "Revue des Etudes historiques", № 1—3, P., 1934.

Morgenthau H., Memoires, P., 1919.

Sartiaux F., Le sac de Phocée et l'expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en juin 1914, "Revue des Deux Mondes", t. 24, P., 1914.

Capitaine H. Seignobosc, Turcs et Turquie, P., 1920.

Stuermer H., Deux ans de guerre à Constantinople, P., 1917.

Lieutenant Selim bey, Carnet de campagne d'un officier turc (Octobre-décembre 1912), P., 1913.

Ուսումնասիրություններ

Բալթրուդյան Վ. Ա., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900—1914 թթ.), Երևան, 1974:

Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ.—1914 թ.), գիրք առաջին, Երևան, 1982:

Համբարյան Ա. Ա., Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908—1914), Երևան, 1979:

Մարգայան Ե. Ղ., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, 1914—1918, Երևան, 1964:

Միմոնյան Հ. Ռ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986:

- Չերքեր Է., Թուրքիան Երևակ միութեան և Անտանտի միջև 1914 թվա-
կանին: Պատրաստութեան և իրականութունն Բուֆորի արհերին, «Լրագրեր հա-
մարակալիան գիտութուններ», 7 (326), Երևան, 1970.
- Аветян А. С., Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Ли-
мана фон Сандерса, М., 1966.
- Алиев Г. З., Турция в период правления младотурок (1908—
1918 гг.), М., 1972.
- Боев Ю. А., Ближний Восток во внешней политики Франции
(1898—1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Фран-
ции за Ближний Восток, Киев, 1964.
- Беличь А., Сербь и болгары в Балканском союзе. С. Пет., 1913.
- Галкин И. С., Дипломатия европейских держав в связи с осво-
бодительным движением народов Европейской Турции в 1905—1912
гг., М., 1960.
- Галкин И. С., Образование балканского союза 1912 г. и поли-
тика европейских держав, «Вестник МГУ», сер. общ. наук, № 4,
М., 1956.
- Гасанова Э. Ю. Идеология буржуазного национализма в Тур-
ции в период младотурок (1908—1914), Баку, 1966:
- Готлиб В. В., Тайная дипломатия во время первой мировой
войны, М., 1960.
- Жебокряцкий В. А., Болгария накануне балканских воиц, 1912—
1913 гг., Киев, 1960.
- Жебокряцкий В. А., Болгария во время балканских воиц 1912—
1913 гг., Киев, 1961.
- Жогов П. В., Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и
первая Балканская война 1912—1913 гг.
История дипломатии, т. II, автор тома В. М. Хвостов. М.,
1963.
- Кирсенко М. В., Роль Греции в образовании балканского сою-
за 1912 г., «Советское славяноведение», № 3, М., 1973
- Лудшувейт Е. Ф., Турция в годы первой и мировой войны 1914—
1918 гг., Л., 1966.
- Могилевич А. А., Айрапетян М. Э., На путях к мировой войне
1914—1918 гг. Л., 1940 г.
- Нотович Ф. И., Дипломатическая борьба в годы первой миро-
вой войны, т. I, М.-Л., 1947.
- Петросян Ю. А., Младотурецкое движение (вторая половина
XIX—начало XX в.), М., 1971.
- Писарев Ю. А., Великие державы и Балканы накануне первой
мировой войны, М., 1985.
- Сафрастян Р. А., Доктрина османизма в политической жизни
османской империи (50—70 гг., XIX в.), Ереван, 1985.
- Силин А. С., Экспансия германского империализма на Ближнем
Востоке накануне первой мировой войны (1908—1914), М., 1976.
- Тошев А., Балканските воици, тт. 1—2 София, Пловдив, 1929—
1931.
- Трухнов Г. М., Германская политика провокаций в начале пер-
вой болканской войны, Белорусский гос. университет им. В. И.
Ленина, «Ученые записки», вып. 10, сер. ист., Минск, 1959
- Трухнов Г. М., Второй этап Балканской войны и германская по-
литика в феврале—марте 1913 г., Белорусский гос. университет им.
В. И. Ленина, «Ученые записки», вып. 30, сер. ист. Минск, 1956.
- Фадеева И. Л., Официальные доктрины в идеологии и политике
османской империи (Османизм-панисламизм), XIX—начало XX в.,
М., 1985.
- Фей С., Происхождение мировой войны, т. I, М., 1936.
- Шпилькова В. И., Младотурецкая революция 1908—1909 гг.
1977.
- Яхимович З. П., Итало-турецкая война, 1911—1912, М., 1967.
- Γ. Βεντήρη. Η Ἑλλάς τοῦ 1910—1920, τ. 1, Ἀθῆναι. 1970.
- Γ. Κ. Κορβάρου. Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας (1900—1924), τ. 13ε
Ἀθῆνα, 1958.
- Bérard V., La mort de Stamboul, P, 1913.
- Bompard M., L'entrée en guerre de la Turguie, "Revue de Paris",
№ 13, P., 1921.
- Djinguiz M., L'islam en Crète, "Revue du Monde Musulman", №
1—2, P., 1909.
- Driault Ed., Histoire diplomatique de la Grèce, t. v. (1908—1921),
P., 1926.
- Drossos Dém. J. D., La fondation de l'Alliance Balkanique. Etude
d'histoire diplomatique, Athènes, 1929.
- Dutkowski J. St., Une experience d'administration internationale
d' un territoire. L'occupation de la Crète (1897—1909), P., 1952.
- Frangulis A. F., La Grèce et la crise mondiale. t. 1, P., 1926.
- Général M. Moukhtar Pacha, La Turquie, l'Allemagne et l'Europe.
Depuis le traité de Berlin jusqu' à la guerre Mondialè, P., 1924.
- Jonquiere V., de La, Histoire de l'Empire Ottoman, t. II, P., 1914.
- Kerofilas C., Un homme d'Etat. E. Venizelos. Sa vie, son oeuvre,
P., 1915.
- Larmeroux J., La politijue extérieure de l'Autriche-Hongrie, 1875—
1914, t. II. La politique d'asservissement, 1908—1914, P., 1918.
- Maccas L., L'Hellenisme de l'Asie-Mineure. Son histoire, sa puis-
sance, son sort, P., 1919.
- Marc E., La question crétoise, "Nouvelle Revue", v. 10, P., 1911.
- Nicolaïdes N., Les grecs et la Turquie, Bruxelles, 1910.
- Pinon R., L'Europe et la Jeune Turquie, P., 1911.
- Reinach A., La question Crétoise, P., 1912.
- Stephanopoli J. Z., Les îles de l'Egée. Leurs privilèges. Avec docu-
ments et notes statistiques, Athènes, 1912.

- Woods H. Charles, La Turquie et ses voisins, P., 1911.
 Bağır M., İttihad ve Terakki tarihinde esrar perdesi. İstanbul, 1934.
 Bayur Y. H., Türk inkılabı tarihi, cilt 1—2 (kısım 1—3), İstanbul—Ankara, 1940—1951.
 Danismend I. H., İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, cilt 4, İstanbul, 1961.
 Hâmit ve Muhsin, Türkiye tarihi, İstanbul, 1930.
 İnal M. K., Osmanlı devrinde son sadrûzamlar, cilt XII, İstanbul, 1951.
 Kuran A. B., İnkılâp tarihimiz ve “Jön Türkler”, İstanbul, 1945.
 Kuran A. B., Osmanlı imparatorluğunda inkılâp hareketleri ve milli mücadele, İstanbul, 1956.
 Nabi Y., Balkanlar ve türklük, Ankara, 1936.
 Öztuna Y., Türkiye tarihi, cilt 12, İstanbul, 1967.
 Ünal T., 1700-den 1958-e kadar türk siyasi tarihi, Ankara, 1958.

Մամուլ
1908—1914

- «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս
 «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս
 «Новое время», С. Петербург,
 «Правительственный вестник», С. Петербург,
 «Речь», С. Петербург,
 «С. Петербургские ведомости», С. Петербург.
 “Journal de St. Pétersbourg”, S.-Pét.,
 “L’Humanité”, Paris,
 “Le Matin”, Paris,
 “Le Temps”, Paris.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբրով Համիդ ի 4—6, 12, 19, 160
 Ալին Հ. 7, 39, 125, 163, 196
 Ավետյան Ա. 10, 93, 196
 Բաղդբ Ս. 75, 78, 101, 198
 Բայբուրդյան Վ. 10, 195
 Բայրտ 3. 11, 20, 28, 36, 84, 85, 88, 101, 124, 129—132, 134, 150, 151, 158, 160, 161, 164, 165, 170, 171, 175, 176, 180, 186, 198
 Բելիչ Ա. 74, 196
 Բենկենդորֆ 94, 97
 Բետման-Հովսեփ 116, 155, 180
 Բերար Վ. 16, 43, 47, 197
 Բյուլով Բ. 115, 141, 142, 195
 Բոեվ Յու. 10, 139, 141, 196
 Բոմպար Ս. 30, 37, 48, 50, 56, 88, 89, 98, 103, 181, 182, 197
 Բոպպ 147
 Բորդո Պ. 15, 33, 195
 Բրիան Ա. 71
 Գալիբ Զեմալի բեյ 12, 36, 131—134, 150, 151, 156, 165—167, 169, 170, 195
 Գալկին Ի. 9—11, 20, 25, 38, 42, 44, 48, 65, 71, 73, 196
 Գարիբալդի Ռիչոթի 82
 Գեշով Ի. 71, 73, 76, 109, 195
 Գիրս 111, 117, 133, 149, 150, 154, 155, 164, 166, 173, 174
 Գոսլիբ Վ. 177, 196
 Գրեյ Էդ. 58, 66, 94—96, 98, 102, 117—119, 121, 142, 143
 Գևորգ, Հունաստանի թագավոր 111
 Դանիշմենդ Ի. 198
 Դանս 106, 107
 Դեմիդով 155, 156
 Դը Բիլի 92, 93, 138
 Դը-Լա ժոնքիեր Վ. 15, 47, 109, 197
 Դը Սելվ 64, 66, 69, 70
 Դըվիլլ 50, 64, 66, 70, 72
 Դը Ֆլորիո 86, 87, 121
 Դիլոն 175
 Դյու Լալագե 77
 Դրագոմիս 42
 Դրիո Է. 14, 15, 22, 26, 27, 30, 31, 37, 43, 49, 51, 52, 64, 197
 Դրոսսոս 3. 73, 197
 Դոլսե 91
 Դոմենգո 94, 147
 Դուսկովսկի Ժ. 15, 20, 29, 197
 Զորբա 41, 42
 Էրենտալ 50
 Էլիոտ 41
 Էնգելս Ֆ. 8, 9, 194
 Էսվեր փաշա 101, 157, 172, 181—183
 Էսադ փաշա 112
 Թալեաթ փաշա 40, 75, 101, 136, 168—170, 175, 176, 179, 183, 184
 Թեվֆիկ փաշա 117
 Թորլխան փաշա 36
 Ժեբոկրիցկի Վ. 9, 73, 106, 128, 132, 140, 196
 Ժոզով Պ. 10, 196

ժոննար 99, 102, 103, 118, 119
ժորես ժ. 108

Իլյալ Ս. 198
Ինձիկյան Հ. 5, 158, 159

Լարմերու ժ. 197
Լենին Վ. 4, 8, 9, 121—123, 194
Լիխնովսկի 98, 120
Լիման ֆոն Սանդերս 182
Լոպասիտի 68
Լուդշուվեյտ Ե. 10, 185, 196

Խալիլ Բեյ 45, 171
Խվոստով Վ. 10

Կալերգի 42
Կամբոն ժ. 99, 102
Կամբոն Պ. 49, 69, 70, 87, 88, 91—
—99, 102, 118—121, 143, 147
Կսրաստ Է. 146
Կարլիե 71
Կերոֆիլաս Ս. 13, 76, 106, 107, 197
Կիրակոսյան Ջ. 10, 159, 195
Կիրսենկո Ս. 10, 73, 196
Կոլեսնիկով Ա. 7
Կոստանդին, Հունաստանի թագավոր
139, 155
Կորդատոս Յա. 13, 29, 41, 53, 54,
62, 63, 74, 76, 80, 107, 112, 141,
155
Կորոմիլաս 106
Կունդուրիոտիս Պ. 83

Հակվը փաշա 51, 104, 105
Համբարյան Ա. 10, 195
Համիդ վե Մուսիս 198
Հարապետյան Ս. 9, 84, 85, 106,
107, 127
Հասանովա Է. 7, 196
Հիլմի Հ. 125
Հիլմի փաշա 56

Ղազի Ահմեդ Մուխթար փաշա 70

Մահմուդ Մուխթար փաշա 12, 56,
200

72, 104, 179, 181, 183—186, 197
Մահմուդ Յեֆքեթ փաշա 101, 125,
130, 133
Մահմուդ Ջելալ (Բալար) Բեյ 161
Մավրոմիխայիս 42
Մարտերի 177, 178
Մարկ Է. 15, 197
Մարքս Վ. 8, 9
Մաքաս Լ. 13, 158, 197
Մեհմեդ Ռեշադ 182
Մենդերես 187
Մետաքսա Յ. 14, 58, 63, 74, 155,
165
Միխեյլովսկիս 44, 51
Մոգիլիչ Ա. 9, 84, 95, 106, 107,
127
Մորգենթաու Հ. 166, 181, 195

Յագով 102
Յախիմովիչ Ջ. 61, 62, 197

Նարի 3 198
Նազիմ 160
Նաում փաշա 30, 53
Ներատով 65, 66, 68, 77, 78, 81,
174
Նիկոլայից Ն. 14, 22, 49, 197
Նիկոլսոն Ա. 121
Նոտովիչ Ֆ. 10, 143, 196

Յերունին 52, 54, 81
Յպիլկովա Վ. 5, 7, 197
Յտուրմեր Հ. 16, 162, 195

Չարիկով 36, 46, 47, 50
Չինգիզ Մ. 15, 33, 44, 197

Պալլավիչինի 180, 181
Պանաս 60
Պանաֆիո 36
Պաշիչ 147, 172
Պետրոսյան Յու. 7, 196

Պերթև (Ղեմիրիան) փաշա 161
Պինո Ռ. 16, 41, 197
Պիշոն 30, 36—38, 48—50, 53, 56,

91—93, 120, 121, 138, 139, 143,
147
Պիսարեվ Յու. 10, 97, 196
Պուանկարե 69, 70, 72, 77, 86—89,
91, 92, 94—99, 178

Չաֆեր Թալար (Էդիլմեզ) փաշա
161
Չեմալ փաշա 12, 101, 103, 115, 125,
135, 136, 144, 152, 153, 161, 168,
169, 176—178, 183, 195

Ռեյնակ Ա. 15, 197
Ռեշիդ փաշա 89, 99, 107

Սազոնով 36, 52, 54, 61, 68, 78,
91, 95, 98, 111, 117, 133, 148—
—150, 152, 155, 156, 164, 166,
174
Սաիդ Հալիմ փաշա 70, 129, 136,
156, 175, 176, 180—183, 185
Սարգսյան Ե. 10, 195
Սարթիո Ֆ. 16, 161, 162, 195
Սաֆրաստյան Ռ. 7, 196
Սելիմ Բեյ 113, 195
Սելնոբուք Հ. 16, 160, 172, 195
Սերգեն 168
Սիլին Ա. 10, 153, 196
Սիմոնյան Հ. 7, 196
Սկուլիդիս 43
Սոֆուլիս Թ. 63
Սվերբեն 67, 68
Ստեֆանուպոլի ժ. 13, 40, 197
Ստրեյտ 107, 151, 155
Ստրուպ Ա. 146
Սուբիսի Մ. 125

Վանդենհայմ 116, 156, 167, 179,
181—183, 185

Վեհիբ փաշա 112
Վենիզելոս Է. 13, 14, 41, 42, 44,
52—55, 58, 60, 67, 68, 73, 86,
97, 106, 109, 111, 112, 121, 128,
129, 133, 134, 138, 147, 149—
151, 155—157, 165, 173—175, 185

Վենտիրիս Գ. 13
Վերներ Է. 16, 157, 196
Վիլիելմ II 99, 110, 130, 139, 155,
157, 181
Վիվիանի 177, 178
Վուդ Շ. 16, 30, 197

Տատիշև 54, 57, 64, 65
Տոշև Ա. 14, 59, 60, 74, 76, 106,
109, 111, 196
Տրոխնով Գ. 110, 115, 197
Տուխուկա 161, 168

Րալլի 27
Րիֆաթ փաշա 35, 44, 50

Ռունալ Թ. 198
Ռոտտով 77

Քլամիլ փաշա 77, 83, 87, 100, 101
Քուրան Ա. 198

Օզթունա Յ. 198
Օսման Նիզամի փաշա 99, 107

Ֆադենա Ի. 7, 197
Ֆեյ Ս. 139, 197
Ֆերդինանդ, Բուլղարիայի թագավոր
74, 140
Ֆրանզուլիս Ա. 13, 156, 179, 185,
197
Ֆրանց Ֆերդինանդ 176

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղաբազար 162
 Աղալիա-Ալըն երկաթուղագիծ 93
 Աղալիայի ծոց 93
 Աղանա 113, 162
 Ադրիական 64
 Ադրիանապոլիս 75, 83, 85, 87—89, 100, 103, 106, 108, 109, 114, 115, 142
 Ադրիատիկ ծով 82, 126
 Աթենք 12, 14, 24, 25, 32, 35, 36, 41, 42, 53, 55, 58—61, 65—68, 74—76, 80, 111, 112, 120, 121, 126, 128—131, 133—135, 138, 145, 146, 150, 155, 156, 165, 166, 170, 174, 176, 180
 Աթոն 109
 Ալբանական պետութ. 97
 Ալբանիա 3, 70, 72, 78, 86, 97, 116, 118, 120, 128, 150
 Ալժիր 21
 Ամերիկա 57, 81
 ԱՄՆ 167
 Ալդնի վիլայեթ 113, 161
 Ալոս—Կիրիկոս բնակավայր 62
 Ալվալք 170
 Անատոլիա 103, 113, 158, 160, 162, 186, 187
 Անգլիա 19, 23, 24, 26, 38, 41, 53, 58, 61, 66—70, 90—94, 98, 99, 102, 104—105, 116—118, 127, 140, 152, 154, 172, 174, 175, 178, 184
 Անկարա 162
 Ասիա 122
 Աստիպալեյա կղզ. 150

Ավստրալիա 81
 Ավստրիա 51, 138, 178
 Ավստրո Հունգարիա 27, 50, 57, 64, 67, 69, 70, 78, 90, 110, 115, 126—128, 140, 142, 180—183
 Արևելյան Թրակիա 136, 140
 Արևելյան Մակեդոնիա 138
 Արևելյան Միջերկրական 8, 11, 24, 66, 67, 90, 92, 93, 187
 Արևելյան Ռումելի 3, 21
 Արևելք 6, 118
 Արևելյան Եվրոպա 122
 Արևմտյան Անատոլիա 93, 187
 Արևմտյան Թրակիա 140
 Արևմտյան Հայաստան 163

Բաբա—Էսկի 117
 Բալկանյան երկրներ 56, 59, 72, 75
 Բալկանյան թերակղզի 3, 21, 24, 115, 128, 141, 142, 146—148, 161
 Բալկանյան լեռնաշղթա 3
 Բալկանյան պետություններ 64
 Բալկաններ 65, 74, 77, 78, 86, 89, 90, 97, 100, 104, 110, 113, 115, 122, 125, 126, 128, 131—134, 138, 140—142, 148, 172, 174, 179, 186, 187
 Բաղդադ 104
 Բելգիա 176
 Բելգրադ 40, 75, 76, 80, 126, 172, 173
 Բեռլին 24, 55, 63, 73, 74, 77, 79, 98, 102, 115, 129, 131, 141, 179, 181, 183—185

Բիտոլիա 47, 74, 82, 105—107, 109, 144
 Բյուզանդիա 108
 Բոսնիա 21, 27
 Բոսֆոր 91
 Բրազիլիա 154
 Բրիտանական կառավարություն 38
 Բրուսա 162
 Բրյուսել 176, 180, 185
 Բուդապեշտ 115
 Բուլղարիա 22, 26, 27, 59, 72, 74, 76, 84, 97, 105—108, 110, 111, 115, 126—134, 136—141, 143—145, 151, 175, 180, 185
 Բուխարեստ 138—141, 144, 147, 172
 Բուրսա 169

Գալիպոլի թերակղզի 86
 Գերմանիա 7, 23, 25, 32, 50, 51, 55—58, 69, 70, 93, 94, 101, 102, 118, 129, 130, 139, 140, 149, 154, 156, 157, 174, 178, 179, 181—185
 Գլումուլքինա 136
 Գլումուլքինայի սանջակ 88
 Գրենա 82
 Գևգելի 131

Պադեաղաճ 74, 106, 135, 137, 144
 Պանոս 134
 Պարոզանել 83, 89, 91, 95, 96, 98, 117, 120, 142, 155
 Պիարբեքիր 113
 Պողեկանեզյան կղզիներ 40, 60—62, 86, 90, 92—94, 98, 113, 119, 129, 142, 143, 147, 148, 178
 Պրամա 74, 107, 109, 144

Եգիպտոս 21
 Ենիզե—Վարդար 109
 Երզնի 114

Ջմյուռնիա 29, 36, 40, 161, 163, 170, 187
 Ջմյուռնիա—Ալըն 162

Էգեյան ծով 4, 8, 12, 13, 28, 56, 60,

61, 63, 80, 83—91, 93—96, 99, 103, 112, 115—121, 124, 127, 129, 130, 132, 135, 137, 138, 142, 143, 145, 148, 149, 157, 160—169, 171, 172, 175, 176, 185
 Էգեյան կղզիներ 30, 40, 60, 63, 92, 94, 96, 103, 146, 147, 152, 153
 Էդիրնե, տե՛ս Ադրիանապոլիս
 Էլասոն 31, 82
 Էնոս 86, 116
 Էնոն-Միդիա 117, 121, 136, 140
 Էպիրոս 3, 32, 64, 74, 80, 82—84, 86, 107, 111, 112, 114, 120, 143, 150
 Էպիրոսի Արտայի շրջան 3
 Էսկիշեհիր 162
 Էրզրում 173

Թասոս կղզ. 96, 97, 133, 143
 Թեբեդելեն 114
 Թենեդոս կղզ. 89, 91, 97, 129, 142, 143
 Թրակիա 59, 74, 80, 83, 86, 107, 118, 126, 129—131, 137, 144, 161, 169
 Թունիս 21
 Թուրքիա 3, 6, 8, 10—12, 17—29, 31, 33—37, 44—47, 50—60, 63, 69—72, 74, 76—81, 84—86, 88—91, 93—96, 98—105, 107—110, 111, 114—116, 117—121, 128—137, 139—145, 147—149, 152—160, 164—167, 171—187

Իզմիր, տե՛ս Ջմյուռնիա
 Իզմիր ծովափ 155
 Իկարիա կղզ. 62, 132, 150
 Իմբրոս կղզ. 89, 91, 97, 129, 142, 143
 Իսեադա 117
 Իսկեչ 136
 Իտալիա 19, 23, 26, 32, 53, 60, 61, 63, 67, 78, 90, 92—95, 97, 119, 127, 129, 143

Լարիսայի դաշտ 32, 43
 Լեմնոս կղզ. 89, 91, 97, 129, 143

- Լիւլէ-Բուրգազ 82, 117
 Լոզան 119, 143
 Լոնդոն 38, 49, 62, 63, 85, 86, 88, 90, 92—94, 97—99, 104—107, 116, 119, 121, 128, 133, 135, 136, 140, 142, 143
 Լևանտի երկրներ 92
 Լևիտա կղզ. 150
 Խակիդիկիա 109
 Կալմանու 129
 Կանեա 35, 36
 Կանեայի նախահանգիստ 37
 Կաստելորիզո կղզ. 132, 133
 Կասոս կղզ. 132, 150
 Կավալա 74, 106, 109, 138—140, 144, 145
 Կարա-Սու 144
 Կարաֆերի 144
 Կարպատոս կղզ. 36, 132, 150
 Կենտրոնական տերություններ 142
 Կըրջալի կազա 88
 Կըրք-Քիլիսե 82
 Կիպրոս 8, 21, 187
 Կիբենահկա 60, 143
 Կ. Պոլիս 3, 16, 17, 20, 24, 27—29, 34—36, 42, 45—50, 64, 75, 79, 84, 86, 88, 89, 100—103, 108, 111, 113—119, 125, 140, 146, 149, 152, 154, 156, 158, 159, 161, 163, 166, 168, 171, 173, 174, 180—183, 185, 187
 Կոզանա քաղաք 71, 74, 82, 140
 Կոս 129
 Կոստո 105
 Կորթոս 32
 Կորֆու 155, 156
 Կրետե 3, 10, 15, 19—38, 40—46, 48, 50—55, 58, 60, 64—68, 72, 80, 81, 86—89, 91, 96, 97, 116, 117, 120, 121, 124, 157
 Կուկուշ 109, 132
 Կուկուշ-Նեգովան 131
 Կումանովո 82
 204
 Հարավային Ռոբրուշա 134, 140
 Հարավային Մակեդոնիա 131, 140
 Հարավ-արևելյան Եվրոպա 3, 86, 115
 Հերցեգովինիա 21, 27
 Հյուսիսային Էպիրոս 121, 148
 Հյուսիսային Կիպրոս 187
 Հնդկաստան 23
 Հոմ 63, 98
 Հունաստան 3, 8, 10, 12—14, 17, 19, 20, 22—34, 36—38, 41—45, 47, 49, 50, 52—66, 68, 69, 72—77, 80—86, 89—99, 105—111, 117, 119—121, 126, 127, 134, 138—157, 160, 167, 170—176, 178, 180, 184—186
 Մակեդոնիա 4, 29, 32, 59, 64, 65, 71—76, 78, 80, 83, 86, 87, 105, 107, 112, 122, 126—128, 140, 144, 145, 155, 170
 Մարաթեկամպու 62
 Մարիցա 116, 117, 135
 Մարմարայի ծով 86, 113, 116
 Մարոկկո 21
 Մելնիկ 106
 Մեսոս (Նեսոս) գետ 87, 106
 Մերձավոր Արևելք 8, 9, 11, 24, 25, 90, 91, 115, 139, 174, 183
 Միդիա 86, 116
 Միթիլեն (Միդիսի) կղզ. 98, 120, 129, 132, 134, 143, 147, 150—152, 155, 156, 170
 Միջերկրական ծով 61, 92, 95, 99, 110, 138, 156
 Միջին Արևելք 25, 110, 115, 174, 183
 Մոնաստիր, տե՛ս Բիտուլիա
 Յանինա 31, 82—85, 111, 112, 114
 Յանիցա 82
 Յենիջե-Վարդար 82
 Նավարին 35
 Ծկողեր (Սկուտարի) 82
 Ծախա, քաղաք 140
 Չաթալչա 82, 84, 85, 109, 137
 Չեռնոգորիա 3, 84, 115
 Պանդեոն 131
 Պատմոս կղզ. 62
 Պարսկական ծոց 105
 Պետերբուրգ 36, 39, 42, 91, 97, 119, 126, 127, 147, 149
 Պիրենե 43
 Պոստոլամ 181
 Ջիբրալթար 23, 155
 Ռադոպիշ, քաղաք, 140
 Ռոդոս, կղզի 60, 147, 150
 Ռոդոստո 86, 116
 Ռումինիա 3, 110, 126—128, 139—142, 147, 151, 152, 165, 173
 Ռուսական կայսրություն 16, 36, 56, 66, 67, 148
 Ռուսաստան 6, 11, 17, 19, 26, 42, 53—57, 61, 67, 77, 78, 81, 90—92, 95—98, 102, 110, 116—119, 133, 138, 140, 148, 149, 164, 173, 174, 179, 181—184
 Սամոթրակիա 89, 91, 97, 129, 143, 147
 Սամոս կղզի 28, 62, 63, 114, 129, 130, 132, 143, 155
 Սալոնիկ 35, 40, 45, 47, 48, 74, 82, 83, 105—109, 111, 115, 126—128, 131, 143, 144, 145
 Սարանո 176, 179, 180
 Սաֆֆանտի 136
 Սերբիա 3, 65, 74, 84, 110, 115, 126—128, 133, 140, 141, 144, 145, 147, 151, 165, 172, 173, 180, 182
 Սերեզ 74, 106, 107, 109
 Սերվիա 82
 Սիլիստրիա 127
 Սիտակի ամրոց 125
 Սկոպլե 82
 Սկուտարի 83, 85
 Սոֆիա 59, 60, 75, 76, 80, 106, 107, 109, 126, 128, 130, 131, 133, 138, 146
 Ստամբուլ 180, 187
 Ստրումա 144
 Ստրումիցա, քաղաք, 106, 140
 Սուդայի ծոց 23, 30, 34, 35, 38, 46, 66
 Սուդա 46
 Սուդա նավահանգիստ 20, 23, 31
 Սև ծով 84, 86, 116, 117
 Վան 113
 Վաշինգտոն 166
 Վարդար, գետ 128
 Վերրի 109
 Վիեննա 68, 69, 98, 115, 141, 185
 Վիլիելմշտրասե 139
 Վոդենա 109, 144
 Տիմոթիկա 136
 Տրիպոլի 65
 Տրիպոլիտանիա 60, 143, 157
 Ցետինե 75, 76
 Ոսկյուր (Վուսովո) 71, 144
 Փարիզ 30, 36, 69, 92, 140, 176—178
 Փոքր Ասիա 13, 38, 56, 93, 98, 103, 116—118, 129, 137, 147, 150, 157, 160—162, 167, 173, 187
 Փսարա կղզ. 132, 150
 Քաթերինի 82
 Քիոս կղզ. 98, 120, 129, 132, 134, 143, 150—152, 155, 156
 Քուվեյթ 104
 Եվրոպա 42, 43, 46, 50, 65, 99, 105, 117, 122, 123, 142, 176, 180
 Եվրոպական Թուրքիա 77, 78, 82—87, 105, 116, 121, 124
 Օլսիչա 144

Օսմանյան կայսրություն 3, 6, 8, 10,
 12, 15, 17, 20, 27, 32, 36, 38,
 39, 50, 55, 56, 60, 63, 64, 69,
 78, 83, 87—91, 97, 104, 112, 113,
 116, 117, 121, 124, 131, 132,
 142, 144, 147, 152, 156—159, 165,
 170—171, 172, 174, 175, 177,
 181, 183, 184, 186

Օրֆոն 132

Ֆլորիսա 109

Ֆոկեա 161

Ֆրանսիա 14, 19, 23, 26, 30, 49,
 61, 66, 67, 70, 77, 90, 92—95,
 97—99, 102, 118, 127, 139, 140,
 153, 154, 177, 178

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
Կրետական հարցը 1908—1912 թվականներին	19
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Հունաստանը առաջին բալկանյան պատերազմում	81
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
Թուրք-հունական հարաբերությունների հետագա սրումը	124
Резюме	188
Résumé	191
Օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկ	194
Անձնանունների ցանկ	199
Տեղանունների ցանկ	202

ՔԻԼԻՄՁՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԻ

**Թուրք-հունական հարաբերությունները
1908—1914 թվականներին**

**Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի ընդհանուր պատմության ամբիոնը**

Հրատարակչության խմբագիր՝ **Գ. Գ. Բրուտյան**
Գեղարվեստական խմբագիր՝ **Ն. Ա. Թովմասյան**
Տեխնիկական խմբագիր՝ **Հ. Ս. Ալվրջյան**
Վերստուգող սրբագրիչ՝ **Ս. Վ. Ավետիսյան**

Հանձնված է շարվածքի 12. 04. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության
22. 07. 1988 թ.: ՎՖ 01372: Չափսը՝ 84×108^{1/32}: Թուղթ № 1: Տառատե-
սակը՝ «Արմենուի»: Տպագրության եղանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչա-
կան 8,1 մամուլ: Տպագրական 6,5 մամուլ=10,9 պայմանական
մամուլի: Տպաքանակ 2000: Պատվեր 672: Գինը՝ 1 ռ. 50 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна, № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան փ. № 52:

Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна, № 52.